3

HRVATSKA

KNJIŽEVNA

REVIJA

MARULIĆ

1984

YU ISSN 0350—4220

MARULIĆ
hrvatska književna revija

Izdaje: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, Trg kralja Tomislava 21

Izdavača zastupa: Radovan Grgec

Uređuje: Urednički odbor

Glavni i odgovorni urednik: Radovan Grgec

Recenzenti: Ante Miličić i Mirko Petravić

Godina izdavanja i tiskanja: 1984.

Copyright:
HKD sv. Ćirila i Metoda, Zagreb

Omot: Ante Starčević

Revija izlazi 6 puta godišnje: (veljača, travanj, lipanj, kolovoz, listopad, prosinac)

Uredništvo i uprava: Zagreb, Trg kralja Tomislava 21, telefon (041) 440-697

Stranke se primaju svaki dan, osim subote, od 11 do 13 i četvrtkom od 17 do 19 sati.

Rukopise ne vraćamo.

Cijena pojedinom broju 150.— d.

Godišnja pretplata 900.— d, uplaćuje se u korist tekućeg računa
30102-678-448

Godišnja pretplata za inozemstvo 35 USA dolara uplaćuje se na devizni račun kod Zagrebačke banke, Zagreb
30101-620-16
2424091010

Tisak: »Plamen«, Slavonski Brod Omladinska 26

Oslobođeno plaćanja poreza na promet Rješenjem Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu, broj 229/1-1979. od 15. I. 1979.

BROJ 3 ZAGREB, svibanj — lipanj 1984. GOD. XVII

Radovan GRGEC

Uz rub (34)

Čitaoci »Marulića« i posjetioci naših književnih večeri imali su prilike da se, od 1968. do danas, načitaju i naslušaju raspravljanja i razglabanja o problemu kršćanske književnosti ili književnosti kršćanskog nadahnuća. Ono što smo tu pisali, govorili i citirali drugi sada »recitiraju« ističući kako kršćanske književnosti zapravo nema i ne može biti te kako su etika i estetika dvije heterogene i autonome domene. Bez obzira na djelomičnu istinitost takvih i sličnih konstatacija, već smo više puta rekli da je raspravljanje o toj tematici katkada prilično jalovo i pomalo neaktualno.

Zabrinjuje nas, međutim, što neki nadobudni »neoikonoklasti« u svom neofitskom i snobističkom žaru niječu mogućnost da se atribut »kršćanski« pridoda i nekim drugim domenama ljudskog srca, uma i duha. Znamo, doduše, da nema kršćanske farmakologije, kršćanskog pčelarstva ili kršćanskog nogometa, ali nismo znali da nema ni kršćanske sociologije, kulture ili filozofije... Stop! Ta, kršćanska je filozofija razumsko obrazloženje kršćanskog nazora na svijet i stanovitog kršćanskog senzibiliteta. Spomenuti »neoikonoklastički« žar dovodi nas konačno do toga da preispitamo i već usvojene tvrdnje o nepostojanju

kršćanske literature, umjetnosti, kulture, sociologije, politike itd. Qui nimis probat... U vremenu kad niču razne teologije (npr. teologija oslobođenja, narativna teologija ili teologija turizma) mogao bi možda tkogod ustvrditi da postoji teologija terorizma, ali da nema kršćanske teologije!

Ne možemo, dakle, naprečac izbaciti epitet »kršćanski« iz gore navedenih i sličnih sintagmi. Pitanje je, kako bi se reklo »jusovski«, prilično »složeno«. Sigurno je pak da pridjev »kršćanski« spada u svaki kontekst u kojemu kršćanin djeluje, misli i stvara. Političari, znanstvenici i umjetnici, ukoliko su kršćani po svom životu i uvjerenju, ostavljaju kršćanski trag i pečat na svim područjima kojima se bave. Strast njihova uvjerenja ne da se zatajiti. Tako se stvara susret vjere i kulture, kršćanska kultura i civilizacija, kršćansko društvo. Svako društvo, da parafraziramo *Carlyla,* ima kulturu koju zaslužuje. Konvencionalno kršćansko društvo odavno je dekristijanizirano i sekularizirano, ali i u njemu kao kvasac i »malo stado« treba da djeluju kršćani na svojim specifičnim područjima i u svojim zvanjima, ispovijedajući javno svoje uvjerenje, makar ih netko optužio zbog natražnjaštva, agresivne patetike ili »popovske« retorike. Moraju biti svjesni da i kao kršćani mogu biti javni radnici i autentični umjetnici, kao npr. *Claudel* ili *Eliot.* Naravno da u tu kategoriju autentičnih umjetnika ne spadaju razni klerikalni grafomani koji misle da svaka njihova molitva, propovijed, misao ili uzdah ima umjetničku i književnu vrijednost pa da je zato valja »ovjekovječiti«, tj. štampati i objaviti. I tako se, i u našim skromnim prilikama, u vremenu tobožnje krize pisane riječi i nestašice papira, gomilaju tomovi brošura i knjiga, koje stoje milijune i milijune. Cui bono?, tj. čemu šteta ova?

* * *

Kao što su nedavno preminuloga *Karla Rahnera,* koji je tako duboko govorio o Bogu i Crkvi, s pravom nazvali eminentnim kršćanskim i katoličkim misliocem i teologom, isto tako s pravom zovemo toliko spominjanog *Jacquesa Maritaina* (21. III. 1984. prezentirano je u Rimu važno djelo »J. Maritain danas«) kršćanskim i katoličkim misliocem i filozofom. Njegova filozofija bitka suprotstavlja se filozofiji koja se zasniva isključivo na »praxisu«, na akciji i egzistenciji jer Bog je i »esse esentiae« i »esse existentiae« u isti mah.

Maritain je bio duboko uvjeren da postoji *kršćanski humanizam* koji proizlazi iz slobode djece Božje i na njoj se temelji, kao što se na slobodi zasniva i *kršćanska demokracija i politika.* Ipak, Maritaina ne bismo htjeli nazvati filozofom »kršćanske demokracije«, već zbog svih mogućih suvremenih konotacija i implikacija te sintagme, nego ga zovemo *kršćanskim filozofom demokracije,* dakle filozofom određenog povijesnog ideala koji se razlikuje od ideala nekadanjega Svetog rimskog carstva i drevnih teokracija.

Kao kršćanski filozof Maritain je tomizmu vratio njegovu filozofsku aktualnost te na neki način »rehabilitirao« razumsku i intuitivnu spoznaju, oslobodivši se bergsonizma i materijalizma. Na taj je način pomirio mudrost sa znanošću i čovjeka s njegovom sudbinom.

Kršćanski humanizam jest po njegovu mišljenju integralni humanizam koji omogućuje obraćenje srdaca, uspostavlja civilizaciju ljubavi i unosi u javni život *kršćansku kulturu.* Po kršćanskom humanizmu ulazi u javni red i poredak »stvarnost veća i jača od čovjeka«, kako kaže *Solženjicin,* ulazi u ljudska srca mir jer »mir je Božja volja«, kako reče *Eliot,* a izlazi okrutnost koju smo stoljećima sijali i želi.

Ta okrutnost i divljaštvo, nažalost, jedna je od osnovnih karakteristika naše »napredne« dekristijanizirane i »orvelovske« civilizacije (Orwellovu djelu nedavno su u Vatikanu posvetili čitav simpozij). Pa ipak, kršćanska literatura i kultura omogućuje da kroz mrak civilizacije prodre »zraka svjetla što je krije noćna tama« *(Paul Celan).* I u literaturi koju ne pišu kršćani naslućujemo tu zraku svjetla i grčevito traganje za tračkom nade, čak i kod onih koji su, iscrpljeni, u slabom času izabrali kao jedino rješenje svojih problema i briga bijeg iz života (npr. *Pavese, Miljković, Ćopić* i dr.). I takvi su tražili Apsolut, transcendenciju, spasenje i mir svim svojim bićem i uzdrhtalim pjesničkim senzibilitetom, ali ga, nažalost, ne nađoše.

No, umjetnički senzibilitet je također vrlo »složena« stvar. Katkada, pjesnici koji proizvode autentične stihove i književnici koji pišu najljepša djela svojim životom ne djeluju nimalo »pobudno«, prema onoj *Ovidijevoj:* »Video meliora proboque, deteriora sequor.« Uz to, valja razlikovati pjesničku osjetljivost od humane osjećajnosti, sentimentalnost od razumijevanja za druge. Na tu morbidnu sentimentalnost upozorio je *Ivu Kozarčanina Petar Grgec,* kako saznajemo iz *Rogošićeve* nedavno objavljene knjige ljubavnih pisama hrvatskih književnika. Iz te korespondencije možemo saznati štošta o osjećajnosti i osjetljivosti, o lutanjima i traganjima naših pjesnika i književnika (zanimljivo je npr. pismo *Đure Sudete* upućeno Katarini Debač).

Nažalost, iz mnogih dokumenata možemo zaključiti da pjesnicima i piscima često nedostaje ono po čemu se odlikuju i razlikuju od mnogih svojih supatnika oni na koje se odnosi prvo blaženstvo, tj. oni koji imaju srce siromaha. Često smo o blaženstvima, tom uvodu u Govor na gori, pisali kao o biti evanđeoske poruke ljudskom srcu. Nedavno je *Jean-François Six* u knjizi »Les Béatitudes aujourd'hui« suvremenim jezikom vrlo lijepo progovorio o toj poruci, obraćajući se naročito srcu odbačenih i zapostavljenih. Možemo reći da je u svom djelu Six iznio proročku poetiku Blaženstava. Znamo da do potpunog blaženstva možemo doći tek poslije smrti, ali ono počinje već ovdje. I mnogi pjesnici shvatili su, kao *Franjo Asiški,* da se u Govoru na gori nalazi proglas novoga zakona za one koji imaju uši da čuju, da se tu nalazi tajna prave i neprolazne radosti i mira.

***

I u današnjem sekulariziranom svijetu kršćanski pjesnici razlikuju se po svom shvaćanju umjetnosti od suvremenika. Govoreći o smrti Boga, govorimo u stanovitom smislu i o smrti umjetnosti, o smrti onoga kojega zovemo »homo sapiens« i »homo artifex«. Pa ipak, pravi pjesnik se intimno buni protiv agnostičke i relativističke estetike i poetike. Umjetnost bez ljepote nema smisla. Bez takva shvaćanja ne bi bilo ni *Dantea*, ni *Shakespearea*, ni *Beethovena*, ni *Bacha*.

Nedavno su književnici kršćanskog usmjerenja u Rimu održali okrugli stol s temom »Katolički pisac i laičko društvo«. Istaknuli su kako je potreban »dodatak duše« u umjetnosti, kako je potrebno tražiti u svom stvaranju etičke vrednote i »posljednje istine« i ne pokoravati se zakonima tržišta, koji su često u suprotnosti s kršćanskim shvaćanjem umjetnosti.

Naravno da je takvo shvaćanje prilično nerazumljivo društvu kojim vlada konzumizam ili totalitarizam. Razne totalitarizme, i one lijeve i one desne, vrlo je oštroumno analizirala u svojoj knjizi »Ishodišta totalitarizma« *Hannah Arendt* (1906—1975), koja je tu iznijela sav besmisao takva društva, njegovih represivnih i propagandističkih mehanizama te njegova nasilja nad kulturom i umjetnošću.

Umjetnosti, književnosti i kulturi potrebna je sloboda kao ribi voda. Isto tako, umjetnici i književnici kršćanskog nadahnuća moraju shvatiti i prihvatiti veliko značenje slobode djece Božje kao i paradoks Govora na gori i evanđeoske ljestvice vrednota u laičkom, sekulariziranom i totalitarističkom svijetu.

Višeslavov križ

Oprasmo grijehe na Božjemu Vrelu,
srknusmo gutljaj preporodne vode
da sjedinjeni budemo u djelu
i ne skrenemo s putova slobode.

Dugo i bolno putovasmo sami,
ko čovjek koji u sljepoći luta,
dok ne vidjesmo, idući u tami,
križ otkupljenja na svršetku puta.

Taj križ pletenac, znak uskrslog Krista,
što Višeslav ga isklesati dade,
na obzorju nam još i sada blista.

Pod ovim križem, pun vjere i nade,
ljubeći svakog kao dragog brata,
sretnije doba snuje rod Hrvata.

Miroslav MAJNARIĆ

Ljeto

Poput srca livade zakuca
koščev bat. Dok leži u travi,
kosa kao zmija svjetluca.
Samo se nebo plavi.

Živan BEZIĆ

Nazivi za svećenika kod nekih naroda

Vox populi — vox Dei

Zdravo narodno shvaćanje uvijek znade pronaći pravi izraz za pojedine pojave i pojmove. To vrijedi i za područje religije. I vjerski osjećaji i sadržaji obuhvaćeni su bogatstvom lingvističkih znakova i simbola. Kod svih naroda svijeta postoje također riječi kojima se označuju vjerski službenici. U takvim riječima pojedini narod obično izriče svoje poimanje o svećenicima, definira njihovu ulogu te očituje svoja očekivanja u vezi s njima.

Ovdje ću se osvrnuti samo na termine kojima neki europski narodi označuju kršćanske, odnosno katoličke svećenike. Neki su od tih termina doduše poganskog podrijetla, ali su u našoj eri bili primjenjivani i na kršćanske svećenike te su još i danas u upotrebi. Ograničujem se samo na neke (meni bolje poznate) europske jezike jer bi komparativni studij nazivlja za svećenike u svim jezicima svijeta tražio golemi, dugotrajni i opsežni timski rad.

Osim termina kojima se svećenici imenuju kod svih naroda postoje i narodne priče, anegdote, poslovice i šale o svećenicima. I one nam mnogo kazuju o pučkim gledanjima na svećeničku službu. Ni njih, međutim, ovdje ne uzimam u obzir zbog opširnosti materije.

Nije mi namjera dati neku leksičku ili etimološku (premda će nam i etimologija dobro doći) analizu izričaja kojima se imenuje svećenik; zadovoljavam se kratkom značenjskom panoramom.

POJAM SVEĆENIKA

Što je svećenik u očima naroda?

Prije svega B o ž j i č o v j e k. On zastupa Boga pred ljudima, služi mu svojim životom, posreduje između Boga i braće ljudi, prinosi mu žrtve i molitve u svoje i njihovo ime. On ljudima govori o Bogu, brine se za Božji kult i potiče ljude na izvršavanje božanskih zakona. Zato takva čovjeka Nijemci zovu *Gottesmann* (riječ se češće upotrebljava u starijoj literaturi) a Englezi *the divine* (a teologija, nauka o Bogu jest divinity, doktor teologije je DD).

Svećenik je zatim c r k v e n i čovjek. On stoji u službi svoje Crkve, od koje je primio odgoj, ređenje i poslanje. Sakuplja vjernike u crkvi, za nju se brine i vodi mjesnu crkvenu zajednicu. O tome svjedoči njegovo grčko-latinsko ime *ecclesiasticus* (odatle talij. ecclesiastico, franc. l'écclésiastique, eng. ecclesiastic, njem. Kirchenmann). U srednjem vijeku nastao je još i izraz *cappellanus* (od cappella), hrvatski kapelan. Taj je izraz prešao u sve europske jezike. U starije doba i Hrvati su svećenika ponekad zvali *crkvenjak*.[1]

U očima mnogih naroda svećenik je također i d u h o v n i čovjek, tj. onaj koji stoji u službi Duha, naviješta duhovne vrednote i sam je njima prožet. Zato ga Slovenci i Hrvati zovu *duhovnik* (na hrvatskom govornom području ima uže značenje: duhovni vođa jedne manje vjerske zajednice, lat. pater spiritualis, odatle *spiritual*). Njegova je zadaća da se brine za duše njemu povjerenih vjernika, stoga je on i *dušobrižnik*, lat. *curator animarum* (Kurat, curato, curé, el cura). Za Nijemce je svećenik *Geistlicher* (holandski geestelijke), *Seelsorger* i *Seelenhirte* ili, uzet kao stalež, *geistlicher Stand*.[2]

Gotovo svi narodi očekuju od svećenika očinsku dobrotu i postupke. On je d u h o v n i o t a c svojih vjernika, kojemu se oni poput djece mogu povjeriti u svojim duševnim i duhovnim potrebama. U svim se jezicima svećenik može osloviti riječju *oče* (pater, padre, père, father, Vater itd).[3] Iz židovskog *abba* (lat. abbas, tal. abate, fr. l'abbé) nastalo je hrvatsko *opat*. Ruska, srpska i hrvatska riječ *pop* također znači otac. Dolazi od grčke riječi papas, od koje proizlazi i izraz papa kao naziv za Petrova nasljednika.

SLUŽBA SVEĆENIKA

I po svojoj suštini i po shvaćanju svih naroda svećeništvo je eminentno v j e r s k a služba. Kako smo upravo vidjeli, svećenik je čovjek Boga i Crkve, promicatelj duhovnih dobara. On se nadalje zove još i *vjerski službenik* te *vjeroučitelj* (kateheta). Doduše, i laici mogu biti vjerski službenici i vjeroučitelji, ali taj naziv pripada prvenstveno svećeniku. Njegova se služba sastoji i u tome da bude prorok i navjestitelj vjere, dakle *pro-povjednik* (prae-dicator, pre-dicatore, prêcheur, preacher, Prediger). U tu je svrhu poslan od Krista po čitavom svijetu: *misionar* (grč. apostolos, lat. missionarius, što je bio korijen za slične varijante u romanskim i neromanskim jezicima).

Svećenik nije samo evangelizator, on je i *liturg* (grč. leitourgos), onaj koji okuplja, vodi i animira bogoslužnu zajednicu. Kako je misa najuzvišeniji i najvažniji dio katoličke liturgije, naš narod zove misnog liturga *misnik* a njegovu oltarsku službu misništvo.

Prvi veliki Svećenik kršćanske vjere bio je Isus Krist koji je sebe nazvao »dobrim pastirom«. Stoga se svećenik, kao Kristov zastupnik među vjernicima, u svim jezicima naziva p a s t i r o m: *pastor*, pastore, pasteur, the shepherd. Dakako, on je pastir ljudi ukoliko su vjernici. Stoga nije čudo da vjernici očekuju da »dobar pastir daje život za svoje ovce« (Iv 10,11).[4]

Iako su svi svećenici u načelu pastiri, neki među njima imaju upravo vodstvenu ulogu kao vođe manjih ili većih kršćanskih zajednica. Pastir je čitave Crkve, vidjeli smo, sv. Otac (papa) u Rimu. Pastir je zavičajne Crkve *biskup*, tj. nadzornik (od grč. episkopos, episcopus, il vescovo, l'évêque, the bishop, der Bischof).[5] Pastir mjesne Crkve, dakle župe, zove se na hrvatskom i slovenskom *župnik*. U većini europskih jezika za taj je pojam poslužio grčki naziv parohos, pa je kod Latina to bio parochus, kod Talijana parrocco, Španjolaca parroco, Nijemaca Pfarrer, Engleza parson, Čeha farar, Srba paroh, Gradišćana farnik.

Premda svećenik, kao duhovni pastir, uživa vodstvenu ulogu u Crkvi, on je u prvom redu ne gospodar, nego službenik Isusova stada (stoga su se pape često potpisivali riječima »servus servorum Dei«). To pokazuje i grčki izvor riječi parohos koja dolazi od složenice pareho , što znači pružati, davati, služiti. Župnik je dakle javni crkveni službenik, poslužitelj, sluga. Na isto značenje upućuje i latinski ekvivalent *minister* (od ministrare), koji su preuzeli i neki drugi kršćanski narodi.[6]

Kako je nekada, osobito u srednjem vijeku, svećenik igrao važnu ulogu u svjetovnom društvu te je često uzimao na sebe državne i državničke poslove, spomenut ću još naziv *pontifex*, koji je na neki način »opravdavao« taj prijelaz u svjetovnost. Naziv potječe iz rimskog poganskog rječnika, doslovno znači »graditelj mostova« a označuje nadsvećenika. Kako je tih nadsvećenika bilo više, glavni se zvao pontifex maximus, a imao je velik utjecaj u Rimu. Kršćani su poslije taj naziv prenijeli na pape a oni su se njime obilno služili. U kršćanskom smislu pontifex je imao biti graditelj mostova između zemlje i neba a s vremenom je postao graditelj veza između Crkve i države.

DRUŠTVENA ULOGA

Povezani sa svjetovnom vlasti, klerici su u mnogim kršćanskim zemljama postali vodeći sloj društva. To je odmah imalo odraza i na jezičnom području.

Kako smo vidjeli, u kršćanstvu su već postojali neki izričaji koji su omogućavali takvo premošćavanje. Jedan je od takvih izraza i riječ pastir. Takvu je ulogu odigrala i naša riječ župnik. Imala je korijen u svjetovnoj vlasti da bi pokrštenjem Hrvata poprimila i crkveni sadržaj. Župa je naime u staroj hrvatskoj državi označavala svjetovnu plemensku općinu.[7] Nakon pokrštenja postala je nazivom i za crkvenu općinu te su tako župljani dobili i svoj vjerski identitet. Analogno prema glavaru svjetovne župe — županu — formirao se naziv župnik. Tako su župan i župnik igrali paralelne uloge u Državi i Crkvi.

Slična sudbina pratila je i prastaro kršćansko ime za svećenika *prezbiter* (kako su se nazivale starješine prvih kršćanskih općina). Termin je potekao od grč. pridjeva presbys, što znači star. Prema komparativu presbyteros nastao je supstantiv u značenju starješina, poglavar. Izraz se udomaćio i u ostalim jezicima: presbyter, prêtre, prete, presbitero, Priester, priest. Jednako tako su se nametnuli latinski oblici antistes i praepositus (od ante-stare i prae-ponere). Ovaj posljednji proširio se u nekim jezicima: preposito, prevosto, prévôt, Probst, proboszcz (poljski) i probošt (češki). Tako je i s drugom oznakom za crkvenu čast prelat (lat. prae-latus, u ostalim jezicima s malim promjenama).

S gospodarenjem je u uskoj vezi gospodstvo. Makar u teoriji sluge, klerici su se odavna puštali titulirati gospodskim nazivima. Najprije grčkom kraticom *kir* (od kyrios) i latinskom *don* (od dominus), koja je i danas uobičajena u latinskim zemljama.[8] Kod nas je u tu svrhu služila i domaća riječ *gospodin*. Kad se npr. u Gradišću kaže »naš gospodìn«, to nije nitko drugi nego mjesni župnik. On je gospodin par excellence.[9] Ako gradišćanski Hrvati nisu taj naziv donijeli iz stare postojbine (gdje u kajkavskim krajevima

ponegdje još postoji — sjetimo se i Šenoina »mladog gospodìna«, tj. kapelana Janka Lugarića), možda su ga prihvatili pod utjecajem Nijemaca kod kojih se župnik zvao Pfarherr[10], sada većinom Pfarrer, ili susjeda Čeha koji svećenika zovu i panaček (pan - gospodin; je li istog korijena kao i hrvatska riječ ban?).

U feudaliziranju svećenika ipak su najdalje dotjerali Česi i Poljaci. Česi svećenika imenuju knez, a Poljaci ksiadz (izgovor kšonc). Još i danas u Poljskoj svećenik uživa kneževski ugled.

Već u apostolska vremena zaređeni vjernici dobili su naziv klerik (od grč. kleros, izabran[11]), što se prenijelo na sve europske jezike: clericus, chierico-clero, clerc-clergé, Kleriker-Klerus, clerc-clergyman-clergy itd. Pojam i naslov klerika bio je na visokoj cijeni osobito u srednjem vijeku. U Francuza se očuvao još jedan izraz negdanjeg gospodstva i bogatstva u riječi *l'aumônier* (od eleemosyna, starofranc. almosne, danas: aumône; označuje onoga koji u ime kralja ili velikaša dijeli milostinju). Taj se naziv danas pridaje samostalnom svećeniku koji djeluje u nekoj javnoj ustanovi (ne župi).

Ipak se veći dio katoličkog klera nije nikada izdvajao od prostoga puka, naročito na selu. Seoski je župnik stoga nazvan *plebanus* (od plebs, puk), pohrvaćeno u pleban, plebanuš, plevan, plovan, pjovan (prema talij. piovano i furlanskome plevan = seoski župnik). Karakteristika klera kroz povijest uvijek je bila sposobnost prilagođavanja svojoj sredini i običnom puku.

OSOBA I VRLINE

A kakvi su zahtjevi naroda s obzirom na osobu svećenika? Kakav bi on trebao biti po pučkom shvaćanju?

Na prvom mjestu spominjem zahtjev najstarije kršćanske zajednice izražen već u novozavjetnoj Bibliji. Ona, kako znamo, prve svećenike naziva prezbiterima, dakle zrelim i odraslim ljudima koji će biti ozbiljni, iskusni i sposobni pastiri Kristova stada. Nezreo, previše mlad i neiskusan čovjek ne može stajati na čelu vjerske zajednice. Upozoravam da je riječ prezbiter zapravo komparativ (!) od »presbys«.

U očima svog naroda pravi svećenik je također samo onaj tko je dobar čovjek. Zato ga i zovu pastirom, ministrom, milostinjarom (l'aumônier) i plebanom. Na očekivanu dobrotu i razumijevanje posebno upućuje općerašireni naziv *otac*.[12] Duhovno očinstvo odraz je Božjeg očinstva. Svećenik treba da kod naroda predstavlja božansku dobrotu nebeskog Oca.

No svećenikova dobrota mora biti integralna, tj. da u sebi uključuje sve kršćanske kreposti, dakle i svetost. Kako je Bog svet, jer je savršena dobrota, tako i njegov svećenik mora biti svet na sliku Oca, Sina i Duha Svetoga. Odatle mu i dolazi ime *svećenik* (svet-jenik), ruski svjašćenik, srpski sveštenik.[13] On je naime posvećen od Boga, posvećen za Boga i njegovu službu te valja da i sam bude svet. Slično poimanje svećenika imali su i stari poganski narodi. Grci su svećenika nazivali hiereus (od hieros — svet). Odatle se razvio teološki termin hijerarh(ija), kod pravoslavaca jerej, jeromonah, arhijerej, protojerej i sl.

Kod Latina je vladalo isto uvjerenje. Za njih je svećenik *sacerdos* (sacer-dos; sacer: svet, dos: dar, ures, nakit, miraz). »Sacerdotium« i »sacrificium« jesu u najtješnjoj vezi. Latinski su uzorak usvojili i svi romanski narodi: npr. tal. i španj. sacerdote; Francuzi imaju samo apstraktnu imenicu le sacerdoce i pridjev sacerdotal. Isti pridjev ušao je i u engleski jezik a izraz *holy orders* označuje čitavi svećenički stalež. Svetost svet-jenika nije samo kultna nego mora biti i osobna.

Uz osobu svećenika po narodnom je shvaćanju usko vezana i učenost. U svim religijama i u svim vremenima svećenik je uvijek bio učen i školovan čovjek. Da ostanemo samo na terenu katoličke vjere, još jedanput spomenimo poznatu riječ *klerik*. Premda ona u svojoj početnoj fazi nije bila strogo vezana uz učenost, zbog faktičnog stanja visoke izobraženosti klera u srednjem vijeku postala je sinonim za učenost a izraz laik sinonim za neukost. Tragovi takva shvaćanja nalaze se još i danas u nekim jezicima.[14] Isto su tako nastali via facti i neki drugi termini za učenost: *profesor* (prvi profesori na srednjovjekovnim školama bili su svećenici; prije preuzimanja službe morali su položiti »professionem fidei«), *dekan* (crkvena služba prenesena na sveučilišta) i *đak* (prije dijak, od kleričkog stupnja diakon).

Svećenik je također čovjek za drugoga, altruist. Takvo vjerničko očekivanje mogli smo otkriti već kod spomena naše složenice dušo-*brižnik*, lat. curator animarum (Kurat, curato, cure), pastor, minister, njem. Seelsorger i Seelenhirte. Izvor je takva narodnog shvaćanja u Kristovoj izjavi da je on Dobri Pastir.

DRUGA STRANA MEDALJE

Iz dosad nabrojenog nazivlja koje narodna usta rabe za pojam svećenika može se ustanoviti da je ono sadržajno pozitivno i da pruža simpatičnu sliku svećenika. Po tim se nazivima vidi kako i poganski i kršćanski narodi imaju visoko mišljenje o svećenikovoj osobi i službi.

Na žalost, svaka medalja ima i svoje naličje. Osim Boga nitko nije savršen. Ni Božji službenici nisu savršeni jer nisu bogovi, nego samo sluge Božje. Stoga i oni imaju svoje slabosti za koje je narod skovao posebne izraze ili preinačio stare.

Zašto uopće postoje negativni izrazi za lik i službu svećenika? Spominjem samo najčešće razloge:

— mane i nedostaci pojedinih svećenika,
— reakcija na političko, i uopće sekularno, vladanje nekih klerika,
— deformacije svećeničkog staleža u određenim povijesnim razdobljima (feudalizam, buržoazija),
— mržnja na vjeru i Crkvu (bezboštvo, materijalizam, sekularizam),
— mržnja na službenike vjere (klerofobija, antiklerikalizam).

Zbog toga su u nekim krugovima — teško je reći u čitavim narodima — nastali izvjesni pogrdni izrazi na račun svećenika.

Kod Francuza i poznati naziv »curé« može imati negativnu konotaciju ako se hoće ukazati na zaostalog seoskog »popa«. U familijarnom žargonu pak *prestolet* naznačuje fizički ili psihički malenog i neznatnog svećenika.

U hrvatskom jeziku (jednako u ruskom i srpskom) riječ je *pop* ambivalentne vrijednosti. Premda po svojoj genezi divna riječ (otac!), pa je u našim južnim krajevima redovit naziv za svećenika, negdje ima i negativan prizvuk. U današnje joj vrijeme neprijatelji vjere pridaju upravo uvredljivu notu. Jednaki smisao pripisuju i glagolu *popovati*. Bosanski Turci stvorili su još jedan neugodan naziv za kršćanskog svećenika: *papaz*.

U Talijana je od imenice »prete« nastala izvedenica pretone (u nas *popina*) za krupnog i debelog klerika. Suprotno je tome *pretino* (kod nas *popić*). Pejorativno značenje imaju izrazi *pretaccio* za pojedinca i *pretaglia* za kolektiv. Negativni su izričaji također *chiericaccio* i *chiericastro* a deminutivni *chierichetto* i *chiericchino*.

Nijemci također imaju svoj deprecijativni izraz za svećenika: *Pfaffe* (od grč. papas). Tim nazivom, uz dodatak ljutih batina, nacisti su se obilato služili u svojim logorima naspram svećenika svih vjera. A u njihovoj štampi to je bio redoviti sinonim za »popove«.

U engleskom slangu pronašao sam za svećenike humoristično-satiričku sintagmu *sky pilot* (nebeski pilot). Kakvi drugi općeprihvaćeni izrazi s neprijateljskim nabojem nisu mi poznati.

***

U svih europskih naroda, i onih koji nisu ovdje spomenuti, prevladava pozitivno vrednovanje svećeničke službe i poziva. U mnogim i raznolikim nazivima svaki je narod izražavao svećenicima priznanje za duhovna, vjerska i kulturna dobra što ih je od njih primao; ujedno je otkrivao vlastita očekivanja u odnosu na pripadnike klera. Svećeničko zvanje visoko kotira u narodnim ustima i srcima.

A pejorativne izričaje — koje je prouzrokovao manjak kreposti u kleru a višak mržnje u klerofoba — svećenici moraju primiti na taj način da im svojim vladanjem oduzmu svako pravo postojanja. Ako je naime »vox populi vox Dei«, iza riječi naroda može stajati i kritična besjeda samoga Boga.

BILJEŠKE

1. *Crkvenjak, crkovnjak* ili *crkovinar;* danas su to češće nazivi za laika koji je u službi Crkve kao sakristan, crkveni odbornik, upravitelj dobara i sl.
2. U poganskom Rimu svećenici posvećeni pojedinim božanstvima nazivali su se *flamini*, što dolazi od flamen, nažigač žrtve.
3. U Bosni je fratar za turskih vremena postao *ujak*.
4. Zanimljiv je stari izraz za svećenika (kao čuvara Kristova stada): *stadbenik* (Šetka, Hrvatska kršć. terminologija).
5. Na biskupskoj razini postoje i drugi nazivi: patrijarha, kardinal, primas, metropolita, nadbiskup.
6. Državna služba ministra (kraljevskog službenika) na početku je također bila zamišljena kao služenje, no po logici vlasti postala je sinonim za moćnika.

7. Župa prvotno znači plodnu i suncu okrenutu zemlju, zatim i ljudstvo koje na njoj živi. Kao političko-teritorijalnoj jedinici bio joj je na čelu župan.

8. U nas je još živa u Istri i Dalmaciji (mletačko masljeđe). U Hercegovini je supstantivirana u »dumo«. U Francuskoj postoji u obliku »dom«, posebno za benediktince.

9. Ako Gradišćani misle na ostalu gospodu, onda će uz naslov gospodin nadodati službu ili prezime naslovljenoga.

10. Ili: geistlicher Herr. U romanskim se zemljama viši kler oslovljava sa *monsignore*, *monseigneur*, *monseñor*.

11. Najprije kockom izabran (npr. izbor apostola Matije) a poslije izabranik po ređenju.

12. Nikada neću zaboraviti prizora koji sam doživio kao mladomisnik na jednoj željezničkoj postaji. K meni je pristupio ponosni starac Hercegovac (moralo mu je biti više od 80 godina), kleknuo je preda me (a imao sam tada 24 godine!), poljubio mi ruku i srdačno pozdravio: »Blagoslovite me, oče!« Gotovo da sam propao u zemlju od stida.

13. U češkome postoji također svěcenik a označuje posvećenu osobu. Kod našeg Vitezovića nalazimo i oblik *svetnik*.

14. U francuskome je *clerc* pisar i uopće učen čovjek, naročito stručnjak. U engleskome slično: pisar, činovnik, tajnik, učenjak. Kad se kod nas npr. za nekoga kaže da je »laik u medicini«, znači da je na tom polju neznalica.

Tomislav HERES

Povelja krštenja

Ovo pobožno djelo, kamenicu krsnu,
izvor koji prima slabe
da ih prosvijetli,
učini svećenik Ivan u doba Višeslava,
vladara Hrvata.
I na kamenici toj, povelji krštenja,
uklesan bi križ,
križ pletenac
s pleterom troprutastim
kojega blage oči
dobrodošlicom dočekuju prilaznike.

Pitamo se
u sjeni toga križa
da li su u njegovu znaku
dovršena naša lutanja
ili su tek počela?

I zašto se mi
vječno moramo prati
od zločina
što ih nismo učinili?

Višeslavov križ zaustavio nas je u prostoru
da trajemo u vremenu.
On je bio prva postaja našega
preporođena života
s koje smo pošli u nepoznato
da nakon duga putovanja u noć
otkrijemo dan.

Nagnuti nad zamagljenom dubinom krsne kamenice
naši su praoci pokušali prozreti budućnost,
na nebu iznad nje zvijezdu su vodilju tražili
a nebo je uvijek toliko zvijezdama prekriveno,
vedrina se ne nazire.

Dug je naš put, i okrutan i mučan,
očima smrtnim ne možemo mu vidjeti kraj,
no uskrsnuća nema bez hoda kršem križnoga puta,
svoj križ moramo pronesti do Golgote,
jedino s nje je beskrajan vidik.

Ovo pobožno djelo, krsna kamenica
na kojoj, znak nam trajan, križ Višeslavov sja,
neka bude okupljalište trajno
svima od roda Hrvata,
vjerujućima i nevjerujućima.
I neka na suncu Višeslavova križa
ojača naša vjera
i pouzdanje
i ufanje
i nada.

Jer taj križ pletenac,
dobrovoljom praroditelja naših,
znak je ljubavi i bratstva
i krsni
i uskrsni.

Danica BARTULOVIĆ

Put je jedan

Put je jedan od postanka
put saznanja
doticanja
razmicanja.

Rajmund KUPAREO

Abigaíl

»Ništa nije zavodnije od ljudske savjesti, ali ništa orkanskije.«

F. M. Dostojevski: BRAĆA KARAMAZOVI

Nemojte pomisliti da ću vam govoriti o ženi Nabala, koja je poslije njegove smrti postala Davidovom ženom (1 Sam, 25; 23—42). Naši prevodioci Biblije njezino ime pišu »Abigajila«, ali meni ipak ljepše zvuči njezin španjolski izgovor s naglaskom na posljednjem samoglasniku, pogotovo u dozivanju, kad se taj »i« rasteže i razliježe kao jeka. Biblija kaže da je Abigajila bila »žena mudra i vrlo lijepa«. Abigajila moje pripovijesti bila je također veoma lijepa, ali, na žalost, ne baš odviše mudra.

Kad sam stigao u Santiago de Chile, zamolio me starješina samostana da osnujem crkveni zbor. Doveo je neku svoju znanicu, staru profesoricu, požrtvovnu ženu, koja je okupljala djevojke iz svoje škole da ih pouči u najosnovnijim istinama vjere i ćudoređa. Bile su to učenice nekog privatnog instituta trgovačkog smjera. Čileanke su izvanredno muzikalne, i nije trebalo mnogo vremena da naš zbor propjeva. Dakako, i Abigail je bila u zboru. Lijep glas, još ljepša djevojka. Stasita, tamnoputa kao neka Arapkinja, svjesna »da se dečki za njom okreću kad prolazi ulicom«, stalno bi kasnila na vježbe da pokaže kako zbor bez njezinog dubokog alta »visi u zraku«. Nadao sam se da ću je svojim strpljenjem prisiliti da ne kasni i da bude mirna za vrijeme pokusa. Ali uzalud. Ona bi se okrenula prema prozoru s kojega se vidjelo natkriveno dvorište, ne mareći za moje dirigiranje. Nekoliko sam je puta upozorio da gleda na pokrete mojih ruku, a ne na mlade redovnike koji su onuda šetali.

— Vas zanima samo moj glas, a ne ja — odgovorila mi je prkosno.

Zamolio sam profesoricu da mi rastumači Abigajilino ponašanje. Želio sam doznati nešto više o toj nestašnoj djevojci.

— Pazim, oče, da te djevojke ne padnu u ruke kakvog uličara. Njihovi roditelji nemaju ni vremena ni volje da se o njima brinu. Najviše sam zabrinuta za Abigajilu. Ona zapravo nema ni oca ni majke. Otac nepoznat, majka »china« (izg. »čina«). Vidim po vašem čuđenju, da vi ne znate o čemu se radi. To je tužan ostatak kolonijalnih vremena kad su veleposjednici bili gospodari ne samo imanja nego i ljudi. »Chine« su priležnice ili ljubavnice. Kad je Abigajilina majka zatrudnjela, gospodar ju je nagovorio, ili bolje prisilio, da se preseli u predgrađe, gdje joj je kupio lijepu kuću i prostrani vrt. Time je »otkupio« svoj grijeh

i riješio se neugodnosti jer on, pravi »caballero«, nije smio dopustiti da mu itko predbaci bračnu nevjernost budući da je već imao troje zakonite djece. Tako se Abigajilina majka preselila u predgrađe i rodila prvo dijete. Nastavila je svoj »posao« primajući posjetioce, napose strane mornare koji bi doputovali u obližnju luku San Antonio. Neću mnogo pogriješiti ako kažem da je Abigajila plod Istoka, to jest nekog mornara iz Cipra, Turske ili Libanona. O tomu govori boja njezina lica. Lijepa je, inteligentna, ali veoma nemirna. Bilo bi žalosno kad bi pošla putem svoje majke. Majka je ukusno odijeva ali je nikad ne pita što radi ni kamo ide. Zapravo je sretna kad Abigajila nije kod kuće jer tako je ne smeta u njenom »poslu«. Posjetila sam je jedanput ali me je surovo odbila predbacujući mi da se miješam u njezin život. Htjela je pošto poto da je svi smatraju poštenom ženom koju je muž neopravdano ostavio i »pobjegao« s drugom. Abigajilu nije voljela jer joj je predbacivala što daje prenoćište mornarima, dok ona time »pošteno« zarađuje kruh za sebe i djecu. Eto, ukratko, o njezinoj majci. Bojim se za Abigajilu. Kaže se da vrag ne spava, ali što ako se već uselio u kuću njezine majke? Kako izbjeći da Abigajila ne padne u njegove zamke? Bojim se dana kad Abigajila neće imati dovoljno novaca za svoje potrebe, napose za svoje gizdavo odijevanje. Tada će joj sigurno koji mornar ponuditi i novac i ukrasne predmete... Molim vas, razgovarajte koji put nasamo s njom. Ona ništa ne zna o prošlosti svoje majke. Ja sam to doznala od pouzdanih osoba koje dobro poznaju »caballera« i njegov život na posjedu.

Obećao sam dobroj gospođi da ću učiniti što budem mogao. I zaista, poslije jednog od naših »pokusa«, zamolio sam Abigajilu da bi me pričekala u sobi za posjete. Naš razgovor nije dugo trajao. Abigajila je naslućivala zašto sam je pozvao.

— Znam, znam — govorila je prije nego sam uspio sjesti. — Vama je krivo što sam neki dan rekla da vas zanima samo moj glas. A ja imam i tijelo i želje.

— Kakve?

— Vi ste stari da biste to shvatili. Onaj mladi, visoki redovnik koji šeta dok mi pjevamo, on bi me sigurno shvatio. Uvijek je nasmijan, galami da je milina. Nije mrk kao vi. Ali što se vi razumijete u žene i njihove želje!

— Što bi ti zapravo htjela?

Skanjivala se neko vrijeme, a onda iz nje izbije »china«:

— Bila bih sretna kad bih s njime imala dijete, pa makar ga više nikada ne vidjela.

— Abigail!! — jedva sam uspio izreći kad ona naglo zgrabi svoju torbicu, digne se i odjuri.

— Čekaj, Abigail! — vikao sam, ali ona je već bila na ulici. Nikad se više nije povratila. Sva nagovaranja stare, dobre profesorice da se vrati bila su bezuspješna.

— Možda se stidi svojih riječi — rekoh profesorici.

— Ne vjerujem — odgovori zamišljeno. — Ne dolazi više ni u školu. Želi biti slobodna. Imat će više vremena za kino i zabave.

— Da li to zna njezina majka?

— »Upozorila sam je ali nije bila iznenađena. Možda je to i bolje«, rekla mi je. »Neka potraži neko zanimanje i zaradi svoj kruh, a ne da je ja hranim!«

— Kakvo zanimanje? — prekinuo sam profesoricu. — Zar nema i odviše nezaposlenih u ovoj zemlji?

— Tako je — govorila je snuždeno. Bojim se da ne pođe majčinim putem. Vi ipak upozorite tog mladog redovnika da je izbjegava ako je sretne na ulici.

Prošlo je od tada više od godine dana. Jednom smo pošli na izlet u San Antonio, luku koja je uvijek u nekom takmičarskom odnosu prema Valparaisu. Vozač je bio redovnik o kome je Abigajila govorila. Kad smo stigli u luku, željeli smo se prošetati dugim lukobranom i promatrati prekooceanske brodove, iz kojih su radnici iskrcavali svakovrsnu robu. Dok smo šetali, opazih pred jednim brodom Abigajilu.

— A, tu si! — rekoh glasno.

— Tko? — zapita me vozač.

— Pa ona djevojka o kojoj sam ti govorio.

Bila je u društvu nekog mornara, oslonjena na njegovo rame. Nije nas opazila jer je bila okrenuta prema brodu i slušala mornarevo šaputanje. On ju je lijevom rukom ogrlio i privukao k sebi.

— Ona je trudna — upozori me subrat.

Doista, njezina je trudnoća bila svima uočljiva. Predložio sam da nastavimo šetnju uz more do svjetionika. Sivilo oceana odgovaralo je sivilu neba. Golemi valovi prebacivali su se preko lukobrana. Nije bilo uputno ići prema svjetioniku. Vratili smo se. Vidjela nas je. Prkosno se nasmiješila i nastavila svoje ljubakanje.

Ispričao sam sve to staroj profesorici. Ničemu se nije iznenadila.

— Znam ja i više od toga — reče mi.

— A što može biti više? — zapitah začuđen.

— Da se je već vjenčala s tim Arapinom. Ne u crkvi, nego na općini. On tobože nije imao sa sobom isprave koje Crkva zahtijeva. Vjenčala se, ukrcala na njegov brod i otputovala.

— Da li to njezina majka zna? Da li odobrava?

— Baš je nju briga! Ima i onako šestero djece. Ovako joj je jedan teret manje.

— Da li zna kamo je otputovala njezina kći?

— Ne! Abigail se nije do danas nikome javila. A prošlo je od tada nekoliko mjeseci.

— Zar ona nije mogla biti žrtvom nekog varalice, trgovca bijelim robljem? — upitah.

Profesorica se nije začudila mome pitanju.

— To sam i ja posumnjala — reče zabrinuta. — Bila sam na policiji da iznesem sve okolnosti ovog slučaja. Čudili su se da njezina majka nije došla da to prijavi. Ipak su sve pribilježili. Komesar mi je samo rekao: »Budite mirni, gospođo! Razvidit ćemo to preko Interpola.«

Nisam više nikad ništa doznao o lijepoj Abigajili.

Ante JAKŠIĆ

Prijatelju o posve običnim stvarima

Već sam te htio upozoriti da pripaziš na svaku stvar
s kojom se tvoje oči i ruke svakoga dana druže.
One ti bez prigovora i nesebično stalno služe
i teško im je ako se slučajno desi nezgoda ili kvar.

Da li je potrebno da spomenem kašiku, nož ili zdjelu,
ili viljušku, lonac, tanjur i u bravi ključ?
Koliko bora bi ti brige ostavile na čelu
i kako bi ti bez njih život bio gorak kao žuč!

Koliko puta si na stolici našao olakšanje
ili u čaši vina vedrinu i radosti kap?
Kad si se na krevetu opružio, vraćale su se sanje,
zar ti na blatnoj cesti nije pomogao štap?

Pred njima se nije ništa dalo zatajiti ili skriti
i njih ne može iznenaditi namjernik ili tat.
One su svjedoci onoga što je bilo i što je moglo biti
i najbolje razumiju o čemu ljudima govori sat.

Sjeti se da i njih nije mimoišla gorčine čaša
i da su ponekad željne da ih pomiluje dlan,
a što smo mi ljudi, a one stvari, nije zasluga naša,
niti su one krive što nam je život brigama otežan.

I zamisli da se iz tvoga života iznenada povuku
i da te zahvati tuga i zaokruži crnih misli vir,
kamo bi se okrenuo i što bi započeo praznih ruku
i tko bi ti pomogao da ti se vrati samopouzdanje i mir?

I zato, kada dotraju, ne bacaj ih na smeće ili u jamu,
stavi ih na mjesto gdje će ih pozlaćivati sunčev žar,
i gdje će noću, prije svoga preobraženja, gledati Kumovu slamu
i znati da je to na rastanku tvoje zahvalnosti dar.

Tomo VEREŠ

Katolicizam i proletarijat

Kad se govori o odnosu između Katoličke crkve i proletarijata u 19. stoljeću, onda se neminovno pojavljuje ime znamenitog radničkog biskupa iz Mainza Wilhelma Emmanuela Kettelera (1811—1877). On se naime kroz puna tri desetljeća odlučno zalagao da Crkvu suoči s teškim egzistencijalnim problemima radničkog svijeta i da ga izbavi iz ponora moralne i fizičke bijede u koji ga je strovalilo kapitalističko društvo. Ketteleroy utjecaj nije bio ograničen samo na Njemačku, nego se proširio i na ostale zemlje Europe, bio je budno praćen od vođa socijalističkog i komunističkog radničkog pokreta a najveći uspjeh postigao je u enciklici Lava XIII. o radničkom pitanju »Rerum Novarum« koja je postala polazište novovjekovne katoličke društvene nauke i prakse.

Dakako, spomenuti utjecaj nije izostao ni u našim krajevima. Dovoljno je prolistati npr. zagrebački »Katolički list« počevši od 1849. godine da se uvjerimo kako se u nas pomnjivo pratila Kettelerova mnogostruka društvena djelatnost. Među širiteljima njegovih socijalnih stavova bili su istaknuti javni djelatnici: književnik Vjenceslav Novak u noveli »Socijal-demokrata«, svećenici Joso Felicinović* u hrvatskom katoličkom tisku, Janez Krek u slovenskom katoličkom tisku i mnogi drugi.

Istina, poslije II. svjetskog rata u nas je zbog novonastalih društvenih prilika zavladalo potpuno zatišje oko Kettelerova imena i djela ali su se u povodu stote obljetnice njegove smrti počeli javljati neki novi glasovi koji su pokušali aktualizirati njegovu socijalnu djelatnost.

Mi smo prije tri godine objavili u »Maruliću« (br. 4/1981) prijevod Kettelerove glasovite propovijedi održane 1848. u mainzkoj katedrali na temu »Velika društvena pitanja današnjice«. Upozorili smo da autor u toj propovijedi rješenje društvenih nepravdi vidi u djelotvornoj kršćanskoj ljubavi ali tu ljubav bitno shvaća kao osobno dobrotvorno djelo, a ne i kao društveno organiziranu djelatnost cijele kršćanske zajednice. Osim toga, on je smatrao da je politička zajednica potpuno

* Vijest o njegovoj smrti vidi na 430. str. ovog broja »Marulića«. (Op. ur.)

nesposobna riješiti goruće društvene probleme proletarijata. Međutim, kasnije je naš autor znatno izmijenio i dopunio svoje stavove. To je posebno vidljivo u govoru održanom 25. srpnja 1869. u Liebfrauen-Heideu kod Offenbacha pred oko 10.000 radnika. Taj je govor zapravo Magna Charta kršćanskog radničkog pokreta, pa ga stoga ovdje u cijelosti donosimo u prijevodu na hrvatski jezik. U njemu Ketteler srž novovjekovnog socijalnog problema ovako formulira: »Ne samo da se rad smatra robom nego se čovjek sa svojom radnom snagom uopće smatra strojem. Kao što se stroj kupuje što je moguće jeftinije i tada se danju i noću iskorišćuje do uništenja, tako se prema tom sistemu upotrebljava čovjek sa svojom snagom.« Ne radi se dakle o osobnoj zloći pojedinih kapitalista, nego je posrijedi radikalna izopačenost cjelokupnog društvenog sistema koji oduzima čovjeku njegovo dostojanstvo izjednačujući ga sa strojem. Naoko bezopasno filozofsko poimanje čovjeka kao mašine u Descartesa i njegovih sljedbenika postalo je u 19. stoljeću gruba društvena stvarnost koja još ni danas nije nestala. Vrijednost čovjeka počela se mjeriti isključivo materijalnom produktivnošću. Novac je postao vrhovno mjerilo i ideal čovjeka. Ketteler kaže: »Ljudska veza bila je razorena a na njezino mjesto došla je novčana veza u strahovitim razmjerima. Iz toga su posvuda, gdje su se ti odnosi mogli nesmetano razvijati, za radnički stalež nastale najstrašnije prilike.«

Da bi se radnički svijet izbavio iz tih strahovitih neprilika, nije dovoljno zahtijevati poštivanje njegovih ljudskih prava. Ketteler je potpuno svjestan bezuspješnosti takvih zahtjeva: »Što pomažu takozvana ljudska prava u ustavima od kojih radnik ima malo koristi dokle god moć novca može nogama gaziti ta socijalna ljudska prava.« Jedini je pravi izlaz da se radnici povežu i organiziraju u veliku društvenu silu kako bi zajedničkim naporima ostvarili svoje interese protiv centralizirane moći novca. Štaviše, Ketteler bez oklijevanja opravdava i štrajkove kao sredstvo za ostvarenje radničkih prava. Pozivajući se na iskustvo engleskih Trade-Uniona on piše: »Glavno sredstvo Trade-Uniona protiv kapitala i protiv velikih poslovnih poduzetnika bili su štrajkovi. Često se tvrdilo da su štrajkovi ometanjem posla i zbog smanjenja plaće radnika, koji su obustavili rad, radnicima više škodili nego koristili. To međutim u cijelosti nije istina. Štrajkovi su, kako je uvjerljivo dokazao upravo Englez Thornton, znatno podigli radničku plaću. (...) Thornton upozorava i na to da su radnici doduše u nekim štrajkovima bili prividno pobijeđeni, ali da im je kasnije uslijed njih posvuda uskoro ipak odobreno povišenje radne plaće, pa je tako poraz bio samo prividan. (...) To nastojanje za pravično povišenje plaće nikako nije naodmet. Da ljudski rad prima i odgovarajuću plaću, zahtjev je pravičnosti i kršćanstva.«

Dakako, ovdje bi se moglo postaviti pitanje s kojim se pravom Ketteler kao čovjek Crkve upliće u rješavanje društvenih problema. Ne spadaju li u njegov djelokrug samo nebeski, vječni, bogoljubni,

duhovni i liturgijski problemi? Ketteleru nisu bili nepoznati ovakvi prigovori. Naprotiv, često su mu ih upućivali upravo najmoćniji buržuji i liberali ondašnjega vremena koji su tražeći potpuno slobodan prostor za svoju pljačku radničkog svijeta glasno protestirali da ne spada u nadležnost biskupa i svećenika baviti se tim problemima, već da je za njih samo crkva i sakristija.

Ketteler je odrešito odgovorio na te prigovore u svom djelu »Radničko pitanje i kršćanstvo« iz 1864. god. On tu između ostalog piše: »Držim da imam pravo javno iznijeti svoje mišljenje o radničkom pitanju jer se ono odnosi na materijalne potrebe kršćanskog puka. U tom pogledu ono je također pitanje kršćanske ljubavi. Naš božanski Spasitelj neraskidivo je i zauvijek povezao kršćansku vjeru sa svime što se odnosi na ublaženje duhovne i tjelesne bijede ljudi. Crkva je posvuda i svagda djelovala po tom nalogu. (...) Krist nije spasitelj svijeta samo zato što je otkupio naše duše; on je također donio spasenje u sva ostala ljudska područja, u građansko, političko i društveno. On je također na osobiti način spasitelj radničkog staleža. (...) Ne samo da imam pravo zanimati se živo za potrebe radničkog staleža, stvoriti svoje mišljenje o tome i javno ga iznijeti u određenim okolnostima nego mi je to i dužnost. Moja mi biskupska služba to ne isključuje, nego mi naprotiv nameće kao posebnu obvezu. Kad sam bio ređen za biskupa, već prije nego mi je Crkva podijelila taj red i tu punomoć, postavila mi je između ostalog i ovo pitanje: 'Obećaješ li da ćeš u Božje ime biti pun ljubavi i milosrđa prema siromasima, strancima i onima koji trpe od neke potrebe?' A ja sam odgovorio: 'Obećajem.' (...) Kako bih dakle, nakon ovoga svečanog obećanja, mogao biti ravnodušan kad se odlučuje o pitanju u kojem se radi o bitnim potrebama tako brojne klase ljudi?« (usp. Samtliche Werke, Abt. I, Bd. 1, Mainz 1977, str. 370—371).

Nadamo se da većina čitatelja uviđa kako su ovi Kettelerovi stavovi danas, kad se Crkva sve više potiskuje iz svih područja javnog i društvenog života, ne samo aktualni nego upravo sudbonosno važni jer je u pitanju identitet Crkve, njezina vjernost Kristovom univerzalnom spasiteljskom djelu među ljudima.

Wilhelm Emmanuel KETTELER

Radnički pokret i njegove težnje u odnosu prema religiji i ćudoređu[1]

Nakon što sam preko četrnaest dana boravio među vama, dragi stanovnici ovoga mainzkog područja, pozvao sam vas još jednom ovamo na veliki zbor. Navlastito sam molio vas radnike da se danas ovdje pojavite. To je ljupko i sveto mjesto. Ono leži u središtu vaših općina, duboko u šumskoj osami. Ovamo su vaši preci odavno dolazili u svim svojim ozbiljnim životnim prigodama da bi našli utjehu, snagu i pomoć. Novosagrađena kapela s lijepim oltarom na kojemu je sada smještena stara čudotvorna slika ožalošćene Majke Božje dokazuje da ovo mjesto ne ljubite manje od svojih dobrih predaka. Zahvaljujem vam što ste se u tako velikom broju odazvali mojemu pozivu. Pred sobom vidim veliki dio mnogobrojnog radničkog pučanstva i s njima članove njihovih obitelji. Vrlo mi je drago što vas sve još jednom prije svoga odlaska vidim okupljene.

Ako sam ovamo pozvao posebno vas radnike, za to sam imao više razloga. Vi činite najveći dio cjelokupnog pučanstva ovoga kraja. Ili su vaša sela često pretvorena u tvornice, ili vi u velikom broju idete u tvorničke gradove koji leže u vašoj blizini. Stoga najusrdnije i najtoplije suosjećam u svemu što se tiče vašega blagostanja. Na to me potiče usrdna ljubav koju imam za sve vas i koja je nizom godina, otkako sam vaš biskup pa vas poznam i posjećujem, samo sve više rasla. Na to me navlastito potiče misao da u vašoj sredini zastupam onoga koji je sam htio biti radnik, tesarov sin (Mt 13, 35; Mk 6,3) da bi se smilovao ljudima u njihovoj nevolji. Majka toga božanskoga tesarskog sina, koje sliku ovdje štujete, koja svojom majčinskom ljubavi stoji uz radnike i radnice u svim njihovim molbama, zacijelo će odobriti ako u ovaj čas budem govorio o onom što se zove *radničko pitanje u odnosu prema religiji*.

Gledište s kojega želim obraditi predmet nije mi se nadalo samo od sebe. Radnički stalež, napose stalež tvorničkih radnika, zahvatio je u naše dane pokret koji biva sve jači. A vi stojite usred toga pokreta. S jedne strane vi ste vjerna djeca Katoličke crkve. To sam opet i sada, kao i tako često, zapazio

1. Prigodom svoje posljednje vizitacije dekanata Seligenstadt pozvao sam vjernike, a navlastito radnički stalež koji je u tom kraju mnogobrojno zastupan, na završnu pobožnost u kapeli koja leži nedaleko od Offenbacha na Liebfrauen-Heideu. A i radnički pokret, koji u tamošnjem kraju sve više jača, dao mi je povoda da pred radnicima koji su došli u velikom broju govorim o odnosu sadašnjih zahtjeva i težnja radnika prema religiji i kršćanstvu. Da bih ondje sakupljenim radnicima ostavio uspomenu na taj dan, dao sam tiskati govor koji posvećujem svim kršćanskim radnicima svoje biskupije.
Mainz, 5. kolovoza 1869.

s neopisivim ganućem i veseljem dok sam boravio u pojedinim vašim općinama. Ni vrijeme žetve, ni gubitak plaće u tvornicama nisu vas spriječili da sudjelujete pri svim svečanostima. S druge pak strane ne možete ostati ravnodušni prema tim pokretima. Tu se dakle svaki katolički radnik, svatko od vas, suočuje s pitanjem: Što je u svim tim pokretima koji se šire u svemu radničkom staležu Europe, pa čak i izvan Europe, opravdano, što je u njima neopravdano, što je opasno? U koliko mogu pri njima sudjelovati kao kršćanin, kao katolik, a da ne povrijedim svoju religiju i svoju savjest, a u koliko ne? Kojih se opasnosti moram čuvati? O tome savjestan katolički radnik mora sam sa sobom biti sasvim načistu. Na ta pitanja odgovorit ću vam što je moguće kraće, ali potpuno otvoreno, onako bezobzirno otvoreno kako to traži istina i kako je dostojno i primjerno odnosu u kojem pred vama stojim kao zastupnik onoga koji je čista istina. Iz toga raspravljanja ujedno ćete uvidjeti da se ono što je dobro i opravdano u radničkim pokretima naših dana može postići samo u najusrdnijoj vezi s religijom i ćudorađem. Bez religije, bez ćudoređa sva nastojanja da se podigne i poboljša položaj radnika ostaju bezuspješna. Ta je spoznaja od najveće važnosti.

Prijeđimo sada na pojedinosti. Ponajprije ću uočiti glavnu težnju radnika i zahtjeve koje oni ističu, zatim dokazati njihov odnos prema religiji i ćudoređu te napokon upozoriti na neke opasnosti.

Osnovni pravac koji cijelom pokretu u radničkom staležu daje njegovo značenje i čini njegovu bit usmjeren je na povezivanje, na udruživanje radnika da bi tako udruženom snagom isticali interese radnika.[2]

Ta usmjerenost radnika sada je zbog narodnogospodarstvenih načela, koja su počevši od francuske revolucije priznata i koja sve više u svim državama bezuvjetno prevladavaju, postala prava prirodna nužda, i religija stoga nema nikakva prigovora tim težnjama kao takvima; ona ih može samo blagosloviti, željeti im uspjeh za dobro radničkog staleža te ih podupirati. Bezuvjetna sloboda na svim područjima narodnoga gospodarstva — to nitko ne može osporavati, čak ni onaj tko je drži nužnom i koji je uvjeren da je ona u svom konačnom uspjehu spasonosna — ta je bezuvjetna sloboda ponajprije dovela radnički stalež u sasvim očajan položaj. Raspadanjem svih starih veza radnik je postao sasvim izoliran i upućen samo na sebe. Svaki radnik stajao je sam sa svojom radnom snagom koja čini sav njegov imetak. A prema njemu stajala je moć novca koja u istoj mjeri postaje radniku opasna ukoliko je njezin vlasnik bez savjesti, bez religije te je upotrebljava samo za zadovoljavanje egoizma. Načela modernoga narodnoga gospodarstva imala su suprotno djelovanje s obzirom na ljudsku snagu u radniku i moć novca u ruci kapitalista. Radnik sa svojom snagom postao je izoliran, kako sam prije rekao, dok se moć novca

2. Na inicijativu Stephana Bornsa (1824—1898) osnovano je u rujnu 1848. godine »Opće njemačko radničko bratstvo«, prva njemačka politička radnička organizacija. Istodobno su nastale sindikalne organizacije knjigotiskara i radnika u tvornicama cigareta od kojih su se posljednje priključile »Radničkom bratstvu«. Organizacija je bila zabranjena 1854. godine. Pokret je nanovo skupio Lassalle koji je nakon ukidanja zabrane koalicije u Saskoj 1863. godine osnovao »Opće njemačko radničko udruženje«. Nepolitička katolička radnička udruženja — prvo je osnovano 1847. godine u Regensburgu — i katolička udruženja obrtničkih pomoćnika mogla su dalje raditi i nakon 1854. godine. Potonjima pripadalo je već 1855. godine 12 000 članova u 104 udruženja. Katolička radnička udruženja više su se razvila tek pri kraju 1860-ih godina zahvaljujući Kettelerovim nastojanjima.

centralizirala. Radnički stalež raspao se na same pojedinačne radnike te je svaki bio nemoćan; moć novca međutim nije se podijelila na osamljene udjele kapitala, već se naprotiv skupljala u sve veće i prekomjerne mase. ROTSCHILD, koji je svojoj djeci ostavio 1700 milijuna franaka, pravi je proizvod toga narodnogospodarskog smjera. Ljudska veza bila je razorena a na njezino je mjesto došla novčana veza u strahovitim razmjerima. Iz toga su posvuda, gdje su se ti odnosi mogli nesmetano razvijati, za radnički stalež nastale najstrašnije prilike. Prije četrdesetak godina time je veliki dio radničkog staleža u Engleskoj dospio u najdublju močvaru ćudoredne i fizičke bijede.

Protiv te izolacije radničkog staleža, protiv toga gaženja ljudske snage sa strane moći novca došla je iz te iste Engleske iz koje je proizašao zator moćna pobuda za povezivanje, za organizaciju radnika.[3] Odanle se ona proširila po svem radničkom staležu, pa i po Njemačkoj. A ta usmjerenost da se radnici organiziraju kako bi zajedničkim naporima ostvarili svoje interese i svoja prava stoga je opravdana i spasonosna, pa čak i nužna da moć centraliziranog novca ne bi sasvim prignječila radnički stalež.

No već se i tu pokazuje kako ta nastojanja oko udruživanja radničkog staleža neće imati stalan uspjeh bez religije. Pri tim nastojanjima potrebno je radnicima pružiti mnogostruku pomoć. Oni ne mogu sami obaviti sve te poslove udruživanja. Potrebni su im vođe i vodiči koji će obavljati zajedničke poslove radničkog staleža. Tko će radničkom staležu jamčiti da ti vođe i vodiči neće postati njihovi zavodnici i obmanjivači ako nemaju religije? Upravo ti vođe neprestano govore o tome kako veliki kapitalisti često nemilosrdno iskorištavaju radnički stalež za volju svoga egoizma. No ti radnički vođe sami ljudi su iste naravi kao i kapitalisti. Ako neki čovjek koji raspolaže moću kapitala bezobzirno iskorišćuje svoje radnike u svoju korist, ukoliko je bez religije i bez Boga, tko će te radnike uvjeriti da ih neće i takozvani narodni prijatelj i narodni vođa[4] isto tako bezobzirno iskoristiti samo u svoju korist ako je nesavjestan, bezbožan, nereligijozan čovjek? Upravo kao što ih je iskoristila moć novca, iskoristit će ih i ti narodni vođe dokle god preziru kršćanstvo, osobito ako su čak ispunjeni mržnjom protiv njega.

Ta pred svojim očima vidite kako među tim ljudima koji se stavljaju na čelo radničkog pokreta periodično izbijaju najžešći sukobi, što je opet slučaj baš u sadašnjem času[5], kako tada ti ljudi jedni drugima predbacuju svu sebičnost koju su još ovaj čas predbacivali kapitalistima. To i ne može izostati. Bez religije svi zapadamo u egoizam, bili mi bogati ili siromašni, kapitalisti ili radnici, te iskorišćujemo svoje bližnje čim za to imamo moć.

3. U Engleskoj su 1824/25. godine ukinuti zakoni protiv slobode koalicije radništva. Tako su se radnici mogli skupiti u »Trade-Unione« koji su se za razliku od kasnijih »slobodnih«, u stvari socijalističko-marksistički orijentiranih sindikata u Njemačkoj, ograničavali na zastupanje gospodarskih interesa radnika koje je Ketteler imao pred očima.

4. Na kobnu lukavost samozvanih proleterskih »vođa« koji obmanjuju radnike obećanjima sretnije budućnosti upozoravali su mnogi, kod katolika posebno Baader u napisima iz 1834. i 1835 (usp. Marulić, br. 3/1981, str. 249; br. 2/1982, str. 156) i Ketteler (usp. Sämtliche Werke, I, 1, str. 45—47).

5. Ketteleru su jamačno bili poznati učestali sukobi za prevlast između K. Marxa, W. Wettlinga, M. Hessa, P.-J. Proudhona, F. Freiligratha, A. Gottschalka, F. Lassallea, M. Bakunjina i drugih (usp. T. Vereš, Filozofsko-teološki dijalog s Marxom, Zagreb 1981², str. 29, 58—59; A. Künzli, Karl Marx, Eine Psychographie, Wien-Frankfurt-Zürich 1966, str. 341—373).

Ma kako bilo opravdano nastojanje njemačkih radnika da organiziraju radnički stalež, veliki će uspjesi doći tek tada ako se vođe radničkog staleža odreknu svoje mržnje na kršćanstvo i ako prema religiji i crkvi zauzmu barem dobrohotan stav s dužnim poštivanjem. To se već stvarno očituje u velikoj razlici između rezultata radničkog pokreta u Engleskoj i u Njemačkoj. Ma koliko da nas je englesko radničko žiteljstvo nadmašilo u najzlosretnijem razvoju svih pogubnih posljedica modernoga narodnoga gospodarstva, isto nas tako Engleska sada nadmašuje u toj veličajnoj djelatnosti organiziranja radničkog staleža. To prije svega dolazi od toga što se u Engleskoj umije cijeniti veliko značenje religije za sva socijalna pitanja, dok u Njemačkoj upravo prvogovornici prečesto pokazuju pravu mržnju na religiju.

Sad želimo uočiti pojedine zahtjeve radničkog staleža koje on nastoji postići svojim udruživanjem. Korak po korak vidjet ćemo kako je religija tijesno povezana s radničkim pitanjem, sa svakim pojedinim zahtjevom koji radnik sada postavlja i kako je bezbožnost najveća neprijateljica radničkog staleža.

Prvi je zahtjev radničkog staleža: povišenje radnikove plaće koje odgovara pravoj vrijednosti rada.

Taj je zahtjev općenito sasvim opravdan; i religija traži da se s ljudskim radom ne postupa kao s robom i da se ne procjenjuje samo prema ponudi i potražnji.

Dotle su dovela prije spomenuta narodnogospodarska načela koja ne uzimaju u obzir nikakvu ćudorednost ni religiju. Ne samo da se rad smatra robom nego se čovjek sa svojom radnom snagom uopće smatra strojem. Kao što se stroj kupuje što je moguće jeftinije i tada se danju i noću iskorišćuje do uništenja, tako se prema tom sustavu upotrebljava čovjek sa svojom snagom. Taj razvoj dosegao je u Engleskoj zastrašujuću visinu. Protiv toga nastali su u prvom redu engleski Trade-Unioni koji su se ubrzo vrlo proširili. Glavno sredstvo Trade-Uniona protiv kapitala i protiv velikih poslovnih poduzetnika bili su štrajkovi. Često se tvrdilo da su ti štrajkovi ometanjem posla i zbog smanjenja plaće radnika koji su obustavili rad radnicima više škodili nego koristili. To međutim u cijelosti nije istina. Štrajkovi su, kako je uvjerljivo dokazao upravo Englez THORNTON[6], znatno podigli radničku plaću. Ova je za posljednjih četrdeset godina, otkako su Trade-Unioni započeli svoju djelatnost, u nekim obrtima porasla za 50 posto, u nekim drugima za 25 do 30 posto, a u svima barem za 15 posto. THORNTON upozorava i na to da su radnici doduše u nekim štrajkovima bili prividno pobijeđeni, ali da im je kasnije uslijed ovih posvuda uskoro ipak odobreno povišenje radne plaće, pa je tako poraz bio samo prividan. Po uzoru na te Trade-Unione stvorena su tada i u Njemačkoj udruženja kojima pripada i ne malo vas. To nastojanje za pravično povišenje plaće nikako nije naodmet. Da ljudski rad prima i odgovarajuću plaću, zahtjev je pravičnosti i kršćanstva.

No ako je opravdano nastojanje da se za ljudski rad postigne drukčija plaća nego za rad stroja, što je istovjetno s tim da se ljudskom radu i radniku vrati njihovo ljudsko dostojanstvo koje su mu otela načela liberalnoga narodnoga gospodarstva, već tu vidimo, dragi radnici, da će vam to nastojanje samo tada donijeti pravu korist i da će tek tada biti okrunjeno trajnim uspjehom ako ostane u tijesnoj vezi s religijom i ćudoređem. To se pak očituje u dvostrukom pogledu.

Ponajprije se, ljubljeni radnici, ne biste smjeli zavaravati: i povišenje plaće ima svoje granice i njezin najviši mogući iznos ipak daje vrlo skromnu zaradu.[7] Prirodna granica radničke plaće leži u rentabilnosti posla u kome radite. Duhovni i materijalni kapital koji je uložen u posao u času će se izvući iz posla i skrenuti u drugu industrijsku granu čim zahtjevi za plaću postanu tako visoki da on više ne daje dovoljnu dobit. A tada prestaje i posao. Radnička plaća ima dakle unatoč svim radničkim udruženjima svoje granice pa bi za vas bilo vrlo pogubno kad vam to ne bi bilo jasno i kad biste zbog prekomjernih obećanja mislili da bi bilo moguće neograničeno povisivanje.

Stoga će vam čak i najveća plaća pribaviti samo dovoljno i dostatno blagostanje ako velika umjerenost i štedljivost budu činile cijelu osnovu vašega života. A ta dragocjena dobra: umjerenost i štednju radnički će stalež tek tada posjedovati ako je čitav njegov život zaista i iskreno religiozan. Sasvim je dokazana činjenica da se blagostanje radnika ne ravna samo prema visini plaće, da ima čak krajeva gdje postoje obrti koji davaju vrlo visoku plaću, no gdje je nevolja među radnicima vrlo velika, i da ima drugih krajeva gdje su radnici uz manju plaću došli do mnogo većeg blagostanja.

U tom je pogledu jedna od najvećih opasnosti za radnika odanost piću, pohlepa za uživanjem koju hrane i njeguju one mnogobrojne gostionice i krčme koje nastaju posvuda gdje je veliko radničko žiteljstvo, a njihovo umnažanje u onoj mjeri trpe vlade ukoliko su same izgubile smisao za ćudoređe i religiju. Jednom sam od jednog činovnika čuo tvrdnju da je umnažanje gostionica u interesu države jer se time povećavaju porezi. Te gostionice i krčme ne sišu radniku krv ali iz njega isisavaju novac i plaću; one su zla spekulacija da bi se radniku iz džepa izmamila teško zarađena plaća. Dovoljno je kratko vrijeme neumjerenosti da bi se spiskala najveća plaća. Što stoga najveća plaća pomaže radniku koji je rob neumjerenosti? A s druge strane koja li je ćudoredna snaga potrebna za to da se radnik očuva od svake rasipnosti i neumjerenosti? Možda nikada na zemlji nije bilo takvog napornog, neprekidnog, neumornog rada kakav je tvornički rad. Mnogi radnici koji dnevno obavljaju isti posao u istom broju sati međusobno se nadziru. Svaka minuta u kojoj se radnik želi odmoriti odmah se očituje. Kako se tu može lako dogoditi da čovjek koji je u istoj radnoj prostoriji na istom stolcu dnevno isti niz sati vezan uz uvijek isti posao napokon, kad se oslobodi toga teškog posla, traži stanovitu naknadu u neumjerenosti i razuzdanosti. Stoga je potrebna velika ćudoredna snaga da se pri takvom životu ostane umjeren i štedljiv i da se u nečem drugom, a ne u krčmi s njezinim niskim užicima, traži nadomjestak za taj mukotrpni život. A samo religija može radniku dati tu veliku ćudorednu snagu da bi postao umjeren i štedljiv. Stoga, ljubljeni radnici, da bi vam povišenje plaće uistinu bilo od koristi, morate biti pravi kršćani.

Drugo, u vašim nastojanjima za povišenje plaće potrebne su vam religija i ćudorednost kako u svojim zahtjevima ne biste prekoračili pravu mjeru. Već

6. William Thomas Thornton (1813—1880), narodnogospodarski pisac, bio je dobar prijatelj Johna Stuarta Milla (1806—1873) i kao ovaj dugo vrijeme zaposlen u indijskoj službi.

7. U sljedećim rečenicama Ketteler govori o »željeznom zakonu plaća« što ga je, priključujući se F. Lassalleu, iscrpno obradio u članku »Radničko pitanje i kršćanstvo«.

smo vidjeli da povišenje plaće ima svoje granice. Stoga je dakle u naše vrijeme, kada taj pokret među radnicima za poboljšanje njihova materijalnog položaja biva sve jačim, sve općenitijim, od najvećeg značenja da taj zahtjev ne prekorači svoju opravdanu mjeru, da se radnici ne daju zloupotrijebiti kao sredsvo za sasvim druge svrhe. *Cilj ne smije biti borba između poslodavca i radnika, nego pravičan mir između obadvaju.*

Bezbožnost kapitala koji iskorištava radnika kao radnu snagu i stroj sve do uništenja mora biti skršena. Ona je zločin nad radničkim staležem i poniženje ovoga. Ona pristaje samo u teoriju onih ljudi koji naše podrijetlo izvode od majmuna. Ali se mora izbjegavati i bezbožnost radnika. Ako taj pokret za povišenje radničke plaće prekorači svoju pravu mjeru, naposljetku mora doći do katastrofa čija štetna djelovanja svom svojom težinom opet pogađaju radnički stalež. Kapital nepokon može naći uvijek druge putove iako je posao u kome je dosad radio upropašten. Stoga se već pobrinulo jezovito krivično pravo naših modernih država da svaki spekulant novcem na burzi i na državnim papirima naposljetku još dobiva neizmjerno područje za svoje operacije. Radnik naprotiv ne može tako lako pri obustavi posla naći drugu unosnu službu. Osim toga ne trpe samo veliki kapitalisti zbog nepravilnih zahtjeva za povišenjem plaće već i mnogi manji pogoni koji su u rukama našega srednjega građanskog staleža, sve do majstora i obrtnika. Ako li će se radnički stalež pri svojim nastojanjima držati prave mjere, ako hoće da izmakne opasnosti da postane samo sredstvo za svrhe častohlepnih ljudi, ako želi izbjeći grebene spoticanja nesređene sebičnosti koju on suzbija kod kapitalista, on mora biti izrazito ćudoredno nastrojen te mora biti valjan, kršćanski, religiozni radnički stalež. Moć novca bez religije potječe od Zloga. Isto tako i moć radnika bez religije. Obje vode u propast.

Drugi zahtjev radničkog staleža jest skraćenje radnog vremena.

Ne mogu prosuditi koliko se vi u ovom kraju možete tužiti na trajanje radnog vremena. No zacijelo je s radnim vremenom tako išlo kao s radničkom plaćom. Načela modernoga narodnoga gospodarstva, koje se nije obaziralo na sve ćudoredne i religiozne strane ljudskoga života, dakle zaista na ono što je dostojno čovjeka, dovela su dotle da tamo gdje god je u njegovim službama bio kapital, nije samo plaća bila snižena do krajnje granice nego je istodobno i radno vrijeme bilo produženo do krajnje granice. To nije išlo dan i noć kao kod pravog stroja, ali se od te ljudske snage, koja je u duhu toga sustava bila samo ljudski stroj, zahtijevalo koliko je išlo. Gdje je pak radno vrijeme produženo preko svake mjere koja se osniva na prirodi i obzirima prema zdravlju, tu imaju radnici opravdano pravo da se jedinstvenim skupnim djelovanjem bore protiv te nepodopštine moći novca.

No i ovdje, ljubljeni radnici, prava korist takvih nastojanja, ako će ona imati uspjeha, zavisi od ćudorednosti i religioznosti. Ako radnik sat koji je izborio za sebe iskorištava za to da bi vršio svoje dužnosti kao otac, kao dijete, da bi dobro obavljao poslove kuće, da bi dobro obrađivao zemljište što ga je kupio, tada mu je taj sat za njega i njegove vrlo vrijedan. No ako on taj sat samo za to iskorištava da bi se navečer što duže skitao ulicama u lošem društvu, da bi što duže sjedio u gostionici, tada taj sat nema vrijednosti ni za njegovo zdravlje, ni za njegovo blagostanje. On će služiti samo za to da mu se što brže upropasti tijelo i duša i da što sigurnije lakoumno potroši svoju plaću.

Treći je zahtjev radničkog staleža odobravanje dana odmora.[8]

I taj zahtjev potpuno je opravdan. Religija ne samo što vas podupire u tom zahtjevu već ga je dugo prije vas isticala. Bog ga je postavio u zapovijedi: »Sjeti se da svetkuješ dan subotnji!« (Izl, 20, 8).

I u tom su pogledu načela modernoga narodnoga gospodarstva i stranka koja im služi zaista počinile do neba vapijući zločin na ljudskom rodu a često ga čine sve do današnjeg dana. Pri tome sudjeluju ne samo veliki tvorničari koji sile svoje radnike da rade nedjeljom nego i obrtnici svake vrsti, zemljoposjednici i službodavci uopće koji svojoj služinčadi uskraćuju nedjeljni odmor. Pri tom sudjeluju i svi oni činovnici koji iz kukavičluka pred bogatim ljudima nezaštićene radnike ostavljaju bez zaštite pa se čak ne usuđuju izvršivati zakone. Himbenost koja se pritom očituje u takozvanim liberalnim načelima u novije su vrijeme vrlo istinito otkrili neki vođe radničkog pokreta. Moć novca pri tom iskorištavanju uvijek je poprimala privid najnježnije čovjekoljubivosti te zahtjev Crkve za dane odmora prikazivala kao nehumano ograničivanje siromašnih narodnih klasa. Kako li je često ona stoga marljivom pomnjom zbrajala nedjelje i blagdane i slatkim izrazom lica izračunavala koliku bi plaću donosili svi ti dani kad bi se upotrijebili za rad. Iz toga je tada ispalo da ti novčari koji bi tako rado htjeli taj dobitak namijeniti puku imaju neobično veliki smisao za dobrotvornost, a da Crkva, koja puku uskraćuje taj veliki dobitak, pokazuje okrutnu nemilosrdnost. Na to su odgovorili organi Radničke stranke da ima još jedno drugo sredstvo kako da se radnicima namijeni taj dobitak a da se radom ne izmuče nasmrt. A to se sredstvo sastoji u tome da mu se za šest dana dade tako visoka plaća kao što se dosad davala za sedam dana. Tada bi radniku dobitak ostao isti, ali bi radnik sačuvao svoju egzistenciju dostojnu života. Tko ne bi mogao uvidjeti istinu toga nazora a laž i obmanu onog shvaćanja novčara koji ga posljednjih godina u Badenu i Bavarskoj još tako često objavljuju? Kad bi oni bili u pravu, bilo bi neljudski radniku dopustiti da još i spava. Tako bi vam se moglo najslađim izrazom lica čak dokazivati kakvu bi vam plaću mogao donositi noćni rad. Kao što je sigurno da je čovjeku u 24 sata potreban stanoviti broj sati odmora, isto mu je tako nužno da u sedam dana ima jedan dan odmora. To ne zahtijeva samo njegova duša, kako bi on toga dana shvatio da je Božje dijete, to zahtijeva i njegovo tijelo da bi ostao zdrav i snažan. I kao što je čovjek, koji cijeli dan upotrebljava radnika, obavezan da mu dade noćni odmor i da mu prema tome obračuna plaću, tako je i tvoričar koji cijeli tjedan upotrebljava snagu radnika obavezan da mu dade tjedni odmor i da mu prema tome obračuna njegovu plaću. I vrijeme odmora valja računati u radno vrijeme u koliko je ono postalo potrebno radi rada i u koliko je ono uvjet predstojećeg rada.

Ali, ljubljeni radnici, nije dosta da dane odmora zahtijevaju stranački organi radnika. Vi biste sami morali, koliko god možete, surađivati na tome da te dane odmora ne remeti rad. Dok radnička stranka kao takva zahtijeva dane odmora, na žalost još je uvijek mnogo radnika koji ne silom, nego iz koristoljublja, rade nedjeljom kada i gdje mogu zaraditi novac. Takvi radnici ne griješe samo protiv Boga i njegove zapovijedi nego i protiv cijelog radničkog staleža time što iz niske sebičnosti surađuju u tome da se i drugim radni-

8. U Njemačkoj se o zabrani rada nedjeljom raspravljalo 1869. godine pri donošenju Propisa o obrtu, zatim opet osamdesetih godina. To je pitanje napokon sređeno 1. lipnja 1891.

cima lakše mogu uskraćivati njihovi dani odmora. Neka svi radnici, pa i sluškinja koju preko mjere izrabljuju njezini gospodari, ne izuzimajući ni zadnjeg željezničkog službenika, kojima prebogata željeznička društva ne daju nedjeljni odmor, jednoglasno zahtijevaju to pravo kao ljudsko pravo. Što pomažu takozvana ljudska prava u ustavima od kojih radnik ima malo koristi dokle god moć novca može nogama gaziti ta socijalna ljudska prava.

No ma koliko i religija s vama, ljubljeni radnici, zahtijeva dane odmora, sigurno je da će svi napori radničkog staleža u tom pogledu biti isprazni ako vas ne bude potpomagala moć religije i Božje zapovijedi: »Sjeti se da svetkuješ dan subotnji!« (Izl 20, 8); sigurno je također da je taj dan odmora samo tada koristan za sve vaše odnose, za vaše zdravlje, za snaženje i jačanje vaše radne snage, za vaše duše, za pravo uzdizanje vašega cijeloga duhovnog života, napokon za vaše obitelji kojima tokom tjedna toliko nedostajete i za jačanje obiteljskog duha, ako budete usrdno povezani s religijom i Crkvom, a da će bez religije čak i dani odmora samo za to služiti da radnika i radničke obitelji upropaste zdravstveno i u pogledu blagostanja. Takozvani »neradni ponedjeljak«[9] nije ništa drugo nego dan odmora proveden bez religije a u mnogim krajevima zadao je najdublje rane ćudorednom i materijalnom dobru radničkog staleža.

Kakve li razlike između radničke obitelji u kojoj se dan odmora provodi po načelima religije i one u kojoj se provodi bez religije! Ovdje neću podrobnije opisivati tu sliku. Sami možete naći primjere za to. Dan odmora proveden u gostionici, u lošim društvima, u pijančevanju, u razvratu, u noćnoj opojnosti upropašćuje zdravlje, imetak i obitelj radnika te će mu biti isto tako prokletstvom kao što će mu kršćanski proveden dan odmora u svim tim odnosima biti blagoslovom.

Četvrti je zahtjev radničkog staleža zabrana tvorničkog rada djece dok su u dobi školskih obveznika.

Na žalost moram reći da taj zahtjev nije općeniti zahtjev svega radničkog staleža jer žalibože ima radnika koji svoju djecu zbog novčane koristi šalju u tvornice. Moram ga stoga označiti kao zahtjev nekih prvogovornika radničkog staleža. Navlastito je FRITZSCHE[10], koji stoji na čelu udruženja radnika u tvornicama cigara u Njemačkoj pa je po tome vama osobito poznat, nedavno u parlamentu Sjevernog saveza u BERLINU vrlo odlučno zahtijevao da se potpuno zabrani rad školske djece. Tom je prilikom dirljivo upozorio na iskustva svojega vlastitog života jer je sam od mladosti radio u tvornicama.

On je poimence istaknuo da tvornički rad u najvećem stupnju ugrožava ćudorednost djece. Njegov prijedlog na žalost nije prodro. Rad djece u tvornicama doduše se ograničio ali nije zabranjen. Taj rezultat duboko me ražalostio a ustanovio sam da je to pobjeda materijalnih obzira nad velikim ćudorednim načelima. Sva iskustva mojega života potpuno se slažu s tvrdnjama radnika

9. »Neradni ponedjeljak« potječe od pokladnog ponedjeljka. Njegovo obilježje preneseno je na svaki ponedjeljak u kom se nije radilo. To se objašnjava običajem obrtničkog ceha da subotom poslije podne održava svoje sastanke i terevenke kojih su se učinci osjećali još i ponedjeljkom.

10. Friedrich Wilhelm Fritzsche (1825—1905) bio je najprije radnik u tvornici cigara. Kao socijalni demokrat bio je od 1868. do 1870. godine član Sjevernonjemačkog parlamenta a od 1870. do 1880. godine Njemačkog parlamenta.

FRITZSCHEA o djelovanju rada u tvornicama na školsku djecu. Nije mi nepoznato što se iznosilo za opravdanje toga rada i da čak pojedini ljudi dobrohotni prema radničkom staležu drže da je rad djece u tvornici u stanovitom opsegu dopustiv. Čak se za opravdanje upućivalo i na to da je ionako dužnost djece da svojim roditeljima pomažu pri radu u kući i na polju. No vrlo velika razlika između toga obiteljskog rada i tvorničkog rada sasvim je bjelodana. Tvornički rad djece razara obiteljski duh već u djetetu što je, kako ćemo odmah još pobliže vidjeti, ionako najveća opasnost za radnički stalež. Time se osim toga djetetu otima svako slobodno vrijeme za vedru dječju igru koja upravo prirodno nužno pripada dječjoj dobi. Time se dalje narušava njegovo zdravlje i u najvećoj mjeri ugrožava njegova ćudorednost. Tvornički rad djece smatram užasnom okrutnošću našega doba koju nad djecom vrše duh vremena i koristoljublje roditelja. Držim ga čak za polagano ubijanje tijela i duše djece. Žrtvujući radost svoje mladosti, žrtvujući svoje zdravlje, žrtvujući svoje ćudoređe ona moraju umnažati poslovnu korist i često zasluživati kruh roditeljima koji zbog svoje raskalašenosti nisu u stanju da djeci daju kruh. Stoga se veselim svakoj riječi koja se izrekne za radničku djecu. Religija sa svojom velikom ljubavlju za djecu može samo podupirati zahtjev da se zabrani dječji rad. Opominjem vas, ljubljeni radnici, da se tim nastojanjima radničkog staleža priključite osobito time da svojoj djeci koja su obavezna pohađati školu nikada ne dopustite da rade u tvornicama.

Peti zahtjev radničkog staleža jest taj da žene, majke, ne smiju raditi u tvornicama.

Francuz Julius Simon[11] kaže u svojoj vrlo poučnoj knjizi »Radnica«[12], prožetoj najtoplijom ljubavi za radnički stalež: »Sva naša gospodarska organizacija pati od užasne mane koja ujedno stvara bijedu radničkog staleža i koja se mora pod svaku cijenu svladati ako ne želimo propasti, a ta je razaranje obiteljskog života.« Zatim navodi riječ MICHELETA[13]: »Radnica — strašna riječ koju prije nije poznavao nijedan jezik, koju prije nije shvaćalo nijedno vrijeme prije ovoga željeznog vijeka i koja je sama u stanju da poništi sve spominjane napretke današnjih dana.« Time se nagoviješta zlo ako majka više nije majka, nego radnica. »Žena koja je postala radnica više nije žena, ona više ne vodi onaj skroviti, zaštićeni, čedni život, okružena nježnim, posvećenim dojmovima obiteljskog života što je sve spasonosno i za sreću žene kao i za sreću obitelji. Ona više ne živi pod vlašću svoga muža, nego poslovođe, među suradnicama vrlo sumnjivog ćudoređa, u neprestanom dodiru s muškarcima, odijeljena od svojega muža i svoje djece. U takvoj radničkoj obitelji otac i majka dnevno su odsutni po četrnaest sati. To dakle više nije obitelj. Majka više ne može dojiti svoju vlastitu djecu. Odatle zastrašujuća smrtnost. Djeca od tri ili četiri godine bježe po ulicama mučena glađu i studeni. Kad se tada u sedam sati navečer nađu otac, majka i djeca u jedinoj sobi koju imaju, otac

11. Jules François Simon Svicarac (1814—1896) poučavao je kao profesor filozofije na Sorbonni a od 1871. do 1873. godine bio je ministar odgoja, od 1876. do 1877. godine ministar predsjednik i ministar unutrašnjih poslova; uporno se zalagao za važna socijalna pitanja, osobito za opće pučko školstvo.

12. J. SIMON, *Radnica*, Zürich 1869. — Ketteler očito citira po sjećanju ili prema nekom prijevodu. Tekst glasi: »Ali naša ekonomska organizacija ima na žalost manu koja stvara svu bijedu i koju valja pod svaku cijenu nadvladati ne želimo li propasti; ta je mana — ugušivanje obiteljskog života.«

13. Jules Michelet (1798—1874), povjesničar.

i majka umorni od rada a djeca gladna i smrznuta, tada ništa nije spremljeno. Soba je cijeloga dana bila prazna, u njoj nije bilo nikoga tko bi se brinuo za najnužnije potrebe i za čistoću. Na ognjištu nema vatre, majka čezne za odmorom, nema snage da još pripremi živežne namirnice, njezina je vlastita odjeća kao i ona njezina muža i njezine djece odrpana; to je žalosna slika obitelji kakvu su je naše tvornice često stvorile. Zaista se ne treba čuditi ako otac, kad umoran napušta tvornicu, zlovoljno ulazi u tu tijesnu, prljavu, neprozračenu jazbinu gdje ga dočekuju polugola djeca i žena koju gotovo više ne pozna jer ona više ne prebiva u svojoj kući; ako tada toj sobi pretpostavlja krčmu i tamo lakoumno troši svu svoju zaradu i razara svoje zdravlje. Rezultat je takvih prilika veliko siromaštvo mnogih radnika usred cvatuće industrije.« Tako SIMON, pošto je mnogo godina posjećivao tvornička područja Francuske, opisuje prilike u mnogim francuskim tvorničkim područjima u kojima žene rade u tvornicama te je stoga obitelj razorena. Tako dolazi do rezultata da je svako povišenje plaće za radnički stalež beskorisno bez poboljšanja ćudorednosti i da svakō poboljšanje ćudorednosti u radničkom staležu ovisi o unapređenju obiteljskog života gdje god ga je oštetila moderna industrija i tvornički život. »Strašno je«, uzvikuje on, »da u radničkim kućanstvima mnogo češće nema kruha krivnjom oca nego krivnjom industrije. 'Neradni ponedjeljak' guta četvrtinu, možda i polovinu cijele tjedne plaće i najbolje plaćeni radnici, koji bi mogli dobro opskrbljivati svoju obitelj, gotovo su posvuda najčešće odani piću. Blagostanje više ovisi o ćudorednosti nego o plaći. To je dakle više moralno zlo a problem koji se mora riješiti sastoji se u tome da radnik sam sebe spasi. Radniku se može učiniti još veća usluga nego da mu se dade služba i novac; a ta je da se u njemu pobudi ljubav za štedljivost i ćudorednost. Zlo je svladano ako su radionice pune, a krčme prazne.«

Sve te nedaće iz francuskoga tvorničkog života koje SIMON ovdje opisuje, a koje su se u Engleskoj u još mnogo većem opsegu proširile, u Njemačkoj, barem u ovim tvorničkim područjima, ni izdaleka nisu nastupile u takvom opsegu. Poimence, koliko znam, žene i majke ovdje gotovo nigdje ne rade u tvornicama. No spoznaja, koja se sve više cijeni u radničkom staležu: da je obitelj za njegov napredak neizmjerno važna, opet nam pokazuje kako je religija tijesno povezana s tako brojnim težnjama radničkog staleža i kako se ove samo u religiji i pomoću nje mogu ispuniti. I religija traži da majka provodi dane u kući, vršeći svoje velike i posvećene dužnosti prema mužu i djeci. Sve što je Julius Simon rekao u navedenim riječima, sve što je ikada neki prijatelj radničkog staleža rekao o važnosti obitelji uvelike je nadmašeno onim što ste od mladosti slušali od Crkve o svetosti obiteljskog života. Potpuno je istinito da je radničko pitanje prije svega ćudoredno pitanje i da je sasvim povezano s obiteljskim životom. No isto je tako istinito da se ono može riješiti samo u religiji i pomoću nje. Što se iskrenije pridružite Crkvi, to ćete za sebe, imati bolje žene, za svoju djecu bolje majke a obiteljski će život postati to usrdniji, to će vas više najsrdačnije obiteljske veze čuvati od svih opasnosti radničkog staleža, navlastito od krčme, od gostionice, od razvrata.

Šesti zahtjev koji često postavljaju radnici, a koji je u tijesnoj vezi s prešnjim, taj je da se ni djevojke više ne smiju zapošljavati u tvornicama.

Za to se iznose različiti razlozi. Jednom se upozorava da bi djevojke općenito mogle jeftinije raditi jer su njihove životne potrebe manje i da bi stoga masovni rad djevojaka prekomjerno snizio plaću muškaraca. U Engleskoj

je neprirodnost zbog sasvim materijalističkih gospodarskih zasada tako daleko došla da su muškarci, umjesto da rade, njegovali djecu, a žene su, umjesto da njeguju djecu, radile u tvornicama. No drugi i glavni razlog koji se iznosio protiv rada djevojaka u tvornicama jest štetan utjecaj na ćudorednost radničkih kćeri i time na buduće obitelji. Radnici i njihovi vođe posljednjih su godina često na potresan način upozoravali na posljedice. Na svojim sastancima govorili su dakle: Tražimo dobre i sretne obitelji za radnički stalež, no da bismo imali dobre i sretne obitelji, potrebne su nam kreposne, čestite žene i majke a te ne možemo naći ako se naše djevojke mame u tvornice i ako im se tamo ucjepljuju klice nećudorednosti i bezobraznosti. Dragi radnici, ne mogu vam kazati kako su me dirnuli i obradovali ti glasovi iz radničkog staleža. To je jezik koji se prije deset godina, kad se radnički pokret u Njemačkoj još nije proširio, čuo samo s kršćanskih propovjedaonica. Liberalna stranka nije imala smisla za te ćudoredne opasnosti radničkih kćeri, pa ako su se u tvornicama do temelja iskvarile, tvrdila je licemjernim izrazom lica da je dobročiniteljica radničkog staleža jer su djevojke po njoj zarađivale novac. Spoznaja opasnosti tvorničkog života za ćudorešće radničkih kćeri, a time i za radničku obitelj, sve se više širi i među mnogim tvorničarima. To je utješna pojava i pokazuje, kako na mnogom drugom području tako i kod razvoja radničkog pokreta, da sva velika pitanja naposljetku vode natrag do religije i ćudorednosti. »Briga za ćudorednost djevojaka« bila je prema oficijelnom izvještaju o radu nagrađivačkog suda pri univerzalnoj izložbi 1867. godine u Parizu kriterij za dodjeljivanje nagrade. Kao sredstva za to osobito su imenovana: odvojenost radnih prostorija za djevojke; strogo nadgledanje djevojaka; zavod za mlade djevojke koje su bez obitelji; posebne blagovaonice, postavljanje složene ženske osobe za vođenje djevojaka umjesto muškog poslovođe itd.

Bog vas je, dragi radnici, još uvelike očuvao od krajnje pokvarenosti koja može zbog tvorničkog života zadesiti kćeri radničkog staleža. Tvornički život kod nas nije još tako star i još imamo velikim dijelom pravi kršćanski obiteljski život koji tomu kvarenju suprotstavlja jaki otpor. S velikim veseljem mogu vam posvjedočiti da su mnoge naše mlade tvorničke radnice sasvim neporočne i uzorne djevojke. Pa ipak ne možemo prikrivati velike opasnosti koje ugrožavaju ćudorednost vaših kćeri. One su u ovim krajevima čak mnogo veće nego u drugim jer se u mnogim tvornicama gotovo ništa ne čini za ćudorednost radnica. Sva ta važna gledišta koja sam gore naveo o odvajanju radnih prostorija, o čestitoj ženi kao nadglednici djevojaka u većini slučajeva ovdje nisu uzeta u obzir. Stoga vas, dragi radnici, mogu samo pozvati da se svim silama pridružite tomu pokretu u radničkom staležu za očuvanje ćudorednosti vaših kćeri. Pritom morate svi vi surađivati. To je opća radnička stvar, to je posvećena stvar časti za radnički stalež, to je napokon dužnost religije. Čast vaših kćeri vaša je čast, oci, braćo! Sramota vaših kćeri vaša je sramota, ćudorednost vaših kćeri uvjet je ćudorednosti i sreće vaših obitelji, ljubljeni radnici! Tko u nju dira, dira ne samo u vašu čast, taj razara budućnost vaših obitelji. U tome morate sudjelovati i vi, muževi, na putu u tvornicu i u samoj tvornici. To su vaše kćeri. Neka je proklet otac koji može trpjeti i gledati ono što izopačuje njegovu kćer! U tome morate sudjelovati i vi, njihova braćo, ta to su vaše sestre. Neka bude sram i stid brata koji može gledati kako se njegova sestra obeščašćuje! Pritom morate sudjelovati svi vi koji pripadate općini, ta to su djeca vaše općine a njihova sreća i nesreća tiče se i vas. U tome navlastito morate sudjelovati vi, starije čestite djevojke, pa morate humanom i kršćanskom ljubavlju svim silama štititi svoje mlađe susestre od tolikih opasnosti koje bi htjele da im otmu najbolje i najveće što djevojka ima,

njihovo dobro ime, njihov ćudoredni ugled, njihovu čistoću. Stoga u samim tvornicama ne smijete trpjeti poslovođe koji svoj položaj zlorabe za đavolsko djelo da bi iskvarili radnice te se prije svega morate čuvati da iz sebičnosti ili straha da ne izgubite mjesto postanete utajivači nevaljalštine takvih poslovođa. Često dio tvorničkih radnika zna za nevaljalštine takvih razvratnih poslovođa a nijedan se ne nađe koji bi smogao odvažnosti da nastupi protiv njega, pa tako može takav zao, podao čovjek dugo vremena nesmetano nastavljati svoje djelo zavođenja nevinosti.

Ovdje, dragi radnici, posvuda vidite najtjesniju povezanost religije s dobrom i zlom i sa zahtjevima radničkog staleža. Sve što je religija od najranijeg djetinjstva do danas govorila vašoj djeci, vašim kćerima, služi ujedno tomu da ih očuva neporočnima, da ih brani od svih opasnosti, da ih tako izobrazi koliko je potrebno da jednom budu zaista dobre žene radnika, dobre majke radničke djece, da jednom budu potpornji pravoga, dobroga obiteljskog života u radničkom staležu.

Sad sam, ljubljeni radnici, obradio neke od glavnih zahtjeva radničkog staleža koji su neposredno praktični i pri kojima sam mogao najuvjerljivije dokazati povezanost s religijom. Dobro znam da time nisam iscrpao predmet. Ima još mnogo drugih zahtjeva koji se vas tiču. Mogao bih govoriti o različitim udruženjima koja su osnovana dijelom za čuvanje ušteda radnika, dijelom za jeftiniju nabavu vaše hrane, itd., itd., te ih osvijetliti s postavljenih gledišta. Osobito bih mogao govoriti o onim udruženjima koja se poput Trade-Uniona ne brinu samo za povišenje plaće radnika nego bi mu htjela pribaviti i jedan dio poslovnog dobitka, dijelom time da se radniku omogući da u malim dijelovima postane suvlasnik, dijelom time da se stanoviti dio poslovnog dobitka dodijeli radnicima. O tim takozvanim sudioništvima osobito bih rado govorio jer sam uvjeren da se ona nigdje drugdje ne bi mogla lakše ostvariti nego kod radnika u tvornicama cigara budući da se u tim poslovima ne traži veliki obrtni kapital.

Posvuda bismo vidjeli da zahtjevi radničkog staleža, ukoliko su opravdani, imaju svoj pravi oslonac u religiji i ćudoređu. Samo ću vas tu morati opomenuti: gdje oni prekorače pravu mjeru, postaju sebični poput kapitala; gdje se izrode u nejasne, fantastične, socijalističke težnje, koje ne služe na dobro radničkog staleža, nego za zadovoljenje taštine i častohleplja, radnički stalež postaje sredstvom za političke i nedostojne svrhe koje bi njega samoga upropastile. O svemu tome ovoga puta ne mogu govoriti pa ću zaključiti upozoravajući vas još na neke osobite opasnosti koje proizlaze iz rečenoga.

Čuvajte se, dragi radnici, ponajprije svih izrugivača religije koji vas zbunjuju u vašoj religiji i koji bi htjeli da vas odvrate od vršenja vaših vjerskih dužnosti. To su vaši najveći neprijatelji jer je, kako smo vidjeli, svakom radničkom pitanju svojstveno da je svako poboljšanje prilika uvjetovano ćudoređem i religijom. Tko vam dakle hoće pomoći a da pritom dira vašu religiju bez otezanja možete smatrati da taj uopće ne shvaća radničko pitanje ili da je varalica. Među nama postoje ljudi koji se pričinjaju kao da bi svoje izrugavanje religije mogli pretvoriti u kruh i novac kako bi time pomogli narodu. To oni dakako ne mogu. Naprotiv, sve se u njima, u njihovu mišljenju, govorenju i djelovanju pretvara u huljenje nas katolika. Njihova težnja za slobodom, za napretkom, rodoljubljem, prosvjećivanjem, njihova ljubav za narod, njihova briga za dobrobit naroda, sve u tih ljudi postaje blasfemijom, sve postaje

huljenjem religije i nas katolika. Čuvajte se tih ljudi, oni nisu vođe našega radničkog staleža, oni su zavodnici, oni su varalice.

Drugo, čuvajte se sami od loših, nećudorednih misli i nikada ih dragovoljno ne trpite u sebi. Dragovoljna nečista misao početno je gnjilenje u nama. Vi imate za to više prilike jer ste, upravo u najopasnijim godinama kad se bude sve strasti, povazdan u najužem međusobnom dodiru. Vi, djeco, koja ste danas još u školi i u obitelji u kojoj možda niste nikad čuli nijedne sramotne riječi niti ste gajili ikakvu sramotnu misao — bit ćete sutra usred svih tih opasnosti. Vi imate bezbroj prilika za nečiste misli. Ako dragovoljno uz njih prionete, uskoro će nestati vaše duševne čistoće. Unutrašnje gnjilenje duše sve će više napredovati, strasti će postati sve jače i vi ćete napokon zapasti u skrivene i neskrivene grijehe koji će razarati vaše zdravlje i vašu ćudorednost te će vas bacati iz jednog ponora u drugi sve do posljednjeg dubokog ponora. Što smrt tako strašno hara u mnogim radničkim klasama, tome je mnogo uzroka. No jedan je od najjačih nećudorednost.

Čuvajte se stoga lošeg govora, bezobraznih pjesama, bestidnih knjiga i slika. Za sve to vrijedi ono što sam prije rekao za misli.

Čuvajte se, dragi mladi radnici i mlade radnice, iz istih razloga ranih poznanstava. Možda ste često mislili da vam religija u vezi s time postavlja prevelike zahtjeve i da ipak sa svim tim stvarima koje vode do nećudorednosti nije tako loše kako vam se često govori s propovjedaonice. Ta nećudorednost uzima privid kao da je samo stanovito blago uzimanje u obzir slabosti mladosti i kao da bi crkveni nauci o ćudoređu bili mračni i strogi. O, kad biste mislili na ono što sam prije kazao o radničkoj obitelji, da, kad biste samo mislili na ono što sami radnici traže od radničke obitelji, morali biste priznati suprotno, morali biste uvidjeti da su zahtjevi religije u pogledu vašeg ćudoređa najčovjekoljubiviji a da je sve što pozljeđuje ćudorednost neizrecivo najneprijateljskije. Vi želite neporočne zaručnice, neporočne žene jer želite čestite majke za svoju djecu. Takve su majke anđeli za obitelj. Blago mužu koji ima takvu ženu, blago radničkom djetetu koje ima takvu majku! No kako možete dobiti takve žene za svoje obitelji ako se rana poznanstva uzimaju na laku ruku. Ona u djevojci razaraju upravo ono što bi je kasnije moglo učiniti valjanom radničkom ženom. Pomislite samo na razliku između djevojke koja se uskoro nakon školske dobi navikla na bezobrazne riječi i šale i cijelo svoje srce ispunila nečistim mislima i slikama, koja tada idući od jedne bezobraznosti do druge sklapa svakakva poznanstva te se u raskalašenim društvima klati po gostionicama, ulicama i plesalištima. U takvu životu izgubila je ugled a nije naučila ni štedjeti; što zasluži, spiska. Dođe li tada napokon do kakve nesreće, tada je u svojoj dvadesetoj, dvadeset i prvoj godini već u stanju u kome se, da bi se nekako izvukla iz nevolje, vjenča s prvim koga nađe. No iz takvih veza ne nastaju sretne radničke obitelji, već obitelji pune bijede i nevolje kakvu smo prije promatrali. Zamislite naprotiv drugu djevojku koja se do dvadeset i četvrte godine uščuvala kreposna i čista, koja je među radnicima poznata kao marljiva, ćudoredna i besprijekorna, koja si je svojom štedljivošću dotle zaslužila barem malu opremu, kako je to drukčije! Ona ima slobodan izbor za bračnu vezu. Sigurno će se za nju natjecati najbolji a ona donosi sve što radnički stalež traži od dobre radničke žene. Želite li stoga poštene zaručnice i poštene žene, klonite se ranih poznanstava jer ta u radničke obitelji donose samo pokvarene i nevaljane djevojke.

Čuvajte se, dragi radnici, najzad neumjerenosti, odanosti piću, čuvajte se kuća u kojima radnik troši svoju plaću. Često posjećivanje gostionice, navika da se samo u gostionici traži radost, sreća i odšteta za muku posla po uvjerenju svih koji su se u različitim zemljama bavili poboljšanjem položaja radničkog staleža jedna je od najvećih opasnosti. Nagradni sud pariške univerzalne izložbe naglašuje stoga među »ustanovama za otklanjanje uzroka« na prvom mjestu »borbu protiv odanosti piću, udruženja u tu svrhu, uklanjanje ili nadzor gostionica itd.«.

To su riječi koje sam vam, dragi radnici, htio upraviti na kraju svoje prisutnosti u vašim dragim općinama. One bi trebale biti izraz moje najusrdnije ljubavi za vas i mojega najtoplijeg suosjećanja za vaše interese. Iz toga vidite da se vi i kao katolici smijete u velikoj mjeri priključiti nastojanjima i gibanjima u radničkom pokretu a da ne povrijedite svoju religiju. No ujedno vidite da su sva ta nastojanja isprazna i uzaludna ako njihovu osnovu ne tvore religija i ćudorednost.

S njemačkog preveo **Zvonimir Sušić**

Naslov originala: DIE ARBEITERBEWEGUNG UND IHR STREBEN IM VERHÄLTNIS ZU RELIGION UND SITTLICHKEIT.

Izvornik: SÄMTLICHE WERKE UND BRIEFE, Abt. I, Bd. 2, str. 407—428, Mainz 1978.

Tomislav ANTUNOVIĆ

Jedino za njom tugujem

Vjerujte mi, ni za čim ne tugujem
ni za čim
ni za minulim godinama
ni za ijednim dnevom
ni za ijednom noći
ni za mladošću ne tugujem
ni za djetinjstvom
uz djedovo ognjište sprovedenim
ni za mrtvima ne tugujem
jer i ja ću k njima
jedino
za posječenom maslinom
maslinom koja nam je uljem rodila
jedino
jedino za njom tugujem.

Nevenka NEKIĆ

Torena

»Ja, znate, Aleksandre Petroviču, i sada ponekad sanjam, uvijek sanjam kako me šibaju; za mene nema drugih snova.«

F. M. Dostojevski: ZAPISI IZ MRTVOG DOMA

Danju se nije ništa primjećivalo — ona bi radila sasvim obične poslove, vedra; neki su je čak smatrali za prijaznog čovjeka bez većih briga koji može i druge oraspoložiti. Trčkarala je revno ovim svijetom, odlazila ponekad prijateljima, rođacima, nasmijavala ljude svojim šalama i ironičnim primjedbama. Ogrnuta nemarno širokim kaputom, često zadubljena u knjigu, prolazila je gradom odsutno i samo na izlazu iz tramvaja dizala glavu i promotrila lica oko sebe. Tada bi prstom popravila prevelike naočale koje su klizile niz nos i silazila u vrevu ulice. Dijelila je vrijeme na dva istovremena dijela: u jednom je živjela sa stvarima i ljudima, u drugom se gubila u svim pravcima mašte.

Goleme količine poezije i svakodnevnice mučile su je i slamale. Stan je bio napučen ne samo stolovima, stolicama, ormarima, već i gibljivim siluetama koje su je progonile i slijedile ne izazivajući užas, nego sreću što ih može dozvati. Samo ponekad zabrinula bi se zbog ovog stanja u kojem vodi razgovore s nepostojećim. Ali to su bile tajne i zadovoljstva kojih se nije mogla odreći.

A noću, noću se potpuno udaljavala u snovima bez granica — lebdjela je nad nepoznatim predjelima, osjećajući bezdano i neizmjerno more (koje je u budnom stanju zvala »pramore«). Svaki put ono je imalo drugačiji oblik ili je bilo obavijeno izmaglicom. Sanjala je zvijezde koje se rasprskavaju i u jarkim narančastim, žutim, crvenim i ljubičastim geometrijskim oblicima šire u posverasprostrtu šupljinu. U snu o dušama što lebde u zimskoj noći, svjesna da one traju u astralnoj samoći bez tijela, nekad bijelog mekoputnog i strasnog, bila je sigurna da su ipak probodene kao leptiri i vezane prokletstvom za jedno mjesto — možda ono rođenja — i ćutjela je njihovu hlepnju za neostvarenim željama. Osjećala je da duše blude uzaludno jer su želje iz onog života bile sročene i primjerene zemaljskom tijelu za budno i krvavo stanje. Odjednom je u snu pomislila kako će ove želje i u vječnosti ostati neostvarene, ali ovaj puta bez Nade jer je Sveznanje

bilo novo stanje ovih duša. Rastužila se i pomislila na sebe. Brzo se probudila i pritisnula prekidač, kao i uvijek poslije mučnog sna.

Da, tu je soba, poznati namještaj, iz predsoblja dopire tiktakanje sata, kraj nje On mirno diše u snu. Prvi tramvaji počeli su voziti i potmuli tutanj grada u daljini, grada koji se budi, prodirao je u sobu. Sad je u svojoj čahurici, do brade umotana, zatvorenih očiju. Vratila se sretno iz sna u svoj krevet. A možda bi bilo bolje da nije? — prostruji misao u trenu. Strese se od ove nekontrolirane pomisli i ustane.

Toga dana dogodile su se dvije stvari (zapamtila ih je jer joj se vrlo rijetko nešto događalo): na poslu je imala sukob zbog nekih knjiga koje su Pretpostavljeni pronašli u njenom ormaru, a trebala ih je izbaciti jer »nisu u skladu s postojećim ideološkim principima« — i susret sa zanimljivim starcem kod znanice K. Njegove sraštene obrve i sive prodorne oči privukle su i nju u krug slušatelja. A on je pričao nešto čime je izazvao ironične osmijehe prisutnih. Uskoro je ostala sama sa starcem. Gledali su se neko vrijeme i on je zapitao: »Volite li priče sa dna pamćenja? Možda čak izvan pamćenja?« Ne zna, odgovorila je zbunjeno, nije o tome razmišljala. I on započe priču bez uvoda, sigurnošću koju donosi iskustvo starosti i zračeći zadovoljstvom što je naišao na pravog slušatelja:

»Prije ratnih godina roditelji su mi namijenili da postanem odvjetnik, ali ja sam se tome opirao i odlučio za medicinu. Tada nisam znao zašto. Tako sam završio fakultet i uskoro otišao u rat. Rezao sam noge i ruke bez anestezije, gledao užase, slušao krikove, mirisao rastočena tijela. Ponekad, u predahu koji je ostavljao vremena za razmišljanje, činilo mi se sve ovo poznatim, već jednom doživljenim. Ruke su izvodile složene kirurške zahvate koje nisam učio na fakultetu a za neke pacijente točno sam znao da li će preživjeti ili umrijeti unatoč suprotnim vanjskim pokazateljima. Sažaljivo sam gledao u umiruće oči onih koje sam već jednom davno pokušavao spasiti. Neke sam sasvim dobro prepoznao. Sve me to mučilo ali se nisam usuđivao o tome govoriti... Ni samom mi nije bilo jasno sve do događaja sa staricom. Ranjenu u bijegu dopremili su je u moju improviziranu poljsku bolnicu. Pristupio sam stolu da joj izvadim metak iz desne lopatice. Bila je sasvim pri svijesti kad me pogledala i nasmiješila se *poznatim* sitnim očima. Miris karbola i staričine smeđe krpe umjesto odjeće dopunile su mi sliku već zabilježenu u mom pamćenju. Samo je nešto nedostajalo. Što? — razmišljao sam cijelo vrijeme dok sam vršio operaciju. Na kraju sam posegnuo u staričin široki džep na suknji i našao ono što sam tražio: drvenog konjića. Držao sam ga već u ruci, sigurno. Bio je isti takav — malo umašćen, s oštećenom prednjom nogom. Vratio sam konjića u džep sada posve siguran: sve ovo već mi se jednom dogodilo u istoj takvoj poljskoj bolnici i starica je preživjela. Pogrbljena je napustila drvenu baraku, poklonivši mi takvog konjića, i izgubila se u

magli, noseći desnu u lijevoj ruci. Znao sam da će se to i sada dogoditi. Jedva sam čekao da se starica oporavi i da potvrdim svoja predviđanja. A kada se to zaista ponovilo i starica se stopila s daljinama, u ruci sam držao tog konjića i utiskivao nokte u njegovo čvrsto tijelo da se uvjerim kako ne sanjam...

No tu je samo prvi dio moje priče. Od toga časa uselila se u mene jedna misao: pronaći to mjesto gdje sam nekada živio! Lutam po Pragu, Solothurnu, Strasbourgu, Beču, Baselu i svuda me nešto podsjeća na moje pretpamćenje: kule i mostovi nad vodama Rajne, kuće »na kanate« koje se ogledaju u kanalima, gotski ulazi u vlažna dvorišta, mirisi drvenih podova u starim krčmama, prozori s tamnim staklima, dimljena jesetra u praškim ulicama... ali još nisam našao.«

Omamljena čudesnom pričom uplovila je u maglu glavne ulice koja se pusta i mokra činila svjedokom starčeva kazivanja.

* * *

Snovi su joj postajali sve gušći, ispunjavali najveći dio noći a danju nastavljali živjeti negdje u dubinama sjećanja. U neprohodnim krajolicima snoviđenja kretala se u susret kamenim kulama, oronulim i nakrivljenim, s čijih je visina padalo golemo kamenje obraslo mahovinama i gljivama; odronjavali su se dijelovi planina u čijoj bi utrobi ugledala crvenu zemlju a u podnožju more. Sni o moru zapljuskivali su je sve češće. Bilo je beskrajno, ponekad uzburkano, sivožuto, svijetlo poput akvamarina, pličina punih nevidljivih opasnosti, nemani i bilja u obliku grabežljivih algi ili svjetlucajućeg mulja. Ili je pitomo i nježno dodirivalo obale na kojima su napušteni samostani dozivali izblijedjelim zidinama, osušenim maslinama i bijelim ispranim kamenjem. Tu su plazile zmije i gušterice koje su nestajale iznenadno od dodira kakvog štapa i bježale vijugavo u prodoline i usjeke prema tajnovitoj vodi...

Ispočetka se bojala ovih snova, javu i njene zakone primjenjivala na snohvatice, trpjela zbog mora noći, a onda je jednog jutra, dok se bistrila uz crnu kavu, napokon shvatila: kakvi god bili, ljepši su od stvarnosti. Jači, puniji života, užitka, straha, opasnosti, sreće. Voli ih kao djecu, nezaštićenu i privrženu.

* * *

Sedmog dana mjeseca siječnja probudila se naglo i u strahu — stvari su je uplašile. Obične stvari: čarape, papuče, odijela, šeširi, kape, rukavice... Gomile toga počivale su po zakucima, ormarima, ladicama koje više nije mogla nadgledati. U polusnu je shvatila da tih stvari ima tako mnogo, mnogo i da one vladaju njome, a ne ona njima. Trebalo ih je srediti, ukrotiti, smanjiti na idealni broj a ona to više

nije mogla. Vrebale su na nju iskrivljene i zgužvane i čekale da ih ona pripitomi spremne da joj ukradu i najmanji trenutak dana. Nije otvarala ormare i ladice u strahu pred orijaškim i nesavladivim svijetom stvari.

Tog je dana znala da će joj se nešto ružno dogoditi. Ulazila je s treperenjem želuca u zgradu gdje radi. Bilo joj je jasno da je uhvaćena, ukroćena kao osedlani konj. U njoj se propinjala duša puna nejasnih misli. Osjetila je opasnost. A mamila ju je kao nikad. Suprotstaviti se nekome, istrgnuti časak iz kandža pokornosti. I onda je naišlo. Članica Vladajuće Stranke zaprepastila se nad pitanjem koje je Torena otvoreno postavila. Kako se usudila? Tko ju je obavijestio o sadržaju Njihova sastanka? S kojim pravom ona pita? Sve je bilo dobro uigrano, okruženo garantiranom neprobojnošću a sada se javlja neki beznačajni živi stvor, osoba koja nema udjela u donošenju odluka, mrvica na velikom putu kojim prolaze tenkovi Stranke, veliki, nepobjedivi, obrasli mahovinom koja skriva vozače čija se lica pamte kroz legende. I ona se usuđuje pitati za odluke?

Sukob se odigrao javno u mučnoj atmosferi šutnje svjedoka.

* * *

Po povratku kući sjedila je u tišini svjesna svoje nemoći. Te noći usnila je najčudesniji san. Okružen morem nalazi se otok koji se okreće. U snu se zvao Inzula koja rotira. Ne znajući kako, ušla je na otok na čijem rubu su kamene klupe obrasle bršljanom pružale utočište nekim spodobama leđima okrenutim Toreni. Nije im mogla vidjeti lica. Uspinjala se stepenicama u naizgled pusta kamena zdanja u čijim hodnicima su stoljetne sive blokove spajale mahovina i paučina. Kroz kolonade se ljeskala beskrajna i bezbojna površina vode. Upravo je ulazila na novo stubište kad pred nju izroni iz mračnog prolaza demon Smrti. Prestravljena je uzmaknula i htjela bježati, ali nije imala kamo. Posvuda vrtlog koji opasuje Inzulu, sraz vode i kamena, kružno zapjenjen. Optrčavala je puteljkom drščući od straha i želje da skoči u vodu — tamnu, zastrašujuću, gustu, neprozirnu, nepreglednu, pradavnu. I dalje su ljudi sjedili na kamenim klupama, bez lica, leđima okrenuti Toreni. Ona je znala da su stari, vrlo stari, i da im se godine ne broje ljudskim godinama. Oni joj nisu mogli pomoći. Pomirili su se sa sudbinom promatrača i sigurno svakog jutra isplazili iz kamenog srca Inzule da zauzmu mjesto licem prema beskraju. Više nije mogla natrag. Kao i uvijek u teškim snovima pokušavala se probuditi, ali uzalud. Inzula je sve brže rotirala pa ni skok u more iskona nije bio moguć; usisana i zarobljena, ujutro nepronađena, iščezla je bez traga iz svoga stana u Ulici ptica br. 4.

Josip MIHOJEVIĆ

Dva boravka Vladimira Nazora u luci djetinjstva

(O 35. godišnjici pjesnikove smrti)

More je duboko prodrlo među brežuljke zapadnoga Brača. U njihovu je podnožju urezalo uvale i zatone, oglodalo im stijenje, otvorilo u njima udubine i špiljice. Toliko je zašlo u kopno da je stvorilo fjord. Oko fjorda životare stari maslinjaci. Polako izumiru uzmičući pred borom i česvinom. Na većem zemljovidu ta morska usjeklina zapisana je pod imenom Bobovišće. To je Nazorov zavičaj.

Vetranović je opjevao otočić Sv. Andrija, Hektorović Stari Grad na Hvaru, Gazarović Vis, Baraković Rab a taj djelić Brača Vladimir Nazor. Bobovišće je luka njegova djetinjstva.

Kad bi se danas Pjesnik u nju svratio, teško bi se snašao. Izgled joj se promijenio. Zabijelile se na njezinim rubovima kuće i kućerci, otvorili se putovi i puteljci, podigli se zidovi i zidići. Sravnani su joj rubovi uz more. Uz njih se nanizali brodovi i brodići. Za luku znaju jedrenjaci i jedrilice kad žele izbjeći oluji i neveri, a i oni koji traže izvore pjesničkog nadahnuća Vladimira Nazora.

Osamljenost je zajednička osobina Pjesnika i njegove luke. On nije bio nepoznat, ali je samovao cijeli svoj vijek. Cijenio je svoju odvojenost i brižljivo ju je čuvao. K sebi je malo koga puštao. Imao je znanaca, ali vrlo malo prijatelja. Bio se već približio starosti kada je od Gorana tražio: *»Samo me nemojte ni s kim upoznavati. To neću.«* Iskustvo je Goranu dopuštalo da o tome može nešto više reći: *»Pa ipak, njegovo povjerenje može se steći, i naklonost. Ali prijateljstvo vrlo teško.«* Ni njegovo Bobovišće nije razglašeno. Ostalo je skrito, samo je rijetkima poznato.

Mjesto gdje je proveo djetinjstvo Nazor u pričama nije imenovao. Nazivao ga je jednostavno lukom. Riječ je pisao velikim početnim slovom. Što je svima drugima bilo samo luka, za njega bijaše Luka.

Doselio se u nju god. 1882, kad mu je bilo nešto više od pet godina. U Postirima, gdje se rodio, njegov je otac Petar bio carinski prijamnik. Više zbog bolježljivosti nego radi poodmakle dobi morao je napustiti službu. Vratio se u Ložišće, gdje je rod bračkih Nazora imao imanje i stanove. U tom mjestu, koje je podalje od mora, zaustavio se s obitelju vrlo kratko. Rodbina se upravo dijelila pa je njemu pripala kuća u luci Bobovišće. Trošna zgrada na obali postala je tada Vladin dom.

Svoj boravak u luci ispripovjedio je sam Pjesnik, u pričama. Možda bi bolje bilo reći: u priči koja ima mnogo nastavaka. No, koliko god riječ bila podatna vještu peru, ona pruža stalan otpor osjećaju što bi ga željela izraziti. To je osjetio i Nazor. Prvi njegov boravak na Braču oplodio mu je najljepše stranice proze i stihove najboljih pjesama. Ipak, po vlastitom priznanju, nije rekao sve što je htio.

Za sanjarski dječakov duh kućni prostor bio je preuzak. Ni igre oko kuće nisu mu donosile radost. Stan mu postade cijela uvala, koja gotovo da i nije imala drugih stanovnika. Sam samcat verao se uz more od Zagrade do Blakališća, od Šuperine do Mihoj-dolca. Kad je dobio barčicu, vrludanje obalom bilo mu je olakšano. Morske su ga staze dovele i onamo kamo se neprohodnim kamenjarom nije moglo stići. U muljevitoj Vičjoj luci otkrivao je legla račića, radovao se praćakanju cipala, gledao kako proždrljivi vodomar Martin napada ribe. Na obali je poznavao svaki borić i smrič, u moru svaki greben i siku. Doživljaji su u dječakovoj duši bujali. Tajanstvenost što ga je okruživala stvarala mu je predodžbe kakve do sada nije poznavao.

Iz rodnih Postira ponio je malo uspomena. Najjasnija mu je bila ona o anđelu koji se spuštao u zvonik da udarcima o zvono najavi ljudima doba dana. Već u toj prvoj uspomeni djetinja je duša osjetila sukob između Svjetla i Tmine, što će se često javljati kao temeljni motiv njegovih djela. Bijeli anđeo sa zlatnim krilima dolazio je u zvonik. Ali unutra je bio mrak. U mraku crni netopiri izazivahu strah. Javlja se ipak treća sila. Jedan razborit čovjek otklanja mučninu doživljaja. Zbog toga dječak nije nikada zaboravio svoga starog župnika Roka Kalafatića. *(Anđeo u zvoniku)*

Sjećao se i noći kada je na kopnu, preko mora, plamen rasvijetlio obalu te se činilo da će je svu sažeći (u svibnju god. 1881. gorjelo je kazalište u Splitu). Jednom je zvijezda repatica uznemirila ljude. Usplahireni pogledi, uprti prema nebu, zabrinuto su tumačili znamenje, sluteći nevolje. To je sve što je iz Postira donio.

U novoj sredini nije sretao mnogo ljudi. Luci je glavni sadržaj bila osama. Dječak je upravo ulazio u dob kada se počinje zamišljati. Svaka mu je predodžba bila stvarnost. A kada bi se u toj tišini nešto stvarno zbilo, to je bio događaj. Zimi su dolazili s kopna »makinari« da pomažu domaćima u preradbi maslina. Družio se s tim ljudima masnih lica i odijela i slušao im razgovore. Tada je prvi put osjetio moć zloće. Jedan od njih ubio mu je mačka. Iz osvete. *(Paša)*

Ljeti se dječaci iz Bobovišća i Ložišća spuštahu do mora na kupanje. Luka bi oživjela. U dječjoj tučnjavi, bez obzira tko je pobjeđivao, tko stradao, glavni je junak uvijek bio on, Vlado, pa i onda kada se vraćao kući raskrvavljena čela. *(David i Golijat)*

Jesenske jugovine s teškim oblačinama tjerale su »ćozote« da se sklone u uvalu. Bio je zavidan tim spretnim, garavim ribarima na slobodnom plovljenju morem. Smislio je kako će pobjeći s njima u svijet. Skrio se u mračnu utrobu broda. Bio je strašno razočaran kad su ga pronašli. *(Bijeg u Italiju)*

Posebno uzbuđenje bio je susret s »boginjom«. Nenadano se pojavila i naglo otišla, ali ju je snažno doživio. Žena u plavome imala je oči pune ponosa i *»neke slatke tuge«*. Ukazala mu se kao djevičanska Zeusova kći. Oživotvorila je njegove sanje i olimpijska maštanja. *(Boginja)* Preobrazio ju je u simbol ljepote, radosti, proljetnog obnavljanja i vječne mladosti. Od nje mu onaj himnički zanos kojim je doživljavao prirodu:

More je šumjelo negdje daleko. Po modrome nebu
Plovili bijeli oblačci, a zemlja je ležala teška
I tiha u snu sunčanu.
... U takav ja sam trenutak
Veliku, strogu i mirnu, iz maslinika se dižuć
K vedrome svodu, bez štita, bez koplja i kacige sjajne
Vidio Palas Atenu.

(»Maslina«)

Otkrio je da u samotnoj kući živi starica vječito nekoga očekujući. Njegov nenadani dolazak bio je za nju ispunjenje velike nade. *(Sjora Nikoleta)* U pustoj uvali čulo se jednoliko zvonko kucanje. Idući tragom zvukova naišao je na klesara pod čijom se rukom rađao kip. Umjetnik mu je pokušao objasniti zašto kleše junaka na konju. Nije ga shvaćao. Povjerio se ocu. Očeva su objašnjenja otkrila kiparevu tajnu i probudila u dječaku prve rodoljubne osjećaje. *(Klesar Angelo)*

Luka mu je svagdano priređivala nova iznenađenja.

Nazor je uspomene iz djetinjstva sabrao u dvije knjige i dao im naslov *Priče iz djetinjstva* (1924) i *Priče s ostrva, grada i planine* (1927). To su dva dijela jedne cjeline. (Knjiga *U zavičaju* pojavit će se dosta kasnije, god. 1949, kao zakašnjeli nastavak tih priča.) Nekada su izdavači naslove mijenjali pa su *priče* postale *novele*. Na preinaku su utjecali formalistički razlozi. Zaobilažen je pojam *priča* jer se njime obično označuje pripovijedanje o nestvarnome. No, nema potrebe da se Nazorovoj autobiografskoj prozi mijenja oznaka. U njoj su doživljaji poetski čisti, oslobođeni težine stvarnosti, gotovo više zamišljeni nego proživljeni. Dječak je živio u svome svijetu koji se posve srodio s usamljenošću luke i njezine prirode. Ljudi su manje ulazili u sadržaj zbivanja jer se dječak bolje snalazio među cvrčcima i kosovima nego među njima.

Bilo je vrijeme da pođe u školu. Povjeriše ga učitelju u Ložišću. Brzo je prekinuo s tom školom jer je došlo do nesporazuma s vjeroučiteljem. Dječak je u biblijske pripovijesti umetao grčke junake i bogove. Odgovori se mladom, bolesnom župniku Ivanu Beoviću, koga je *»neprestance tresla groznica«*, nisu sviđali. Upozorio je svoga učenika da se drži knjige. Sljedeći put nije htio odgovarati. Prkosio je. Upotrijebljena je šiba. Iz protesta je pobjegao iz škole i nikada se više u nju nije vratio. Nedugo nakon toga požalio je što je uvrijedio bolesna čovjeka, koji je uskoro umro. *(Prijelaz preko Crvenoga mora)*

Dadoše ga u školu u Bobovišće. Raspoloženje se potpuno promijenilo. Tu je našao svoga znanca, boboviškog župnika Roka Slovinića. Slovinić, rodom iz Postira kao i dječakova baka po majci, bio je prijatelj njegovih roditelja. Viđao ga je često u svojoj kući. *»Nikada veselijeg događaja u Luci«*, pripovijeda Pjesnik, *»no kad bi nas Don Rochetto pohodio. Takmičio se s mojim ocem u citiranju latinskih i grčkih stihova; sjećao je moju majku nekih veselih davnih zgoda iz njezinog rodnog mjesta, u kojemu je nekada i on živio, i zvao je*

familijarno »Mariettina«, kao da je ona još uvijek djevojčica.« Nakon školskih sati dječak se svraćao svome starijem prijatelju. U njegovu je stanu katkada i duže boravio.

Na putu od luke do sela prolazio je kroz dolac gdje su se zelembaći sunčali na kamenu i ptice na granama gnijezdile. Susretao je i poznate junake: *»U dolini što vodi od drage u to selo, rasla je onda kržljava hrastova šumica, što mi se pričinjala prašumom. Ona me tako očarala, da me je vrlo često zadržavala te me nije puštala da nastavim put u školu. Spočetka sam po njoj tražio gnijezda ili brao kupinove jagode, ili lovio cvrčke, a kasnije, kad sam već čitao onaj Homerov prijevod, ležao sam u hladu i maštao; »pjevao« sam nove epizode tome eposu mašući prutom - kopljem - i ciljajući kao mladi Ajaks drvenim lukom u hrastova debla, koja su uvijek nosila ime kojega Trojanca.«*

U bobovišKoj je luci, u obiteljskom domu, stekao ljubav prema svijetu antičkih junaka i prema poeziji uopće a u tišini što ga je okruživala osluškivao je govor prirode, koja mu se sama otkrivala.

Doživljavao je i dramatične prizore. U toj dobi nije mogao shvatiti da su to bili izrazi bračke iskonske patnje. Otok je stalno morila suša, uvijek je bio žedan, nikada napojen. Kad je nakon dugoga očekivanja stigla lađa s vodom, ljudi su požudom pohotnijom od najžešće strasti navalili da osvježe usta. *(Voda)* I ta pripovijetka, s naglašenim verizmom, ostaje priča. Knjiški je stilizirana, ali je snažno uvjerljiva.

Završilo je školovanje u Bobovišću. U jesen god. 1886. bio je već učenik splitske gimnazije. Prvo je djetinjstvo prosnivano. Grad je u mladoga pjesnika unosio nove nemire.

S Bračem je održavao vezu. Za praznika se vraćao starom parun-Markovom bracerom k roditeljima. Putovalo se dugo, na jedra i na vesla. A kad bi se morem razlila bonaca, raspričali bi se rijetki putnici na brodu. Govorilo se i o njemu. Uvjeravali su ga da se mora što prije osamostaliti i preuzeti brigu za obitelj. Nastupaju teža vremena, imanje propada, kuća je oronula. On, najstariji potomak, mora postati »stup obitelji«. *(Prodika na moru)*

Nije shvaćao što se od njega traži. Ta, tek mu se otvarao vidik u svijet. Pomalo je odbacivao otočku skučenost. Dolazio je u dodir s ljudima kakvih na Braču nije bilo. Doživio je putujuće kazalište. Na šetnjama po gradskoj okolici sticao je nova poznanstva. Sa splitskim kanonikom Matom Dvornikom obilazio je cetinsku krajinu (kasnije, god. 1901, Dvornik je postao zadarski nadbiskup). U rodnome kraju svoga školskog druga Milana Begovića promatrao je prvi put livade, rijeke i prave pravcate šume, kakve na otoku nije vidio. Jahao je na konju usporedo s kršnim fra Krstom i s njime po selima »kupio harač«. Što u jednome mjestu sakupiše, u drugome podijeliše sirotinji. Vratiše se praznih ruku, ali s mnogo novih dojmova. *(Vra Krste)* Sve je to bilo drukčije nego na otoku.

Za jednoga posjeta roditeljima prvi put je javno potvrdio sebe. Na Brač je došao čuveni narodnjak, zastupnik na pokrajinskom saboru u Zadru Stjepan Buzolić, da obiđe svoje glasače. Za večerom su govornici pozdravljali zastupnika. Trinaestogodišnji je Vlado slušao nazdravice ali mu nešto nije bilo pravo. Ustao je. Ruke su mu drhtale, ali ne glas. Progovorio je odvažno: *»... Ali*

ima još jedan Don Stipe Buzolić. To je onaj Don Stipe koji nakon svog patriotskog rada sjedi uvečer za svojim stolom i čita naše narodne pjesme, Dantea i Manzonija. Ni danas, ovdje, ne smije se zaboraviti na Buzolića prevodioca... A već svatko zna da je on preveo Danteov Pakao. Takva šta nije kod nas još nitko uradio. Dižem čašu u slavu pjesnika i prevodioca.«

Taj neočekivani dječakov istup ponukao je roditelje da se zamisle. Nisu bili oduševljeni sinovljevom naklonošću prema pjesništvu. Željeli su da odabere neko praktično zvanje. Ali pustili su da odluku sam donese. On nije trebao mnogo razmišljati. Odluka je bila u njemu, s njom je rastao.

Slijedile su godine sazrijevanja. Nakon položenih ispita na sveučilištu u Grazu prihvaćao je službe u Splitu, Zadru, Pazinu, Kopru, Kastvu, Zagrebu, Crikvenici, Sušaku, opet u Crikvenici i ponovno u Zadru. Vrijeme je nosilo svoje breme. Pokopao je roditelje, oca u Kastvu, majku u Crikvenici. Drugovao je s mnogim ljudima ali najradije s onima s kojima ga vezivaše čakavski atavizam, makar i ne bio bračKi.

Dvadesetogodišnjim plodnim radom Nazor je već bio učvrstio svoje mjesto u hrvatskoj književnosti. No, kao da se najednom zaboravilo što su o njemu rekli Marjanović, Nehajev, Ćerina, Maraković, Barac i mnogi drugi. Pohvale su počele izostajati. Mišljenja da mu je pjesnička snaga na izmaku izricala su se sve otvorenije. Proglašen je zastarjelim pjesnikom. On je pak nezainteresirano gledao književnu generaciju koja je nastupala. Njezini predvodnici U. Donadini, A. B. Šimić, M. Krleža nisu mu ulijevali povjerenje. Nije želio a prema svojim raspoloženjima nije ih ni mogao pratiti. Vjerovao je samo sebi. Prilike u novoj državi donosile su razočaranja pa je pjesnik *Slavenskih legenda, Pjesama naroda hrvatskoga, Knjige o kraljevima hrvatskijem, Lirike, Novih pjesama, Intime* pomalo padao u zaborav.

Osjetio je da je okružen šutnjom. Bio je povrijeđen, ali nije ništa opovrgao. Povukao se u sebe, u svoju kulu bjelokosnu. U njoj je boravio sa svojim uspomenama, onim najranijima. U Crikvenici, gdje je tada živio, nastala je između 1920. i 1924. godina njegova autobiografija u pričama.

Ima u tim pričama nečega što je dodalo njegovo pjesničko iskustvo i književna zrelost. No, njihov je izvor u poetskim dubinama što ih je nosio od djetinjstva. To je najčitkija njegova proza.

Djeca koja su ga tada okruživala bila su mu nova inspiracija. Ali su prikazivanja događaja iz crikveničkog doma ostala bez autentičnosti koju je nosila vlastita rana mladost.

Stvorio je odluku da se više nikada neće vratiti u zavičaj. Želio je sačuvati djetinji san. Bio je svjestan da bi mu ga susret sa stvarnošću razbio:

Ne, neću doći! Bolje sanak prekinut
No san, što leži pod nogama, strt!

(»Bez povratka« IV)

Godine su prolazile. Čežnja da vidi mjesta u kojima mu je raslo djetinjstvo znala se javljati. Odolijevao joj je dok je mogao, a onda je popustio.

Odlučio je da udovolji osjećaju. Odluka nije stvorena iznenadno i nije bila spontana. Splet okolnosti je na nju utjecao. Prihvatio ju je s radosnom gorčinom.

Tako se dogodio drugi pjesnikov boravak u luci djetinjstva.

* * *

U srpnju god. 1935. napisao je Nazor stihove:

O Braču rodni, skoro ću ti doć.

Doć ću ti kao ptić u svoje nebo.
Doć ću ti kao izgubljeni sin.

Upravo je završavao putovanje po Grčkoj i po Egiptu.

Da li je želio to putovanje? Da li je s oduševljenjem krenuo u domovinu mitskih junaka i bogova?

Nazor je trajno živio u unutarnjoj podvojenosti. Ni odluka o putovanju nije bila bez te opterećenosti. Želio je izbliza vidjeti Olimpiju, Delfe, akropolu, Mikenu, Knosos. No, znao je da neće sresti poznate stare Ahejce. I što će se dogoditi ako u granitnim kolosima ne prepozna veličanstvenog Ramzesa? Hoće li mu biti dopušteno stupiti pred *veliko, moćno, slavno,* pred *dobro, mudro i jako* božanstvo, *pred lice boga Ra?* Zar je zaista sve to mrtvo? Bojao se toga putovanja kao što se bojao vratiti na svoj otok, da ne razbije san dječaku koji je u njemu pobožno spavao.

A morao je otići. To je putovanje bilo bijeg, od sebe i od drugih: *»Bježim iz domovine. Što mi ona dade? Kako se prema meni vlada? Ne puštaju me ni da mislim kako sam hoću; odbacuju me, osamljuju, zatvaraju mi sva vrata. Niječu mi i što je najljudskije: pravo griješiti, popraviti se vlastitim iskustvom.«* To je zapisao kada je brod napustio domovinsku obalu i otisnuo se na pučinu. Na palubi je stajao kao novi Childe Harold.

No, s jednim je raspoloženjem krenuo na put, a s drugim se vratio. Donio je mnogo utisaka. Nametale su mu se usporedbe između grčkih i domaćih obala. Na svojima je našao ono što je na heladskim uzalud tražio.

Brod je doplovio u Split pa se Pjesnik zaletio na Brač. Luka mu se *»pričini još ljepšom, punijom boja i žamora danju, sjete uvečer i tišine noću«.* Kuću je našao zapuštenu. U njoj se nije moglo stanovati. Odlučio ju je popraviti. Nije bio siguran da će mu ona vratiti dane djetinjstva. No valjalo je pokušati.

Popravci i dogradnje trajale su godinu dana. Bio je nestrpljiv. Iz Zagreba je požurivao graditelje. Teško je snosio »izopćenje« zbog držanja na petosvibanjskim izborima. Znanci su ga izbjegavali. Uredništva nisu željela njegovu suradnju. Osjećao se osamljen više nego ikada.

Napokon je prvih dana kolovoza 1936. mogao doći i useliti se u obnovljeni dom. Do rujna 1940. boravio je u Bobovišću ukupno 22 mjeseca. Ostalo je vrijeme proveo u Zagrebu.

Je li Bobovišće bilo ona *»Luka Mira«* u koju je tada želio uploviti?

Doživljavao je i tu časove klonulosti. Bio je na pragu šezdesete i nije se mogao osloboditi misli da se približio starosti. Osjećao se zapuštenim i prezrenim i zbog toga je trpio: *»Bijah svuda tuđinac, ptica na prolazu, a kao da sam tuđinac i sada, ovdje. Doista sam star, umoran, pun rana što se iznova otvaraju. Niti što znadoh dati, niti što umijem primiti. Gorčina me prožima, žučljivost se u meni javlja.«*

Bili su to prolazni časovi, ali su znali dugo trajati. Noći su bile teške i besane. Mislio je na rad, na pisanje. Doživljaji su navirali. Nije ih mogao srediti jer je još uvijek bio zbunjen: *»Nastadoše ovdje nove prilike; promijenismo se i ja i ljudi. Napisati pak sada, u luci, »Priče moje starosti«, ne bi, možda, bilo dobro — od potrebe je distancija. Gradiva bi već bilo, s obzirom na me i na druge. Ali ipak, tko zna?«* Tako se osjećao u proljeću god. 1937. Bio je svibanj. Oko njega bijaše sve u svježem zelenilu.

Nije bio još ostario. Oporavljao se od klonuća. Oko kuće je počeo sijati, saditi, graditi. Obilazio je otok. Prošao ga je cijeloga, od zapada do istoka. Zaustavio se u starome Škripu, razgledavao je Bunje, pohodio davno izumrli Gradac. Tu je tražio iskonskog Bračanina.

Veselilo ga je što bračke cvrčci jednako kao nekad cvrče, čak ljepše nego u Heladi jer ovdje »pjevaju čisto čakavski«. Osjetio je potrebu da stvara. Nadahnuće je dobio kad je sreo Lodu. Našao je svjedočanstvo da besmrtnici još žive na Braču. Napisat će o njima priču, možda mnogo priča. Našao je čvrstu točku. I misao postade čin.

U sjećanje su mu dolazili davni djetinjski doživljaji. Dodir s rodnom grudom izvukao ih je iz podsvijesti. Želio ih je ispričati. Jednom je, kao momčić, proveo uskrsne praznike na otočkoj visoravni, u Pražnicama, kod don Keka. Tada je još bračka vrlet bila netaknuta. Upoznao je kozara Jerčinu i ovčara Miška, ovna Čukana i ovcu Garušu. Provodio je vrijeme s pastirima, gledao ih izbliza. *(U Arkadiji)* Sada je spoznao da ta davna priča još nije završena. Nisu li se drevni pastiri s visoravni raselili po cijelome otoku, spustili se do mora? Ne vuče li Lodino stado podrijetlo od Čukana i Garuše?

Sjećao se i malih, običnih stvari pa su nastale pjesme o smreki uz more, o klisuri, o bosiljku što vonja i metvi što diše, o kaparu na zidu, o starom boru i čempresu na Vrila. Činilo mu se da će prevladati sjetu od koje je bolovao. Gradi »hram« na Kargaduru i kulu poviše kuće *»da mu čuva dvore«.* U kuli gleda oličenje svoje pjesničke sudbine:

Svoj život c'jeli gradio sam tornje
Od r'ječi, sanjo kule na vrhuncu,
Da dignut njima u predjele gornje
Otvorim dušu vjetrima i suncu.

A danas, — stoji toranj od kamena
Na vrhu iznad moje kuće. Gleda
Na staze moga djetinjstva, na bl'jeda
Brda, sad puna prvih zimskih sjena.

(»Toranj u Zagradi«)

Gradnja »tornja« bio mu je zavjet. Tu mu je bilo *»gnijezdo sanja«*. Na njemu se kao dijete rvao s Ahilom i Diomedom, na tom je mjestu sreo »boginju«. I Pan mu se tu javio. S tornja je slušao *»glas cvrčka, pjev ptice i psiku zmije«*. A sada, kad je zavjet izvršio, osjetio je oko sebe pustoš. Božanstva su se skrila, *»a starcu se junaci ne javljaju«*. Tako je razmišljao provodeći noći na tornju.

Mjesto junaka javile su se neugodnosti i vratile ga u stvarnost. Izbio je spor sa seljanima. Uzrok je bio balkon što ga je dao sagraditi pred kućom i zidić kojim je spriječio da mu se prolazi uz kućna vrata. Rodiše se svađe, sporovi, tužbe. Bilo je i rječkanja. Sukob nije bio bezazlen, ali ga je Pjesnik pokušao okrenuti u šalu. Pojaviše se pjesme rugalice koje su izazivale smijeh na račun tužitelja.

U tom sporu koji je nastao iz drugih razloga, a ne estetskih, koji su jedini mogli opravdati negodovanje zbog narušenosti sklada starinskog pročelja, imao je podršku u onima koji su ga cijenili kao istaknutog književnika. Primao je pisma ohrabrenja. Jedno mu je uputio prijatelj don Mate Blašković, nekadašnji ložiški župnik, poznati pjesnik humorist. Iz Vrisnika na Hvaru, na svoj duhoviti način, piše mu: *»Izgleda mi da oni misle jurišati na kuću i stupiće pod doksatom polomiti. Samo nemojte pasti na rodnome pragu, u borbi s njima, iza tako čekanog povratka. To bi bilo tragikomično. Veselim se da se je u Luku uvukao stari mačak, koji će ih sve, kao miševe, pohvatati i njemu prirođenom vještinom majstorski iznijeti svijetu, da Evropa vidi sve sitne prljavštine naših malih ljudi, a velikih intriganata. Nesloga, mržnja, trvenja po otocima. To je i mene amo udaljilo gotovo posve od poezije.«*

Pjesnik je u sukobu zauzeo obrambeni stav. Pustio je da vrijeme za nj radi. Šetnje po stazama koje su ga podsjećale na djetinjstvo vraćale su mu mir. Ali, i za tih izlazaka znala ga je obuzeti tuga. Jednom je u Bobovišću čitao natpis s praga negdašnje crkve, koju je nosio u sjećanju. Njegove riječi *»zašto su je srušili«* zvučile su tužno. Spajao je i u tom času, kako se znao izraziti, starost s mladošću.

Sa znancima koji su mu nešto značili održavao je veze. Pozivao ih je u goste. Dolazili su i upoznavali Pjesnikov izvorni ambijent. Posjetili su ga Stanislav Župić, Ilija Despot, Milan Marjanović, Ljubo Babić. Babić se oduševljavao pejzažom i slikao ga. Portretirao je Lodu.

Razveselili su ga gosti iz daleka. U njegovu samoću unijeli su osvježenje Jaroslav Urban i njegova supruga Anna, koja je na češki prevela *Priče iz djetinjstva*.

Nazor je u svome dugom stvaralaštvu prolazio uz mnoga književna strujanja, ali nije dao da ga ni jedno ponese. Držao se svoga puta. Njegov je rad vremenski povezan s nekoliko razdoblja hrvatske književnosti, ali se ni jednome nije priklonio. Ostao je neuhvatljiv. Bio je i različito shvaćen. Neki su tvrdili da mu je pjesnička podloga epska, drugi da je lirska. Nije se obazirao ni na jedne ni na druge. Pa ni na one koji su njegov pjesnički domet ograničili malim brojem dobrih stihova. Manje ga je boljelo neshvaćanje nego što ga je veselilo priznanje da je obnovitelj čakavskog pjesništva.

Zaokrete u svome pjesničkom iskustvu nije tajio. Sam je označio raspoloženja kroz koja je prolazio. Prihvaćamo te oznake, ali dopustimo mu da se sam

ispovijedi: *»U meni je spočetka živio Poganin. Pustih ga nek raste i osvoji gotovo sva područja moje duše, i nek progovori (Lirika, 1900—1910). No se zatim - jer ne trpim ni u sebi despota - uhvatih s njime u koštac; i ponijesmo se. Svladah ga. Napokon ga i rastrgoh. Međutim se zametnu, i naraste, i osili u meni Nacionalist, sa svojim dobrim i rđavim stranama. Bio je žestok, jer - silom vanjskih prilika - i skučen; ipak nije mogao da mi baš sve opljačka (Nove pjesme). Prošlost mi je u njemu još umirala, budućnost klijala. Bio je napet luk, kojim se gađa, i most, preko kojeg se prelazi. Sam klonu; lako ga rastrgoh. - Onda se dignu, oslobođen, u meni nov silnik s dvostrukim licem: Mistik (Četiri arhanđela, 1927) i Mislilac (Brat Gavan i seka Siromaština, 1930). No već mi je sada opet tjeskobno i teško, kao i prije, kad sam osjećao, da ću morati sam sebe raznijeti.«*

Raznosile su ga čežnje i nemiri. Toga se nikada nije riješio. Vrijeme drugog boravka u luci djetinjstva pokazalo je da su svi sastojci njegova pjesništva trajno bili u njemu, da ih se zapravo nikada nije oslobodio. Izbili su ponovno na vidjelo, i to svi zajedno. Poganina se u sebi nije odrekao. Družio se s bogovima i satirima kao i prije. Doveo ih je iz Ambrahije i naselio po svome otoku. Sveo ih je samo na manji broj. Loda je samo jedan od njih. Rodoljublje je očitovao tako što je zavičajni otok, svoj *»mali kontinent«* opjevao kao nepokorenog i neuništivog junaka. Proveo ga je kroz povijest, koja i moćna carstva ruši, i izveo ga iz nje snažna i pomlađena.

Ostao je i Mistik.

Iako je bio u punoj životnoj snazi, mislio je na posljednje dane života. Uz kulu što ju je podigao na brežuljčiću odlučio je sagraditi crkvicu. Dat će joj ime *Stella maris*. U njoj će mu biti grob. Sam će ga iskopati. Na nadgrobnoj ploči stajat će natpis

VLADIMIR NAZOR
čakavac
1876—

Svojim će rukama naokolo posaditi čemprese. Sa crkvice će se glasati zvono, neka mu *»vjetrovi raznose glas po uvalama«* da mu grob ne ostane nijem: *»Naredio bih da se moje maleno kršćansko zvono javlja samo od rujna do srpnja. Jer ljeti, kad sunce sve izgori i vjetrovi spavaju, fjord drugačije progovara; bruji svojim iskonskim snažnim glasom: poganskom pjesmom cvrčaka.«*

Ni crkvica ni grob nisu sagrađeni. Pjesnik počiva na zagrebačkom Mirogoju. Na grob mu ne bacaju sjenu bračke čempresi. Oko groba ne cvrče čakavski cvrčci.

Epilog. U Bobovišću je Vladimiru Nazoru podignut spomenik kao biljeg trajnog sjećanja na čovjeka čija veličina tu ima korijenje. Postavljen je uz Vrila gdje se Pjesnik u djetinjstvu igrao a u poznoj dobi šetao i u sjeni tamarisa osluškivao disanje noći i šum mora.

Zamišljeno lice nagnuto nad knjigom slično je Pjesnikovu izgledu. No, ništa drugo nije njegovo. Pognuti lik ne progovara optimizmom koji je u njemu bio baštinski ukorijenjen. Klupko bronce ne dočarava pjesnika dionizijskih

raspoloženja ni zanosnog obožavatelja prirode. Tamna masa metala prigušila je raspjevani lirizam njegovih stihova i poetskih sličica u pripovijetkama. U toj teškoj skulpturi uzaludno je tražiti tvorca vedrih ditiramba i sunčanih bračkih jamba.

S mnogo poštovanja, ali iskreno smeten, stojeći pred spomenikom, izustio je jednom Loda, ne preobličeni faun iz priče, nego stvarni Toni Sapunar: »Oboj, ni to šjor Vlade!«

Vladimir NAZOR

Crkvica

Sagradit ću, za tornjem, iznad luke
Crkvicu. Bit će malena i bijela.
Oltarić. Na njem sklopljene će ruke,
Valove gledeć, držat Maris Stella.

A njoj do nogu sam ću kopat jamu
Dva metra dugu, pa nek ondje spavam
Svoj vječni san u kršu, kojem davam
Posljednju svoju snagu i osamu.

I crkvici vrata, u krugu čempresa
Što ih sadim, sveđ će otvorena
Stajati. Slušat u doba jesenja
Mora ću huk i noćni gnjev nebesa.

U zimske dane i noći pune straha
Ležat ću mirno. Ali kad se vrati
Proljeće, kad će smreka da se zlati
Peludom, i pun svježeg, slanog daha

Zrak morski uđe, da sa suncem baci
Plašt nov na leđa Majci svih milosti,
Do nogu njenih, u onoj će raci,
Zatreptat ko nov list već trule kosti.

Bobovišće, 16. studenoga 1936.

Joja RICOV

K(l)an

Kada uđoh unutra, Vrhovni već bijaše tu, premda, u pravilu, on stiže posljednji. Ovan predvodnik! — sijevnu mi — taj mora biti prvi. Uokolo njega, po unaprijed utvrđenu rasporedu, stajali su ovnovi. I ovce, naravno, zbijene sve u krug.

Jalkademici?
Trabaroši Belzebuba?
Lóža?

Uzvrpolje se prostori. S oskvrnutom tišinom razgoropadi se... Ma ni..! Jest, i on je tu, i ona, gle — otkrivao sam kako izranjahu obeskrabuljeni iz fotelja, kako nicahu punoglavci. Čak i oni koje previdjeh u prvi mah zatekoše se, neizostavno, svatko na svome položaju. Slika besprijekorna, potpuna.

Nazočni svi?

Naravno. Ako tko nije, ima — ne sumnjam — punomoćnu zamjenu: kornjaču, ili kakvu drugu omiljelu životinjicu, ili apstraktne primjere, svejedno.

Svatko, kad je već tako, ima zacijelo i svoju dionicu u zboru, a otpojat će je — ne sumnjam ni u to — savršeno prema dogovoru. Stop! Trgnu me nepoznat, hinjeno nenametljiv, lišen topline (dj)evinstva, frigidan ženski glas. Zbori — prečasna sestra Kritik. Govori konceptualnim (znaš što to znači?), fujlozosofisticirajućim jezikom, umalo ne pobožno, strahopoštujuće.

Predah iščekivanja... Ovan! — jedan od asistenata Vrhovnog. Mudruje usporeno, izvija se i uvija ulagujuće, namjerno prigušene intonacije (povišena nije preporučiva u ovom skupu), kao da pod svaku cijenu želi (p)ostati bestrasan, umalo ne kastrirane emocije. Da? Izmilila je Ovca, jedna od veteranki po stažu, odvjetnik i ona, i ona asistent Vrhovnog.

»Ponge«, »Guilevic«, »Michaux«... lebde i odbijaju se od zidova zagušljive prostorije u kojoj hara muk — »Metafizika« i »Realizam«. [Savez ovih (h)u(lj)mnika podnosi i najnemogućiji b(m)rak — to je valjda u naravi njihove dijalektike demokratizma — uvjet je jedino strangerizam, po mogućnosti of France!]

Glasa se napokon ona, Ovčica o kojoj zbor. Poštujući strogo redoslijed nepovredive hijerarhije, besjedi o Vrhovnom i Uzoritima, sve poimence i po fiksiranu redu; Uzoriti pak o vjernoj i idololjubivoj, kolektivno podložnoj Ovčici.

Drugog metaforičkog umijeća izim ovog, drugih vrijednosti i imena, osim ovdje spomenutih, umjetnost riječi nema.

Tetošena odasvud, Njegova Vrhovnost — kako i dolikuje glavi — šuti prevažno, ufoteljena u središtu, pomno hijerarhijski okružena, otpuhujući, vladalački, dimove iz lulice. Ozračje — nagađam — treba da je što bliže kadu tamjana u kakvu prisnu, komornome hramu. Valja dakle besjediti obredno, ideološki zauzeto u smjeru (po)etike Vrhovnog.

Da, upravo tako. Upravo tako i bi: metanisanje (i sad ga evo gledam) — ne promocija knjige. Sveopstojeći glavni štab neobjelodanjene ofenzive i strategijske operative logosa imao je riječ. A što sve ne čuh, Gospode!

Ovčica, »nikome nalik«, piše »kao nitko«! Vrhovni »stalno bježi«, Ovčica se »hvata o kamen«. A drugi? — Drugi? — Drugi izvan? Pa nitko tu nije izostao, nitko, izim dvoje večeras silom odsutnih kojih se m(r)a(v)stodontsko ime nije propustilo izustiti, i to ne jedan put! Radi se zapravo o pr(ij)etečema — herojima proboja, koji su, i legende radi (!), morali ostati nevidljivi.

Besmrtnici — pitao sam se — ili uzajamni prote(k)tici? Isključivo ONI: učitelji i sljediše, zakletvom odani (m)učenici. Možda gdjekoji rođak još, i rijedak, slučajno zalutali ili znatiželjni namjernik.

Bijaše to druga, avangardoidna (vidjeh nepogrešivo!), novokonstituirana oligarhija literarnih velmoža dana: onih koji su, ali najgrlatije, rogoborili protiv prethodne. Povijest poezije, pa i proze — molim! — rodila se i raste s NJIMA.

Vrhovni; gotovo pritajen, šutio je do kraja. Bit će da njemu, Ustoličenom, upravo to i odgovara.

Prečasna sestra Kritik, Ovan i Ovca odvjetnik umuknuše po otpojanoj dionici. Umuknu dakako i Ovčica. Svi, ama svi, kako to biva u koru, kako priliči — dirigiranima.

* * *

Odoh. Vidjeh a ne vjerovah.

Do i jedan. Ama do i jedan — mislio sam osupnut.

Do i jedan tu. A godinama odsutni.

Gotovo uplašen i sam, gotovo sa strahom: ta čopor je u pitanju, u pitanju je palica, makar i ona logosa.

Niotkuda drugo! Drugo? I — svatko sa svojom neopozivom, ovozborno određenom ulogom. Čak i izdavač (shvatih to istom naknadom), izdavač (ne)donoščeta, vidjeh ga, o da, bio je — ovčica iz klana.

1981.

Joja RICOV

Poput zrâka u šúmu

Čudne li priče
sažmeš li život u šaku:
kliznu kroz prste poput vode
poput zrâka u šúmu
beskrajne pučine vremena.

Kali, 23. kolovoza 1976.

Vlatko MAJIČ

Res publica

idete na trg
živite blizu
centar
pod zidom
pješice
tržnica
katedrala
kazalište
kolodvor
nama

ja + ma

idete na trg
koža
frend
lord
kava
mirisi
ženska
honda
sup
veza

pro + teza

idete na trg
kolporteri
učenici
umirovljenici
činovnici
neradnici
prolaznici
turisti
konjanici
gablec

w + c

idite na trg

t + r + g

Simun MATIJA

Bez rasplakobrana

U rasplakanost dana
obremenjelu dušu iznosim
ja ponornik dubina

Pustošno nebo
natkriljuje svojom prijetnjom
ustreptalost trenutka

U bolnim grčevima duša
ponire
u prostu neshvatljivost

Koračaj u rasplakanost dana
sve je duži
sve bolniji

Ponornik bez rasplakobrana
nijemu, golu dušu
ogrće bolom

Anita PAVIĆ

Jauk

pjevam gorčinu napuštenih
pastira
samoću u pustinji

možda čujem
zvona
ili drski napjev pogubljenih ratnika
slom cvijeća na oltaru

ničija majka sviju nas
crni se poda mnom

o moje Nebo
zašto te uvijek zovem

Stanislav ŠODAN

Lutka

Lomljavinu stakla nitko nije čuó. Bilo je kasno noću. Nagli trzaj i sloboda. Krvi nije bilo. Sasvim malo piljevine. I Lutka je izišla. Na sebi je imala zimski komplet. Potrgala je cijene da ne bude sumnjiva i nestala u mraku.

Svanuće je okupilo mnoštvo pred razbijenim izlogom. Čuvari reda ustanovili su provalu. Izlog je razbijen drvenim predmetom. Tragova obijanja kase nema. To je izazivalo čuđenje. Ustanovljena je krađa lutke u zimskom kompletu. Zapisnik je sastavljen, izlog uređen, i gužve je nestalo.

— Jeste li čuli, ukralo lutku!
— Lopovi su pobjegli kad su nekog spazili!
— Možda ju je ukrao neki manijak?
— Netko je nju iscijepao za drva...

Govorilo se o Lutki koješta. Ali, vrijeme čini svoje. Lutka je prešla u zaborav. Na njenom mjestu smiješio se ćelavi muškarac u skijaškoj opremi.

Kad je bilo sasvim sigurno da nitko ne pamti događaj iz Ulice, pojavila se pred izlogom Lutka. Gledala je ćelavca ne trepereći svojim umjetnim očima. Stajala je mirno. Jedna od prodavačica zamijetila ju je i začuđeno pogledala. Lutka joj se nasmiješila. Prodavačici je stao dah. Pogledala je bolje i pošla prema vratima. Tada Lutka nestade. Prodavačica je protrljala oči i osjetila potrebu za čašom vode. Malo se pribrala i nastavila posao.

Lutka je zaključila: »Sve je spremno. Put je slobodan. Idem u život.«

Imala je prekrasno tijelo. Nije ni čudno, napravio ju je kipar po uzoru na stranu glumicu. Čim se pojavila na plesu, muški pogledi imali su isti cilj.

Prkosno je stajala kod šanka i odbijala sve ponude. Ostale djevojke bile su joj zavidne. Hladno i bez emocija gledala je muškarce svih uzrasta i uzrokovala im brže kucanje srca.

Mnogi su se propitkivali: tko je, odakle je? Ali nitko nije znao.

Sama se prijavila na natječaj ljepote. Njenoj umjetnoj puti, bez ijedne bore, i predivno oblikovanom tijelu nije mogao odoljeti ni žiri. Postala je Miss.

Časopisi su bili prepuni njenih slika. Psihijatri su proučavali njen hladan ali neodoljiv osmijeh, i nudili različita objašnjenja. Bila je idol. Lice s naslovne strane.

Lutke ne govore. Samo se smiju ili plaču. Stoga od nje nitko nije ni tražio odgovore. A i zar je potrebno da ljepota govori? Scenaristi su njenu biografiju pisali u različitim verzijama. Ovisno o ukusu publike. Stanovala je u hotelu najviše kategorije. Svakodnevno je dobijala hrpu ljubavnih pisama. Postala je javna žena. Život joj je bio protokol. Dani su joj bili planirani ali uvijek isti. Nije to bilo za njena drvena pleća. Postajalo joj je dosadno. Nikako se nije mogla zaljubiti. Sve je češće dolazila pred svoj izlog. Kao da nije mogla bez njega. Bio joj je poput zavičaja.

Jedne noći nije izdržala. Razbila je staklo i zauzela svoje mjesto. Čelavac je pavši na leđa ostao bez glave. Zauzela je svoj stav i ni makac. Pokazivala je svoje bijele zube i stalno gledala u istom smjeru.

Sutradan je u novinama pisalo: »Nestala naša ljepotica!« A malo dalje pisalo je: »Vraćena ukradena lutka!«

Tomislav MARETIĆ

Hvar

Ljetna noć.
U dvor dopiru mirisi
polja levande.

Natovareni magarac
prije polaska
pase kraj staze.

Usred bonace
valovi ritmično o žal...
Brod u daljini.

Mrak pred neveru.
Čamci izvučeni
visoko na žal.

Vjetar s krila
leptira namreškao
mirnu pučinu.

Ljetna sparina.
Mazga nervozno udara
kopitom o tlo.

Noćna tišina.
Žubor valova u luci,
svjetlo što odlazi.

Modrom pučinom
u ruhu jedrenjaka
lepršа maestral.

Sunčano jutro.
Djed s dvije mreže
na pragu kuće.

Na dno lađe bačeni
pauk širi peraje,
guta zrak, dašće...

Lastin rep
na kamenu, tek ponekad
pomakne krila.

Juraj LONČAREVIĆ

Srijemska Mitrovica

U povodu proglašenja mitrovačke župne crkve sv. Dimitrija konkatedralom, dana 18. III. 1984. Čin se zbio u povodu Svete godine otkupljenja, afirmacije zajedništva obiju biskupija, bosanske ili đakovačke i srijemske, kao i u povodu 100-godišnjice posvete đakovačke katedrale (1882—1982).

O SRIJEMU. Pretpovijest ovog kraja što ga nazivamo Srijemom (istočni dio dunavsko-savskog međuriječja sve do sastava tih dviju rijeka) započela je prije više od 50.000 godina. Ovdje su nađeni tragovi paleolitskog čovjeka (Irig) iz ledenog doba a poznati su i lokaliteti iz neolita. Među njima je na prvom mjestu Gomolava kod Hrtkovaca. U samoj Mitrovici nalazi se uzvišenje Kalvarija (poznato po postajama križnog puta) koje kao keltska prajezgra grada potječe iz III. stoljeća prije Krista. Rimski Sirmij (34. g. prije Krista) postaje za cara Dioklecijana (297. g. poslije Krista) jedno od središta rimskog carstva a nešto kasnije crkvena metropolija rimske Panonije s 12 biskupija. Sjedište nadbiskupije datira u Sirmiju od 313. godine.

NAZIV MITROVICA potječe od imena sv. Dimitrija (Mitra), njegove bazilike i samostana. Bazilika je otkrivena u centru Sirmija i vezuje se uz bizantskog upravitelja Leontija koji je i u Solunu podigao takav jedan hram mučeniku Dimitriju. Njemu je posvećena i sadašnja mitrovačka katolička crkva (župa se ovdje spominje 1655.g.) a s njim je u vezi i grb grada. Taj je mučenik pogubljen u mjesecu travnju 304. godine u posljednjem Dioklecijanovu progonu kršćana.

BAZILIKA je vjerojatno građena u vremenu između 427. i 441. godine kada Sirmij zauzimaju Huni. Oni ga razoriše ali se ne domogoše krvave košulje sv. Dimitrija, koja biva prebačena u Solun u istoimenu crkvu. Dužina je bazilike 20,5 m a širina 12,5 m. Unutrašnjost joj je podijeljena na centralnu i dvije pobočne lađe. Pod je bio od cigle i kamena a na istočnom se dijelu bazilike razaznaje polukružni oltarski prostor (apsida) sa svećeničkim sjedištima. U srednjem vijeku postojao je i samostan sv. Dimitrija (podignut 1388) za koji se vjeruje da se nalazio na uzvišici sada nazvanoj Kalvarija. I osnutak toga samostana svjedoči o dugotrajnom kultu sv. Dimitrija.

SV. DIMITRIJE bio je đakon sirmijskog biskupa i mučenika Ireneja te je pogubljen tri dana poslije njega, 9. travnja 304, zbog čuvanja svetih knjiga. Zajedno s njim mučeni su Donat, Fortunat i 7 kanonskih djevica. Dimitrije je pogubljen milju izvan grada na cesti prema Basiani. Ondje mu je bila podignuta i cemeterijalna (grobljanska) bazilika koja je pronađena tek u najnovije vrijeme. Dimitrijeve relikvije kasnije su prenesene u Solun gdje po-

staje »domaći« svetac. Hram koji je sagradio upravitelj Sirmija Leontije u Solunu i sad postoji. Središte je štovanja sv. Dimitrija za sav Istok. Na Zapadu kult sv. Dimitrija živi u katoličkih Hrvata još u Zadru, Zagrebu, požeškom kraju, Mitrovici i Gradišću. I hrvatski kralj Dmitar Zvonimir dobio je ime po tom svecu. Sv. Dimitrije bio je tijekom cijelog srednjeg vijeka zaštitnik župe i grada Mitrovice i Srijemske biskupije. Ikonografski se sv. Dimitrije prikazuje u dvije tradicije: solunskoj i sirmijskoj. Sirmijska tradicija prikazuje sveca kao đakona. Tako je oblikovan sv. Dimitrije na glavnom oltaru u sadašnjoj mitrovačkoj katoličkoj crkvi. Sliku je izradio srpski klasicistički slikar Arsa Teodorović (koji je ujedno oslikao i ikonostas mjesne pravoslavne crkve). Kip ovog sveca, zaštitnika Srijemske biskupije, nalazi se i u katedrali u Đakovu. U toj tradiciji prikazala ga je i umjetnica Lojzika Ulman (Vinkovci, Strizivojna). Na istoku se njegovala ratnička tradicija toga sveca. Prema toj tradiciji izrađen je sv. Dimitrije i na mitrovačkom groblju: kao vojnik s kopljem u ruci (uz grb iz 1388: Civitas s. Demetrii).

SVETI SINEROT također je sirmijski svetac. Za njega svjedoči epitaf s njegova groba nađen na početku XIX st. u Mitrovici. Sinerot je zaštitnik vrtlara a dao je svoj život jer je u vrtu gdje je radio ukorio ženu nekog rimskog uglednika koja je tu očekivala susret s ljubavnikom.

BISKUPIJA U SIRMIJU. O prvim počecima kršćanstva u rimskoj provinciji Panoniji kao i u Sirmiju ne postoje povijesni dokazi premda se vjeruje po predaji da su ovdje kao biskupi stolovali učenici sv. Petra i Pavla — — Epenet i Andronik, što bi sezalo u samu zoru kršćanstva. Prvi povijesni izvori o Srijemskoj biskupiji potječu iz vremena Dioklecijanova progona kršćana (304—305. g.), što znači da se već prije toga ovdje pojavilo kršćanstvo i da je osnovana biskupija. Uz Dimitrija i biskupa Ireneja kojeg smo spomenuli uz 7 sirmijskih djevica ovdje su mučeni i biskup Euzebije te lektor Polion. Nakon Milanskog edikta (313) Crkva se sve više razvija oko Sirmija kao metropole kojoj su podređene mnoge udaljene dijeceze od Ptuja i Ljubljane sve do Nikopolja u Bugarskoj. U IV. stoljeću održavaju se u Sirmiju i 4 crkvena sabora. Justinijan prenosi crkvenu metropoliju iz Sirmija u svoje rodno mjesto a za provale Avara (582) posljednji sirmijski biskup (prije dolaska Slavena) Sebastijan odluta ne zna se kamo. Sv. Metod bio je biskup sirmijski od 870. do 885. a Srijem nakon toga pripada biskupiji u Kaloči. Godine 1231. ustanovljuje se ponovo biskupija u Banoštru na Dunavu, pa i u Iloku. Nakon Turaka (kada je ovdje preživjelo jedva 5—6 župa) dolaze opet biskupi u Srijem, i to u Zemun i Petrovaradin (i u Kaptol kod Požege). U XVIII. stoljeću Bosanska se i Srijemska biskupija ujedinjuju. Godine 1963. na molbu Ordinarijata u Đakovu rješenjem Kongregacije za biskupe dotadašnja Bosansko-srijemska biskupija mijenja svoj naziv u novi koji više odgovara povijesnom tijeku: Đakovačka ili Bosanska i Srijemska biskupija, dajući ovoj potonjoj već i u samom nazivu značenje što ga je imala od svog osnutka. Čin proglašenja mitrovačke župne crkve sv. Dimitrija konkatedralom logični je slijed svega ovoga.

ISTAKNUTI POJEDINCI U MITROVICI svojim su djelovanjem održavali vjersku i kulturnu tradiciju hrvatske narodnosti. Među njima su Adalbert Kuzmanović koji je u Mitrovici tiskao svoje djelo »Republika u Magaraševcu« kao i dvije spisateljice: Marija Tomšić-Im i Mara Švel-Gamiršek, zasigurno najtalentiranija spisateljica problematike koju nazivamo »šokačkom«. U Mitrovici je rođen i moderni erudita, poznavalac likovnih umjetnosti i pjesnik mitrovačkih

motiva Vladislav Kušan. O. Mladen Barbarić tiska ovdje svoje »Rodoljupke.« Od svećenika koji su i danas živi treba spomenuti velikog eruditu i znanstvenika, istraživača sakralne povijesti Srijema i rodnog Sirmija — Mitra Dragutinca, umirovljenog župnika Strizivojne. Ne treba zaboraviti da je odmah poslije rata bio u Mitrovici kapelanom i sadašnji đakovački biskup mons. Ćiril Kos. U Mitrovici su rođeni kipar Robert Frangeš Mihanović i prevoditelj Zlatko Gorjan. U Mitrovici su bile pokrenute i novine »Hrvatski branik« (1893—1914), koje uređuje Ivo Svirčević, i satirični list »Knut« (1904—1906), što ga je uređivao Šiđanin Iso Velikanović, ugledni naš prevoditelj (naročito s ruskoga) i humorist. Mitrovački župnici uvijek su djelovali i na kulturno-prosvjetnom polju. Za župnika Pavića otvorena je 1811. današnja mitrovačka crkva konkatedrala. Za njegova nasljednika Stanića podignuta je u šokačkom dijelu Mitrovice Kalvarija. Ovaj je župnik počeo pisati i Kroniku mitrovačke župe koja sve do danas čeka svoga obrađivača. Župnik je Stanić bio zaslužan i za otvorenje bolnice u Mitrovici (1826) i škole uza samu župnu zgradu(1827, u doba vojnograničarske uprave). Godine 1880. osnovana je mitrovačka Kasina kojoj je bio predsjednikom domaći sudac Luka Matasović. Godine 1891. na prijedlog svog tajnika Frana Grginčevića ona mijenja naziv u Hrvatska čitaonica i kao takva djeluje sve do rata (1941), dakle punih 50 godina. Čitaonica je kasnije bila smještena u Hrvatskom domu što ga je o vlastitom trošku podigao sam narod u Mitrovici. U Domu su se održavale čitaoničke večeri za najšire slojeve naroda. Tu se održavaju priredbe i zabave te skupljaju prilozi za podignuće Hrvatskog narodnog kazališta i za spomenik J. J. Strossmayeru u Zagrebu. Tako je podignuta i prva hrvatska osnovna škola nasuprot onima za njemačku i mađarsku djecu. U njezinoj gradnji sudjelovali su i kažnjenici mitrovačke kaznionice jer se škola gradila tobože samo za djecu kaznioničkih stražara. Kad je škola bila gotova, u nju su išla sva djeca. Da bi se pomoglo djeci slabijeg imovnog stanja, osnovana je Hrvatska školska matica, kojoj je predsjednikom bio dr. Marijan Horvat. Po svom sudjelovanju u javnom životu Srijemske Mitrovice poznati su i župnik Šimun Džokić kao i njegov kapelan Živko Odžić koji je kao žestoki antimađaron morao napustiti Mitrovicu unatoč protestima i molbama vjernika. Kulturni se život hrvatskog življa odvijao i u pjevačkim društvima. Prvo je osnovano 1885. a dobilo je naziv »Nada«. Osnovao ga je opat i župnik Pavao Miler (pop Paja), koji je bio i veliki ljubitelj mitrovačkih starina pa je pokrenuo i Društvo za proučavanje starina u Mitrovici, stvorivši tako osnovne preduvjete da bi se pobudio interes za ono što Mitrovica pod zemljom krije. »Nada« je imala uz glazbenu i dramsku sekciju, koju je vodio vrijedni mitrovački učitelj Ante Cimaš. Godine 1911. osniva se i Hrvatsko ratarsko pjevačko društvo »Tomislav«. Ono sudjeluje na mnogim manifestacijama a zajedno s »Nadom« pjeva nedjeljom i blagdanom u mitrovačkoj katoličkoj crkvi. Mladež se okupljala neko vrijeme i u posebnom društvu Hrvatska omladina koje se kasnije organizaciono pripojilo »Nadi«. Ovo je društvo vodio prof. Rudolf Horvatić. Postojalo je u Mitrovici i crkveno pjevačko društvo »Cecilija«. Pročulo se pučkim pjevanjem hrvatskih božićnih pjesama. Posebnog je spomena vrijedna dugogodišnja (sve do naših dana) pjevačica-solistica toga društva Lorica Manc.

VJERSKI ŽIVOT U MITROVICI bio je nekada veoma bujan. Tomu je doprinio i kult svetog Dimitrija, zaštitnika grada i mitrovačke župe. Obredi su se obavljali s velikom pompom i uz sudjelovanje brojnih vjernika. Zimi (u mjesecu prosincu do Božića) redovito su se održavale zornice. Isto tako i večernjice u mjesecima svibnju i listopadu, ali i na blagdane i uoči neke proslave. Kako je prije rata bilo u Mitrovici i njemačkog življa, za njih je

župnik služio misu u 8 sati. Na koru je pod tom misom pjevao njemački pjevački zbor. Na Brašanjčevo (Tijelovo) i za Uskrsnuće išla je procesija kroz grad i bile su načinjene sjenice. Tada bi zvonila zvona i na pravoslavnoj crkvi, kao što se i s katoličke crkve zvonilo na god pravoslavne — 2. kolovoza (Sv. Stefan). Posebno se rado hodočastilo na Tekije koje je 80 km udaljeno od Mitrovice. Put je vodio preko Rume, Kamenice i Vijenca. Oprema mitrovačke crkve sadrži podosta predmeta umjetničke vrijednosti: baldahin nad Božjim grobom, klupe, propovjedaonica, veoma lijepo ručnim radom izrezbarena pričesna ograda, krstionica i ispovjedaonice. Ovaj je crkveni namještaj dijelom iz vremena kada su u crkvi bili barokni oltari. Oni su kasnije, na žalost, zamijenjeni »tirolcima«, koji se i danas nalaze u crkvi.

Mitar DRAGUTINAC

Sv. Dimitrije

Zaštitniku grada Mitrovice

I zlatno klasje sa srijemskih poljana,
I modri vali Egejskoga mora,
Zuboreć skladno, o Dimitre sveti,
O tebi zbore.

Duh svoj si digo nad sve slasti svijeta,
Svom dušom hoteć sasvim Božji biti,
Za Krista trpjet, za njeg život dati
Od želje gineš.

Gle, oštra koplja trgaju već spone
Što duh ti njima sputavalo tijelo:
Svom Bogu ravno slobodan u susret,
O sveče, hrliš.

Sad licem sja ti odsjev s Trojstva svetog,
U svojoj krvi opran, divni sveče,
za grad svoj moli da mu pravu vjeru
Tvoj primjer snaži. Amen.

Jakov IVAŠTINOVIĆ

Mitrovački korijeni

Tragovi Srijema i Mitrovice ne mogu se izbrisati iz hrvatske kulture i književnosti. Pored pšenice i kukuruza, debele slanine i glasovitih kobasica, materijalnog bogatstva i slavne rimske prošlosti tu je nicao, živio i njegovan dio hrvatske kulturne i književne prošlosti, bez koje sadašnjost ne bi bila cjelovita ni uvjerljiva; tu je bilo čitaonica, pjevačkih društava, novina, časopisa, organizacija i ustanova pod znakom hrvatske svijesti.

Dovoljno je sjetiti se samo velikog Antuna Gustava Matoša koji jednom reče da je ostao »u duši Šokac i paor« kao i njegovi djedovi. Sigurno je da bi se to sjećanje moglo proširiti da se dobije veća potvrda za ulogu Srijema i Mitrovice u našem književnom i kulturnom životu. Međutim, ostavit ćemo po strani Srijem kao cjelinu i zadržat ćemo se samo na Mitrovici koja je u dalekoj prošlosti bila jedna od četiri prijestolnice velikog rimskog carstva.

* * *

U Mitrovici je rođen dobar, a malo poznat, pisac pjesama, pripovjedaka i drama Adalbert Kuzmanović (1863—1911), koga bi trebalo izdati, izvući iz zaborava i modernim književnim metrom izmjeriti. Ističem njegove pjesme: »Kleeblattijada«, »U kolu« i »Idila« te pripovijetku »Pra Mijo«. Ima tu dobrog narodnog jezika, jednostavnosti i misaone svježine.

Glasoviti Iso Velikanović nije rođen u Mitrovici, ali je u njoj živio dugo vremena, od završetka studija do prvog svjetskog rata. Za Mitrovicu je važan pored ostalog i zbog toga što je u njoj izdavao satirički list »Knut« (1904—1906).

Ni Mladen Barbarić (1873—1936) nije rođen u Mitrovici, ali je u njoj objavio knjigu pjesama »Rodoljupke« (1893). Pored pjesama pisao je putopisne crtice i pripovijetke.

Rođena je Mitrovičanka i Marija Tomšić (*1870), učiteljica i književnica. Pisala je pjesma, crtice za djecu i pripovijetke. Bila je urednica dječjeg časopisa »Bršljan«. Ističem njezinu pripovijetku »Jozin duh«.

U najnovije vrijeme vidno mjesto u književnom životu zauzeli su Mitrovčani Vladislav Kušan i Mara Švel-Gamiršek.

Vladislav Kušan, rođen 1904. godine, poznat je kao pjesnik, likovni kritičar, esejist, putopisac i prevodilac poezije. Osoba je široke i velike naobrazbe. Studirao je filozofiju, slikarstvo i glazbu. Bavio se interpretacijom poezije. Suradnik je mnogih književnih časopisa a u književnost ulazi s generacijom pjesnika između dva rata. Zastupljen je u više od dvadeset poetskih antologija. Njegovi prijevodi Baudelairea i Trakla gotovo da dostižu originale. Prevodio je i prozna djela s francuskog i njemačkog jezika. Posebno su poznati njegovi likovni eseji i prikazi. Napisao je prvi avionski putopis u nas. Njegova su djela: »Lišće na vjetru«, pjesme (1932); »Ponoćne ispovijesti«, pjesme (1937); »Začarane tmine«, pjesme (1942); »Izabrane pjesme« (1964); »Izabrana djela« (pjesme, pjesme u prozi, eseji, putopisi) u Pet stoljeća hrvatske književnost (knjiga 114), 1969; »Ars et artifex«, studije i eseji (1941); »Vilko Šeferov«, monografija (1973); »Imago mundi«, zbirka eseja i prikaza (1982).

Mara Švel (1900—1975) piše pripovijetke i romane. Uspjela je prodrijeti u psihu svojih lica i prikazati ih u momentima kad se, u novim prilikama, ne snalaze. Ona ne rješava, nego osvjetljava probleme. Ona donosi slike, a ne zaključke. Njezina lica su bolesna od tuberkuloze, blijeda, ispijena, lijena, nerazumljena, jedra, koketna, marljiva, iskrena i dvolična. Žive najprije dobro, a onda propadaju — gospodarski i moralno. Šokci Mare Švel sami sebe uništavaju, sami odlaze na putove s kojih nema povratka, sami izabiru svoje samorazaranje — čak i onda kad se odupiru. Bez njih ne bi bilo njihove nesreće. Njezini šorovi, pašnjaci i bunari s pocrnjelim hrastovim đermovima; njezine šume, oranice i livade; njezini bećari, čordaši i gazde; njezine plemenite žene i obijesne raspuštenice — žive kao svjetla, kao nadanje, kao tjeskobe, kao ožiljak, kao daljine koje su blizu, kao prisutnosti koje su daleko, kao znakovi koje nitko ne voli, kao glasovi koje nitko ne čuje, kao zora koja će za nekoga drugog svanuti. Mara Švel ne korača pustinjom, nego šokačkim fatamorganama i sudbinama. Ništa kod nje nije lažno ni zaslađeno izmišljenom maglom, ništa nije podmazano prizemnim seksom i tendencioznim socijalnim razlikama. Njezini tekstovi objedinjuju nekonvencionalne istine i poetičnost. U njezinoj knjizi pripovjedaka »Šuma i šokci« na svakoj stranici raste krik: ljudi, osjetite tragiku nesretnih slavonskih sudbina i pošaljite u Slavoniju liječnike, agronome, ekonomiste, moral, modernu privredu, radosti i pomlađene živote. Koliko god iz tekstova Mare Švel izbija sumornost i tragika, koliko god njezini tekstovi u duši čitaoca ostavljaju svojevrsni žalac, ipak u njima ima nešto što im daje vedri ton, a to je ljepota starog, patrijarhalnog života koji je privlačan i onda kad je napušten, i onda kad ga ruše ravnodušne radosti i bizarne tuge, slomljeni snovi i nedosegnute stvarnosti. — Djela su Mare Švel: »Šuma i šokci« (1940), »Portreti nepoznatih žena« (1942), »Priče za Sveu i Karen« (1967), »Legende« (1969) i »Ovim šorom, Jagodo« (1975).

* * *

Radi potpunosti prikaza mitrovačkih kulturnih korijena treba istaknuti i ovo: u kulturnom i nacionalnom životu Hrvata u Mitrovici važnu ulogu imaju list »Hrvatski branik« (1893—1914), »Hrvatska čitaonica« u »Hrvatskom domu« (od 1891—1941) i pjevačka društva: »Nada«, Ratarsko pjevačko društvo »Tomislav« i »Hrvatska omladina« (za mlade).

Dalje: u Mitrovici su rođeni pjesnik i prevodilac Zlatko Gorjan i kipar Robert Frangeš Mihanović, autor glasovitog spomenika kralja Tomislava na trgu pred Glavnim kolodvorom u Zagrebu.

* * *

Mitrovački kulturni i književni korijeni zanimljivi su i važni danas kao i ranije. Oni predstavljaju vezu koja traje i koja pruža podršku pri uspravnom koračanju.

Tomislav DOROTIĆ

Zeleni otoci Slavonije

Kad prve proljetne padnu kiše,
iz sna zemlja se prene
i šume zazelene,
ožive bukvici.

I svakoj ptici
gnijezdo nudi i bukva i bor,
i himnu proljeću tad pjeva
stoljetnih hrastova kor.

I radost tada
uđe u me
kad jata ptica krenu
u šume,
a ja gledam kako lete
nad morem žita mlada —
na zelene otoke Slavonije.

Stanislav ŠODAN

Pazi, oštar čovjek!

Cvijet je slab dokaz ljubavi.

Živi o životu ništa ne znaju a mrtvi šute.

Ljudi su životu pridali toliko značenje da nemaju vremena živjeti.

Što ti je veći razlog potreban za sreću, bit ćeš tužniji.

Umiranje je rađanje vječnosti.

Sve države su ludnice: kontroliraju misli.

Najljepše stranice života ispisivale su ruke nezadovoljnika.

Misliocima je svejedno kakav im je grob: oni ionako nisu umrli.

Veliki su ljudi veliki i zbog naših slabosti.

I gibanje mase pokazuje smjer: treba ići obrnuto.

Prijateljstva su različita jer ni sve koristi nisu iste.

U tome što me ne razumijete tajna je mog autoriteta.

Budite član manje organizacije, lakše ćete zapamtiti vlastiti broj.

Psi čuvaju manje objekte; važnije čuvaju ljudi.

Mirko SLADE-ŠILOVIĆ

Trogirska zagora u narodnom preporodu

Maconji iz Kladnjica

Mučno je razgrtati »kamene horizonte« prošlosti Trogirske zagore, najnerazvijenijeg dijela Dalmatinske zagore, kad nas s njom vezuju uspomene preko serpentina »francuske« (onda jedine) ceste, prijeteće kao zmijurina koja bježi iz pustoši i njoj se puzeći vraća. Taj pedalj zemlje u brdovitom kraju od prvog planinskog lanca ponad grada i Kozjaka do sjeverne granice općine od nepunih 100 km² površine i šaka ljudi čiji je broj malo kad prelazio pet tisuća i blizu su i daleko u sudbini zajedništva dvomilenijske kulture, mediteranskih širina i krša gdje se »zemlja u vrećama krala«.

Htjeti bar nekako osvijetliti razloge teške zaostalosti Zagore do prvog njezinog bolnog i napornog buđenja u drugoj polovici prošlog stoljeća u narodnom preporodu a ne odmrsiti konce društveno-političke uvjetovanosti, geografskih i drugih utjecaja davnine — značilo bi mnogo toga ostaviti nejasnim. Slavenski živalj, mletačke vlasti i borbe s Turcima, Vlasi, doseljenici iz Bosne i Hercegovine, pljačkaške navale i pustošenja koje nije mogla zaustaviti ni utvrda Znoilo na Prapatnici (danas napuštena ruina), česte promjene granice i autonomija komune s jedne a nesređeni i nepravedni agrarni odnosi, primitivna privreda s druge strane, dakle različiti mentaliteti, vjeroispovijedi, interesi i tradicije na ekonomski iscrpljenom i kulturno degradiranom području rezultirali su své bremenitijom situacijom i suprotnostima u svim sferama života.

Govoreći o prošlom stoljeću, broj Zagoraca prema ukupnom broju stanovnika komune nije razmjeran odnosu površina. Zbog niske napučenosti i radi obnove demografski zapuštenog kraja i Venecija je bila prisiljena uz pomoć franjevaca doseljavati stanovništvo Bosne i Hercegovine u prostor Blizne, Bristivice, Prapatnice, Ljubitovice, Prgometa i Suhog Doca. Uz nisku napučenost stopa priraštaja nekad je negativna a smrtnost djece znala je prelaziti 60%. Preko tri četvrtine površina neobrađeno je a proces erozije prijeti zbog suše i pomanjkanja šuma. Proizvodnja je naturalna a poljodjelstvo ekstenzivno s neznatnim viškovima. Stočarstvo propada. Ponekad se čuju jadikovke: da cilo selo u dlan stisneš, nećeš naći ni muzlicu mlika. Rastovca nema na zemljovidnoj karti, u Blizni je do drugog rata bilo gubavaca. U jednoj prostoriji spavaju ljudi i stoka. Mladi sele, tražeći minimum egzistencije. Zagora nema voda tekućica, pije se iz malobrojnih cisterni ili iz lokve zajedno s blagom. Komunikacije su bijedne, »tatarsku cestu preko Vlaške savlađuje tek mali broj Morlaka«. U 13 sela nema ni jedne škole. Prva zagorska škola formalno je otvorena tek 1936. godine u Segetu Gornjem a jedini pismeni ljudi bili su župnici, fratri, koji okupljaju djecu u nezaštićenom prostoru i uče ih čitati

i pisati. Tek na početku ovog stoljeća to se učenje nekako »legaliziralo« pa bi potkraj godine dolazile ispitne komisije da utvrde znanje djece. A bratovštine, donekle organizirano, naučeno čuvaju s ostalim »što nam je najsvetije: jezik, običaje, nošnju i ostalo blago«. U potleušicama pod pločom i bez prozora našao bi se koji kalendar Danica odakle su se crple najosnovnije upute za bolje poljodjelstvo, pokoja Kačićeva Pismarica, pravi izraz narodne svijesti i odgoja u ponosu hrvatskog imena i slavenskog bratstva, iz koje bi se reproducirali tekstovi po sijelima ili za uspavanke. Prilikom čestih crkvenih blagdana Zagorci dolaze u grad na pazar a njihova bi prisutnost bila posebno zapažena na procesijama. Na Travarici kraj mosta imali su zgradu (Casa dei Morlacchi) gdje su se sklanjali i kraj koje su igrali kola i uz gusle pjevali, ojkali.

Sve veće razlike grada i sela rezultirale su nerazumijevanjem i suprotnostima. Posebno je to došlo do izražaja 1797. godine kada su težačke mase krvlju polile trogirski »gospodski trg« i nakon pada omrznute venecijanske vlasti i aristokratskog režima seljački narod listom pristao uz proglas fra A. Dorotića. Klasne suprotnosti doći će do klimaksa u kriznom društvu polovice 19. stoljeća. Kolonatski ugovori sve su negativniji za seljačku ekonomiju a društveno-politička kretanja rezultat su potpune nebrige za to područje. U ove bremenite situacije poći će preporodni pokret svježim idejama buđenja, prosvjećivanja i, što je posebno važno, poticaja ekonomskog napretka i emancipacije. Prva je na tom djelu bila Hrvatska narodna stranka, odnosno njezini prvaci u Trogiru, a onda i župnici-glagoljaši, franjevci Franjevačke provincije, koji su pripremali svijest ljudi za buduće borbe i svojim primjerom prednjačili. Odmah nam je naglasiti da ćemo se u svim prilikama preporodnih poslova sresti s tim pobornicima, »jedinim koji sve pokušavaju da izmijene stanje«, kako piše ondašnji Pučki list, nalazeći ih uvijek u prvim redovima borbe. Protivnici autonomaši samo su prividno primamljivim parolama o jednakosti i važnosti gradske autonomne komune privlačili ali u stvari razdvajali grad od prirodnog zaleđa, govoreći samo da »u Zagoru socijalna pravda još nije došla«. Narodnjaci su najprije morali razbijati demagošku laž o »dalmatinskoj narodnosti« i njezinoj autonomiji u moćnom Carstvu, gradeći mostove za brisanje podvojenosti gradsko-primorskog i kontinentalnog dijela općine. Nije čudo da je uz ovakve teškoće proces narodnog preporoda u trogirskom kraju zakasnio.

1854. godinu možemo smatrati prijelomnom za preporod na trogirskom području. Tada se sa studija iz Padove vraćaju dr. Moretti, dr. Slade i Dragazzo i odmah izbijaju na čelo pokreta. Vodilo ih je više rodoljublje nego afirmacija ili očuvanje klasnih pozicija prema suparniku sličnih pretenzija. Ti su mladi ljudi shvatili da bez podrške u najširim slojevima seljaka Zagore, u kojoj su vidjeli najzaostaliji ali najzdraviji oslonac, ne može biti uspješne borbe. A Zagora je upravo tada na rubu gladi, izrabljivana i manipulirana po zemljoposjednicima na vlasti. Na čelu im je moćni grof, autonomaš i dugogodišnji trogirski načelnik Antonio Fanfogna. Prezir i mržnja konzervativnih građana bila je začetnicima preporoda hvala za teški pionirski rad u redovima otuđenih seljaka. Jedini koji su preporoditelje prijateljski prihvatili bili su istim idejama vođeni zagorski župnici. Jedan je od najstarijih »puntara« i prvih narodnjaka i župnik u Segetu Ivan Nodilo, brat znamenitog Natka Nodila. Bez obzira što je to selo bilo na glasu kao »tolomaška kula«, određeno je da bude istureni punkt za vezu Zagore s gradom i izložena točka za prodor u zagorski pojas. Namijenjena mu je, dakle, posebna uloga kao i njegovu župniku koji je neposredne dodire imao s ostalim župnicima i radi crkvenih pitanja. S druge

strane, uspostavljene su veze i s kaštelanskim prvacima kako bi se i preko njih kontaktiralo sa Zagorom i zagorskim sindikatom koji su tada sačinjavala sela: Bristivica, Blizna Gornja i Donja, Prapatnica, Lepenica, Prgomet, Mitlo-vinovac (ili Mitlo i Vinovac), Ljubitovica, Suhi Dolac, Opor, Labin, Trilokve (Trolokve), Sratok (sada Bogdanovići), Sitno i Rastovac kao i neka manja naselja koja su se ponekad administrativno spajala ili vezivala nazivima. Do kraja stoljeća ostalo je Trogirskoj zagori samo osam sela.

Prva veća provjera i prilika da se učvrste redovi narodnjaka bili su izbori za Dalmatinski sabor 1861. godine. Tada se imalo odlučivati o pripojenju Dalmacije Banskoj Hrvatskoj. Trogir se pridružuje protunarodnom stavu splitske kongregacije da o sjedinjenju s Hrvatskom mora odlučiti Dalmatinski sabor u kojemu su većinu imali autonomaši. Trogirska općina šalje izjavu u tom smislu ne samo u svoje ime nego i u ime sindikata zagorske Bristivice i primorske Marine. Koliko nam je poznato, ovo je prvi put da se zagorski sindikat, Bristivica, javlja u političkoj akciji ali bez samostalne pozicije. Na izborima bitka je bila izgubljena. Trogirani šalju u kolovozu 1861. godine zahvalnicu zastupničkoj narodnjačkoj manjini »najdubljom harnošću prema muževima što za jezik, neodvisnost i cjelokupnost jugoslavenskih trih raspršenih udah veledušni i viteški zavrgnuše boj...«, prvi službeni politički akt iz Trogira za vrijeme preporoda.

Osnivanje glasila »Narodni list« (Il Nazionale) 1862. godine zajedničko je djelo narodnjaka u koje su svoj dio uložili i trogirski. Jedan dio tih planova zasnovan je kod župnika Nodila. To novo moćno oružje u rukama narodnjaka otvorilo je mogućnost da se osvijetle i teška pitanja Trogirske zagore. Pomoću vijesti, bilježaka i drugih priloga javnost upoznaje nasušne potrebe tog zaboravljenog kraja. Podatke daju župnici sa sela. Među prvima se javljaju franjevci. Jedan od njih ističe poticajnu misao: »Udesimo svoj rad prema bogatstvu našega tla, pregnimo u svim granama narodnog gospodarstva jer ćemo se samo tako moći osloboditi ekonomske nevolje.« U pronalaženju pretplatnika i suradništvu »pučkoj inteligenciji« pridružuju se i kao akcionari, i kao dopisnici svećenici M. Zanoni, R. Tacconi, Frane Kalebota, J. Milić i kanonici Materazzi i Ivačić. U trogirskom formalno neopredijeljenom Casinu čita se »Narodni list« i oko njega »bije boj«. Svećenik Marko Travirka, isti onaj koji propagira sadnju i uzgoj bajama i na zagorskim stranama te tamo šalje mladice, nastavljajući zamisli teologa (trogirskog kanonika) Jakova Comolija o nužnosti da se neuki puk pouči poljodjelstvu, prodire u potrazi za pretplatnicima i u zagorska sela. Nalazi ih među franjevcima. Oni na našem jeziku već čitaju evanđelja i epistole, čuvaju šćavete i regule bratovština, jedinih socijalno-humanitarnih organizacija puka. Siromašni seoski glagoljaši, kad ih vlast bude prisiljavala da narodu prenose službene autonomaške stavove, u znak će svog opredjeljenja za narodne interese na pismene upite otpisivati glagoljicom.

Kada su prema ciljevima narodnog preporoda pokrenute i snage za saniranje poljoprivrede, koja bez razvojnih planova sve neznatnije utječe na društveni dohodak, javljaju se i na drugoj strani različite inicijative za unapređenje proizvodnje. Međutim, iza proklamacija kriju se politikantske namjere i osiguranje profita. Otkrivene su i malverzacije, pa je sasvim iznevjereno obećanje autonomaša da će se Dalmacija »naći u onom stanju koje joj je određeno među izabrane puke«. Nikakvi elaborati ni dobro sročeni programi nisu mogli stizati do zagorskog seljaka a još manje biti efikasni jer ta mu-

drovanja i birokratsko prebacivanje odgovornosti bijahu sasvim u stilu izjave iz jednog članka načelnika Fanfogne: »... Nije naše da tražimo uzroke ovih zala, tražit ćemo da Sabor uzme kao prvi zadatak u razmatranje...«

Ocjenjujući realno situaciju Narodna stranka u Trogiru donosi zaključak da se privremeno odrekne ciljeva o aneksiji a da napore upravi rješavanju bližih akutnih ekonomskih problema komune i bijednog društvenog položaja seljaka (što otuđena vlast nije marila učiniti). Ta odluka dolazi do izražaja u proglasu narodnog prvaka dra L. Morettija (1864. godine kandidira se za zastupnika) u kojem se između ostalog kaže: »... Uznastojat ću da nađem najbolje sredstvo za materijalni i moralni boljitak našega naroda... potpomagat ću svim sredstvima razvitak školstva. Pospješit ću da se odnošaji između vlasnika i težaka napokon urede po pravici i zakonu...« Te riječi suštinski i sudbinski tiču zadataka pokreta, političkih i programskih stavova u kojima Zagorci nalaze sebe.

Sam izborni čin zavlačio se kao dio izborne taktike autonomaške komisije. Sastavljena od vladinih ljudi odvraćala je birače jer da »puntari hoće Dalmaciju prodati Hrvatskoj«. U nekim selima bilo je izgreda i mnogo pozatvaranih, među njima i župnik Ljubitovice fra Ivan Škopljanac. Bio je osuđen na dva mjeseca tamnovanja zbog uzbunjivanja naroda.

Tek što su se primirili duhovi oko ovih izbora, najavljeni su za dan 6. studenoga 1865. drugi za vijeće u općini. Simpatizer preporodnog pokreta načelnik Diego Paladino nastojao je da se oni odgode kako bi narodnjaci imali vremena konsolidirati svoje redove upravo u Zagori, gdje su dotle bili najslabiji. I zaista: ovo razdoblje može se ocijeniti odlučnim za prodor ideja i stranke u Zagoru. Birači zagorskog sela Bristivice i primorskog Marine postavili su komisiji zahtjev da pripadnu trogirskom biračkom tijelu a na račun toga da se u općinsko vijeće pridruže i njihovi predstavnici. Komisija to nije prihvatila, strahujući da bi to bilo u korist narodnjaka. Izbori su se održali u posebnoj atmosferi nesigurnosti. Zbog nereda i nasilja morale su intervenirati dvije satnije vojnika iz splitskog garnizona (kad nije uspjelo mirotvorno posredovanje kanonika Macanovića). Tek je 1867. godine ponovno ustoličen za načelnika omrznuti Fanfogna a u vijeću je bilo 12 narodnjaka; uspjeli su da se svaki zapisnik sjednice protumači na hrvatskom jeziku.

Iste je godine trogirskim krajem harala kolera. Zagorsko se područje uspješno odupire bolesti preventivnim mjerama. Najteži dio posla obavljali su župnici.

Uz »Narodni list« koji je polako gazio kozjim zagorskim putima i jedva krčio gustu šikaru zaostalosti ne mogu se mimoići ni zasluge Narodne štionice i Narodne glazbe koje se u Trogiru osnivaju 1867. i 1871. godine a djeluju i prije. Te dvije društvene organizacije ispunjaju praznine u pučkom prosvjećivanju i kulturnom uzdizanju a statutima predviđaju članstvo i sa šireg općinskog područja (pa je članova bilo i iz Zagore). Uz voditelje glazbe maestra J. Bozzottija i dr. A. Puovića aktivni su i svećenici Niko Allegretti i Petar Devecchi, koji uglazbljuju stihove opata Raimondija, kasnijeg predvodnika pokreta. Štionica 1868. godine »u svoje kolo« upisuje biskupa Strossmayera.

Raspuštanjem Dalmatinskog sabora počinju pripreme za nove izbore što će se obaviti 1870. godine. Poučeni porazom narodnjaci ne uzmiču. Glavni oslonac treba učvrstiti na selu, među malobrojnim ali najvjernijim pristašama. Treba pridobiti zavedene i do sada uvijek prevarene zagorske ljude. Prilazi im se pojedinačno i prijateljski, govori o njihovim problemima na njihovu jeziku. Zagorski župnici najgorljiviji su pristalice narodnjačkih planova. Najustrajniji bijahu župnici franjevci, oci Luka Grgić, Ambroz Elač, Filip Jukić, Anđeo Gotovac, Petar Ramljak, Ivan Čavka, Ivan Kolar, Nikola Matas, Đirlić i Belamarić. Svu političku aktivnost držao je u svojim rukama Špiro Puović, najmlađi od trojice braće narodnjaka. Njihova je kuća bila uvijek otvorena svakome Zagorcu za savjet i pomoć a župnicima za vijećanje.

Iako narodnjaci temeljito obnavljaju svoje redove pristalicama iz Zagore, još su im šanse za pobjedu male. Pa ipak ne odustaju od prigode da s autonomašima odmjere snage. Predizborni proglas potpisuju petnaestorica istaknutih narodnjaka među kojima i tri župnika iz Zagore, o. Jurić, Elač i Đirlić. Oni time po prvi put izlaze iz anonimnosti. Ali je pritisak protivnika bio tako silovit da se od konačne borbe moralo odustati. Izvadak iz jednog pisma najbolje ilustrira ondašnje te prilike: »... Mi smo se narodnjaci uztegli od glasovanja radi pritiska rondara iz Trogira, Segeta i Prapatnice, jer su oni odbijali naše zagorske odbornike... bijasmo u velikoj pogibelji života... U Danila je netko izpalio pušku, Juras je bio ranjen na dva mjesta u glavu, fratra Grgića nalupaše kundacima po prsima radi čega je teško bolestan... nama se nabacuje da hoćemo tobož promijeniti vjeru, postati grci (pravoslavni)...« Uz ovakvo stanje izborni dvoboj u trogirskom kotaru bio je izgubljen, ali u Dalmatinski sabor ulazi po prvi put većina zastupnika narodnjaka te tako Dalmacija, odvojena od Hrvatske u dualističkoj Monarhiji, daje do znanja da je za aneksiju i program preporoda.

Da na javno mišljenje i stavove Zagoraca u konkretnim pitanjima sve više računaju obje suprotstavljene strane, ilustrira jedan detalj. Kada su 1881. godine bili raspisani dopunski izbori za općinu, autonomaška ih administracija upriličava baš potkraj srpnja, u vrijeme najintenzivnijih poljskih radova u Zagori, računajući da seljaci neće moći »dangubiti«. I bila je u pravu, jer je i franjevački provincijal zabranio župnicima sudjelovanje.

I dok je Trogir u zamahu borbe a narod na putu da postane činilac političkog i ekonomskog razvoja, autonomašima na vlasti ne smeta što »Narodni list« od 8. svibnja 1872. godine donosi tešku za njih optužbu »umiranja od gladi u trogirskoj komuni«. Najalarmantnije je stanje i najtragičnije su posljedice u zagorskim selima Rastovcu, Vinovcu i Blizni. Samo se govori o poboljšanju uvjeta življenja, o unapređenju poljoprivrede a poljodjelska je obuka k tome na talijanskom jeziku. I drugi slični pothvati u suštini su u uskim stranačkim okvirima, za selo nekorisni.

Trogirski narodnjaci, potaknuti ocjenama o zabrinjavajućem stanju (ne samo Zagore), u jeku političkih borbi utemeljuju Pučku banku (Banca popolare traurina) sa skromnom glavnicom od 24 tisuće forinti (sakupljenih kod akcionara narodnjaka) da bi financijskim intervencijama barem djelomično ublažili upravo jadne ekonomske prilike. Istina, taj je potez imao i političku pozadinu. Osnovni cilj bio je djelomično postignut: najjadniji dio seljaštva počeo se oslobađati izrabljivanja gradskih lihvara. Svake je godine Banka polagala pismene izvještaje akcionarima, pa se može ustanoviti da su seljaci

njezinim sredstvima unaprijedili nerazvijeno vinogradarstvo a da u gradu oživljava obrt. Osam godina kasnije autonomaši veleposjednici kao protutežu osnivaju svoju Banca di San Giovanni Ursino s prvenstvenim zadatkom dodjele zajmova malim privrednicima. I jedna i druga banka posuđuje novac ili kupuje živežne namirnice da bi ih uz minimalnu dobit dijelila svojim stranačkim istomišljenicima. Da bi opravdali osnivanje svoje, autonomaši zamjeraju Pučkoj banci da daje kredite samo »Vlasima i Kaštelanima jer su narodnjaci«. No te banke ne bijahu dugog vijeka: i jedna i druga za kratko vrijeme moradoše likvidirati.

Premda su trogirski narodnjaci doživjeli neuspjeh i na izborima za Carevinsko vijeće 1875. godine pa opet zatim i na općinskim 1881. godine, sve je očitije da se Narodna stranka popunjava iz širokih narodnih slojeva i da Zagora vrši sve veći utjecaj na ukupna kretanja, koja će dovesti do konačnog pohrvaćenja općine. U trećem izbornom tijelu na Prgometu zagorski birači bili bi odlučili o prevazi narodnjaka da nije bilo prijetnja bajuneta i falsificiranja razultata.

Pobjedom splitskih narodnjaka 1882. godine nazire se da je autonomaškoj, sada već talijanaškoj, šačici na vlasti ubrzo kraj i u Trogiru. Nakon dugih priprema i napora da se pravim argumentima pridobiju birači koji su, dotle manipulirani, bili nepovjerljivi prema svakome, obračun se očekivao tek na izborima zakazanim za 7. lipnja 1886. godine. Njihov epilog odigrao se u Zagori kada je napokon pala odluka. Baš ta zaboravljena mala Zagora zadala je smrtni udarac jednom od najtvrdokornijih protunarodnih uporišta. U gradskom biračkom tijelu narodnjaci su imali većinu ali za krajnju pobjedu trebalo je imati većinu u Zagori. Vođe autonomaške stranke (načelnik Antonio, mladi Luka i Dominik Fanfogna i općinski tajnik Ulderik Donadini) jedini izlaz tražili su u mitu i oklijevanju i uspjeli odgoditi izbore, onako isto kao što su provedbu u život odluke da se u pučku školu u Trogiru uvede hrvatski jezik kao nastavni uspjeli različitim makinacijama odgoditi više godina.

7. kolovoza sve su oči bile uprte u Zagoru i biralište u Prgometu. Glavni organizator na strani narodnjaka Špiro Puović okuplja oko sebe najpovjerljivije, pisma šalje prijateljima, u prvom redu župnicima, jedanaestorici koji će podnijeti najteži dio tereta, bodri na ustrajnost. Biralište u Prgometu u središtu je pažnje. Birači porazmješteni pokraj glavnog puta pokušavaju zapodjenuti čarke. Na povišenom mjestu stolovi za komisiju, poglavara i komesara iz Splita. Oružnici s nataknutim bodežima a malo dalje ražnjevi na kojima se peku ovnovi... Narodna stranka pobjeđuje, narodnjački viječnici su u većini. Glasnici na konjima nose vijest u Trogir. Oduševljenje i čestitke sa svih strana. Trogirska općina je u hrvatskim rukama. Novine posvećuju čitave stranice pobjedi trogirskih rodoljuba, ističući doprinos Zagore i njezinih fratara. Uz zahvale čuju se i obećanja i obaveze za poboljšanje životnih uvjeta zagorskog puka.

Talijanaši nisu mogli podnijeti poraz pa su ulagali utok za utokom na legalnost izbora i tek nakon odbijenih žalbi 25. siječnja 1887. godine formalno je i uvedena nova općinska uprava u dužnosti. Između 29 viječnika narodnjaka četiri su bila iz »preporođene Zagore«.

No, bilo je prebrzo nazvati Zagoru preporođenom. Istina, pobjedom narodnjaka stvoreni su mnogo povoljniji uvjeti za njezin svestrani razvoj. Naročito

u prvom i drugom deceniju općinske uprave narodnjaka učinjeno je za nju više nego prije u stotine godina. Ali proteći će još mnogo vremena dok ne isplati strašni dug svoje zaostalosti.

Bilješka: Uz poznatu literaturu služio sam se i građom iz Arhiva Muzeja grada Trogira, korespondencijom A. Fanfogne i spisima iz obiteljskog arhiva Slade-Šilović, Trogir, kao i korespondencijom narodnjaka.

Ivan LENDIĆ

Dok na čvrstom stajah kamenu...

Večernja:
ištem čas predaha
životu pjevam pjesmu posvetnu
srcem izjedenim zaludnom čežnjom
praznine

obzorje krije gola divljina
i nigdje vela oblaka kao predznaka
pljûsku
svježine...

* * *

Gledam i snatrim
pod sobom grad od zlatna perjanika
prekriven svim jezama avetne noći
gdje kristalnu suzu briše

I čemprese
kao vječne čuvare utihla groblja
i želje
othranjene varkom
dok vječnoj se mole dugi
vjetar ih lagani njiše...

Motrim taj vječni i beskrajni ples
dok na čvrstom stajah kamenu
srcem izjedenim zaludnom čežnjom
životu pjevam pjesmu posvetnu...

Dubravka UZELAC

Arijadna

Ja plačem jer cvjetovi tako brzo venu
Ja plačem jer ljubav uvijek nađe kraj
Ja plačem jer ne znam gdje je izvor svemu
Ja plačem jer ljubim a ne znam tko je taj

Svijetu neću da pjevam pjesmu baš nikakvu
Da ne spozna ljubavnik okrutan svoju moć
Tiho ću pjevati tiho pjesmu baš bilo kakvu
Neće l' kroz pjesmu odnekud nesreći utjeha doć

Ja plačem jer moje srce negdje je izgubljeno
Ja plačem snova za svaku upravo rođenu bol
Ja plačem za srce sretno za srce ludo promašeno
Ja plačem uvijek ponovo za stari ljubavni bol

Nikamo nećemo stići nikamo nismo ni krenuli
Pjesmama svijet neka bude kao zvijezdama osut
Nikada nećemo stići nikada nismo ni krenuli
Zar neće sav naš san u svijeta plod biti presut

Ja plačem ljubav svirepu ljubav slatku i čistu
Ja plačem srozanu čežnju uništen čežnje vid
Ja plačem ljubav besmrtnu ljubav uvijek istu
Ja plačem struk strepnji skrhan na kameni zid

Recimo prvi zbogom stvorimo ponovo ljubav
Neka se čitav svijet pretvori u opojnu pjesmu
Obećanje nek stvori u svijetu kut bar neki ubav
Bogovi i zvijezde nek prate ljubavnike u nesnu

Ja plačem otklon sreće plačem patnju čovjeka
Ja plačem tajnu stvari plačem svaki slom
Ja plačem propast strasti plačem pjesmom dovijeka
Ja plačem mudrost stečenu plačem za ljubavni dom

Ja plačem i od straha i nepostojeće boli
Ja plačem tugu zvijezde plačem misao samu
Ja plačem što ne postoji i onoga koji voli
Ja plačem divno i strašno plačem svjetlo i tamu

Svijetu osveta strašna biti naš će uspjeh
Ljepota će voditi sunce zauvijek našim nebom
Historija će svijeta početi našim pjevom
Licem svakog čovjeka vijorit će se osmijeh

Donesimo u vrijeme svijet bez patnje i krvi
Nek ljubav veže prošlost budućnost nek uže dobaci
Među svim zbivanjima čovjek nek bude prvi
Sve ono što već imamo nek budu samo otpaci

Nemojte mi reći da tako mnogo treba
Tako mnogo riječi tako mnogo ljubavi
Da se naša srca ikad vinu do neba
Da nebom opet vode samo naši putovi

Ja plačem ljubav u letu plačem ljubav u smrti
Ja plačem sjajem kojim zvijezde se gase
Ja plačem da l' smijem ljubavnici su mrtvi
Ja plačem samo još zvijezde na hod smrti paze

Ja plačem težnju nestalu najviše ljubavi pad
Ja plačem stvar neprovidnu led što lomi žar
Ja plačem pjesmu što pjeva moje ljubavi jad
Ja plačem ljubav zamorenu u smrznutom svijetu hlad

Ja plačem jer cvjetovi tako brzo venu
Ja plačem jer ljubav uvijek nađe kraj
Ja plačem jer ne znam gdje je izvor svemu
Ja plačem jer ljubim a ne znam tko je taj

Jadranka BULJAN

Dva akvarela

rijeka teče zeleno
s dubinom neba u sebi
preko kamena
rijeka teče duboko
nebo leži visoko
nebo je uvijek drugačije

* * *

konji pasu žutu travu
konji bijeli
i polje u magli

Pavao DESPOT

Ranjeno predvečerje

Konjiću, kamo,
na asfaltu zar?
Što da ti damo,
vratimo žar
u tvoje oči?!

Tramvaji, buka,
okrutna ruka
što je sve samo
stavila na te;
htio bih nešto
učinit za te...

Te tvoje oči
srce mi sijeku,
znam, žude bolje:
potok il' rijeku,
prostranstva, polje...

Gle, s neba toči;
dođe mi da te
odvežem, zatim,
da manje patim,
povedem tamo
gdje bijah mali,
ne boj se, svjetla
to netko sada ulična pali;
grad grabi noć, sve jače lije,
a tvoj gospodar i dalje pije!...

Da li mu reći da ti tu kisneš;
zašto si takav — niti da pisneš?!
Bori se, buni,
bar malko kuni,
ta on te muči,
kad napije se,
opet će tući...

A tvoja griva
tako je lijepa,
na meti ruke
čovjeka slijepa;
ta tvoja griva
njemu je kriva!!

Odvezat ću te
i tvoj će kas
pomoći meni,
i tebi; nas
odvesti tamo gdje ima srca
i gdje se manje, manje grca...

Konjiću, kamo,
na asfaltu zar?
Što da ti damo,
vratimo žar
u tvoje oči?!

Marija BUKOVAC

Kozmička tišina

Ima te u livadi kraj puta,
u krošnji stabla, u povjetarcu,
u cvijetu što ga njiše lahor,
u zvijezdi što trepti,
u titraju strune.

Ima te u nerođenom čedu,
u spoznaji bitka, u oku te ima.
Ima te u pjesmi ptica, u raspjevanoj šumi,
kraj tihe rijeke, u potoka šumu.
Ima te u duši koju ljubav takne,
kraj vjernog druga
i u bistrom umu.

Ima te u sjaju sunca,
u oblaku te ima,
ima te u kapi rose i u pljusku kiše,
u pahulji snježnoj.
Ima te u žitu
i u žezi ljetnoj.

U dubini morskoj i na tihom žalu,
u titraju svjetla nad vodom.
Ima te u glazbi, harmoniji,
što iz kozmosa se toči.
I u buri te ima!
Ima te u čežnji.
U srcima s mržnjom
jedino te nema.

Mladen JURČIĆ

Sutra

Iako je subota već bila minula i nova je sedmica otpočela prije nekoliko sati, vani, u gotovo neprozirnoj tami iza širokih prozora, ništa još nije nagovještavalo skori dolazak zore. Disanje zaspalog grada bilo je svejednako duboko i kao da je prodiralo u ovu polutamnu prostoriju osvijetljenu jednom jedinom svjetiljkom, ispunjenu gotovo opipljivom tišinom u kojoj je mladić, stojeći već dulje vrijeme nepomičan na sredini, promatrao ženu koja je, među nemirnim sjenama, sveudilj klečala okrenuta leđima, glave oborene u molitvi ili razmišljanju, u bolnoj sabranosti bez suza, nalik — samo na jedan drugi način — mladićevoj vlastitoj. U ženinoj je blago ali kao pod teškim teretom savijenoj figuri bilo nečeg nesalomljivog i usprkos svemu tako mirno veličanstvenog da mladić pomisli naglo i začuđeno: »Ona je hrabrija od sviju nas, njezin je duh mnogo snažniji. Ali ne samo to, ne samo od nas, ta to je u ovom času tako lako biti, nego i od nje same, da, i od majke u njoj...«

Kao da je osjetila njegove misli, ona podiže glavu i unatoč tjeskobi pogleda ga sabranim, blagim pogledom iz čijih se bolnih dubina podizao čak tračak postojanog ohrabrenja, dok joj je na licu počivao onaj tihi i tajanstveni izražaj nedokučiviji od patnje, dublji od tuge.

— Majko — upita mladić glasom koji se trudio da ne podrhtava — treba li ti što?

Žena ne odgovori već samo učini blagi, niječni pokret rukom.

— Otići ću onda gore u sobu da obiđem ostale — reče on. Ona kimne a onda ponovo obori glavu. Mladić pođe uza stepenice po kojima su plesale sjene stvarajući bogate šare i uđe u gornju sobu sporim ali odlučnim koracima.

U ovoj su se, također polumračnoj, prostoriji nalazila tri čovjeka usred one iste samo ovdje još izraženije atmosfere gotovo opipljive, sveprožimajuće strepnje i jednog još dubljeg osjećaja, ali ni straha ni očaja, već mnogo manje jasnog iako jednako neumoljivog, koji je poput ledenih valova popuhivao među zidovima.

Jedan od trojice nemirno je šetao gore-dolje dok mu je sjena plesala po zidovima nestvarno se izdužujući. Bio je visok i snažan, crta kao uklesanih no dlijetom nekog vrlo senzibilnog umjetnika, crta koje su inače — to je bilo vidljivo — zračile čeličnom postojanošću ali koje su se sada, uslijed nepoznatog tereta, kao pomalo istopile, propuštajući u svoj simetrični i tvrdi sklop neprimjerenost nevjerice i neke rastuće sjene.

— Uskoro će svanuti — reče mladić koji je ušao. — Bit će vrijeme za...

— Svanuti! — prekine ga visoki čovjek a riječi mu gorko i muklo odjeknuše od zidova. — Može li nam svanuti još ijedno jutro nakon onoga što se dogodilo? Naši su dani mračniji od središta zimske noći. Da nikad nisam, da nitko od nas nije doživio ovakva svitanja! Kako se sunce još može popeti dok on leži tamo... Nema za nas više svitanja ni sutrašnjice a svijet nema postolja ni

svrhe. On više nije s nama i sve je izgubljeno. Glas me izdaje a misli mi izdaju glas.

— Zar baš ti da tako govoriš? — upita mladić ne prijekorno i ne povisujući glas, tonom mirnim ali usrdnim. — Ti koji bi, čak i u ovim trenucima, morao biti najsnažniji? Zar da izgubiš svako vjerovanje a mi svako povjerenje i da se svega odrekneš — još jednom?

Visoki se čovjek trže i obori glavu a onda reče, ne okrećući se:

— Još jednom? Da, možda imaš pravo što mi predbacuješ, što me podsjećaš... Ne, dok živim više se neću odreći ali ovo je nešto sasvim drugo... sasvim drugo! Sada bih čitavom svijetu snažnim glasom sve potvrdio, pjevanjem po ulicama i gromkim bih povicima potvrdio i otišao u smrt uzdignute glave, zahvalno — ti ne bi imao što da mi predbaciš. A to će se možda zaista i desiti. O tome se baš i radi, zar ne razumiješ, ti koji razumiješ i tajnu snova iza magle koja je nama skriva? Još danas bih zbog njega otišao u smrt ispružene ruke ali ovo nije smrt... ovo je... — On učini kratku kretnju beznađa. — Kamo sada pružiti ruku, što zahvatiti, što stegnuti u desnicu punu ljubavi i odlučnosti, kad je oko nas praznina? Glas koji me izdaje odbija se od nespoznatih stvari i drugih, još više zastrašujućih jer su poznate. Jesmo li sve krivo protumačili? Ako jesmo, hoćemo li još ikada smoći čvrstine da izađemo iz ove kuće, da išta više tumačimo? Hoćemo li biti sigurni u kući samoj? Ne zbog vojnika, nego zbog nas samih. Jesmo li spavali ne samo dok se on znojio u vrtu nego i mnogo duže? Spavamo li sada? Gdje je plodan, konačan čin za koji smo vjerovali da smo stvoreni, da sačinjava naš smisao i smisao svijeta, kad se čini da je unaokolo kaos, da se ruše temelji... Hoćemo li se ikada probuditi i pred kakvim prizorom? Da, bojim se sutrašnjice — eto, predbacuj mi... Bojim se praznine i slabosti...

— Kažeš — reče mladić nepokolebivo — da je ovo nešto sasvim drugo od tvog prijašnjeg odricanja i imaš pravo — samo što je ovo nešto mnogo gore. Onda si, u jednom za sve nas jezovitom času, izgubio samo hrabrost ali sada si, čini se, izgubio vjeru, povjerenje, možda jedinu pravu vrst hrabrosti koju nikada nisi smio izgubiti... To je tvoj grijeh i dovršetak tvog grijeha, ono — ako je do toga zaista došlo — konačno i najgore.

Visoki se čovjek naglo okrene, zgrčena lica.

— Ali mi smo ga vidjeli kako umire, zar se ne sjećaš? Imao sam beskrajnu vjeru, ali ako je on, koji je sve dobro učinio, umro gore od razbojnika, kakav je onda ovaj svijet i kakav je smisao svega? Pokazao nam je centar svijeta i temelje smisla na kojima počiva, unatoč svoj prividnoj zbrci i očaju, na kojima bi trebao počivati, ako uopće ima nade, a izdajstvo, mržnja, zavist i ravnodušnost sklopili su se nad njim kao valovi mora koje je toliko puta umirio usred najžešćih bura... Jeste li zaboravili pouke i krive optužbe, bezrazložne nasrtaje, na šta?... Na utjelovljenu ljubav! Ako je istina ono što smo vidjeli, ako smo zaista držali u svojim rukama njegovo mrtvo i unakaženo tijelo, onda je to smrt i rasulo smisla same unakažene prirode. Ako je istina da on sada leži tamo u tami noći i onog darovanog groba, evo već treći dan, onda su za mene svi putovi ljudi od postanka Zemlje, sav porod kraljeva, slugu, proroka i budala samo srušeni, stari putokaz u prašini i onda ću izaći odavde, priznati ga jednom zauvijek nasmijan i uzdignute glave da bih se još jednom iskupio, pa napokon i tjelesno umrijeti, kao što sam umro duhovno. Za nas je prekasno da se mijenjamo. Previše mu pripadamo, čak ako smo sve samo sanjali. Ne govori mi da sam izgubio hrabrost, jer ako je svijet hrpa prašine, onda imam više hrabrosti nego ikada i znat ću je upotrijebiti...

— Ali na krivi način — reče mladić. — Ne budi tako brzoplet, to je...

— Nema tu brzopletosti — prekide ga čovjek koji je sjedio za stolom

glave spuštene među dlanove. — Svi mi tako mislimo. A sve je, sjetite se, moglo biti posve drugačije da je izrečena samo jedna riječ. Kad su došli da ga uhvate, jedan je čas dostajao da pobijedimo, imali smo odlučnost u srcu i mačeve u rukama, sasvim nepotrebne, uostalom, jer i bez naše pomoći on sam mogao je... A sada? Sada je za sve prekasno. Evo sviće treći dan nakon njegove smrti i početka našeg umiranja. Šta sad vrijedi sva ljubav i kamo nas je odvela? Imaš pravo — okrene se on visokom čovjeku kraj prozora — prava bi smrt bila bolja od ovoga. Dobro si rekao da se mi više ne možemo promijeniti. Drugi možda ali mi nikada. Previše smo voljeli, previše vjerovali a u dnu srca, tamo gdje je čovjek najluđi i najuzvišeniji, još uvijek vjerujemo, bezrazložno i smiješno, iako znamo da je sve svršeno. No ja ne žalim ni za čime, sretan sam što sam ga slijedio i opet bih to učinio. Sretan sam što sam bio s njime, što sam ga slušao i vjerovao sve, do posljednje sitnice, jer to je bila najbolja stvar koja mi se na ovoj Zemlji mogla desiti, najveća i najbolja stvar koju je ikad itko mogao vidjeti, kojoj je mogao vjerovati i uzljubiti je... I na kraju, sretan sam što još uvijek vjerujem, što bezrazložno i smiješno, uprkos svakom razumu... — Ovdje zastane a glava mu je opet bila usrdno i ponosito uzdignuta. Zatim nastavi govoriti brzo i sve uzbuđenije a atmosfera u prostoriji kao da se naglo promijenila, postala nekako svjetlija iako su nijanse svitanja još uvijek bile odviše blage da bi objasnile promjenu. — Ako je previše voljeti, previše vjerovati ludost u pustom i ledenom svijetu, ako nadati se znači živjeti pogrešno, ja ipak ni za čime ne žalim jer onda je i sve drugo tek privid, gorak i besmislen, isprazan i bezvrijedan, a smrt...

— Smrt! — prekide ga mladić. — Svi vi samo o njoj govorite! A zbog čega je tražite? Zbog vaše vjere? Čini se da je niste imali ni onda ni sada, kao ni ostali. Jer da jeste...

— Ja vjerujem samo u smrt — naglo se javi četvrti čovjek, onaj koji je sjedio pored svjetiljke, čitavo vrijeme ne progovorivši ni riječi. — Da, jer vjerujem samo u ono što čujem i vidim a svojim sam očima vidio najstrašniji čas, najstrašniju smrt otkako je svijeta. Gledao sam mrtvo lice najboljeg i najuzvišenijeg stvorenja koje je ikad kročilo prašinom zemlje. On je mrtav — može li se nešto više reći? Nikad neću zaboraviti to lice i rane koje su moje i svih nas, rane što ih je svijet sam sebi zadao... A što da se kaže o krivim optužbama što su ih urlali protiv onog koji je među njima tako dugo liječio tijelo i duh, podizao mrtvace? Uvijek su ga klevetali, ničega se ne stideći, ne prezajući ni pred kakvim lažima, a drugi su im vjerovali iako su ga poznavali i mogli vidjeti da nema ispravnijeg čovjeka. A na kraju... Pa ima li onda smisla da i mi živimo? Kako ćemo dalje ovako zbunjeni, zaplašeni, gorki i puni strepnje? Što ćemo sutra? A dan iza toga? Što nam je ostalo? Vjerovao sam u njega i samo u njega, a sada, osim ako ga vidim kako ponovo hoda... Ali to je nemoguće! Zato ti kažem — ostavi me na miru. To su moje konačne riječi!

— Da imate vjere — reče mladić uzbuđeno — ne biste ni ovu ni bilo koju drugu smrt držali tako konačnom.

— Ne bi? E pa da ti kažem i reći ću ponovo ako ustreba: oni čavli, ono koplje, za mene su *bili* konačni. Doživio sam konačnost u najsurovijem obliku. I stoga, ne vidim li na njegovim rukama biljeg čavala i ne stavim li ruku u njegova rebra, neću vjerovati ni u što drugo.

Mladić ne odgovori ništa već samo uzdahne, pogleda svoje drugove pa reče glasom odjednom smirenim, mada jednako usrdnim:

— Nije sada čas da se svađamo. Moramo se pokušati smiriti i nekako odrediti, to je najvažnije. Nalazimo se u užasnom stanju, u položaju iz kojeg ne vidimo izlaza pa nam se čini da ga i nema, da više ništa nije stvarno, da više ništa ne razumijemo. Vođe gube svoju snagu — tu on pokaže visokog

čovjeka — a sumnjalice se plaše svojih sumnji. — Sad pokaže onoga koji je posljednji govorio. — Čini nam se da je sutrašnjica za nas zatvorena, da je svaki smisao nestao a sve bespovratno tone u kaos. Zar mislite da ja ne osjećam isto što i vi, da sam jači od ostalih, ili da sam ga manje volio? Zar nisam i ja bio s vama u onom času? Nije li, u najstrašnijem trenutku, sa mnom govorio, čak mi povjeravajući i svoju majku? Nisam li očajavao i više od vas? Ali čujte, nešto ću vam ispričati. Usnilo mi se to prošle noći za ono kratko vrijeme kad sam iscrpljen i slomljen pao u san...

— Ne želim da slušam tvoje snove, šanjaru — reče visoki čovjek pored prozora ljutito i nestrpljivo. — Kakve koristi sada od tvojih snova i pjesama koje je on volio? Praznina je oko nas i ne može se ispuniti čak ni tvojom poezijom.

— Sve je svršeno — priklopi čovjek pored svjetiljke kao za sebe. — Još nam samo preostaje da se raziđemo svaki na svoju stranu, kao što je rečeno: ovce se razbježe kad netko udari na pastira...

— Zar samo to? — javi se onaj što je sjedio, držeći lice među dlanovima. — Da, zaista, poslije svega... još samo to. — Glas mu je nalikovao zloslutnoj, finalnoj jeci. — Ja odlazim sutra... ili prekosutra ako sutra još ne budem imao snage da se spremim. Za mene više nema svjetlosti.

— Govorite tiše — opomenu ih mladić. — Spustite glasove. Što god osjećali, koliko god očajavali, ne smijemo uznemirivati njegovu majku. Ona je dolje i možda je čula što govorimo. Svađa nas je ponijela te smo zaboravili na obzir. Zar da je još i mi žalostimo? Nije li bilo dovoljno bola?

Svi zašutješe, postiđeni, a tišina otjerana žarom izgubljenih glasova ponovo sađe u »prostoriju no nekako pročišćena, svježija, napeta. Vrijeme je prolazilo. Vani posta svjetlije. Na istoku rumeni je nagovještaj jutra sve odlučnije obrubljivao noć. Mladić prvi prekine tišinu:

— Prijatelji, hajde da zajedno molimo. Noć odlazi, molimo da se i strava smiri. Znate što je on uvijek govorio o molitvi a i meni je u svim teškim trenucima ulijevala sigurnost i smirenje. Vjerujem da ni sada neće biti neplodna. Molimo da budemo snažni, da razumijemo... — Ovdje zastane pa pošuti, zamišljen. — Znate li što mi daje snagu — nastavi zatim — što je učinilo da čak ni sada, u ovim strašnim noćima, nisam izgubio neko čudno povjerenje? Ono što me održavalo da se potpuno ne slomim, sjećanje je na jedan događaj... Bila je noć, isto tako mračna kao i ova, a mi smo se ukrcali u lađicu, namjeravajući da se prevezemo na drugu obalu. Sjećate li se? On tada nije bio s nama. A sjećate li se kako je silan vjetar zapuhao i kako su se divlji valovi podigli? Pomislili smo da će nam razbiti lađicu, protrnuli smo, ne znajući što da radimo i hoćemo li se uopće spasiti. Svi smo bili snažni ljudi, iskusni ribari, i more nas nije moglo baš tako lako poplašiti, pa ipak smo tada bili blijedi, ukočeni od straha. Noževi vjetra zarivali su se u nas a morska nas je pjena zasljepljivala, tako da više nismo vidjeli ni kuda zapravo plovimo... u kakav ponor letimo. Sjećate li se te strašne noći? I tada smo sumnjali hoćemo li ikada više ugledati svitanje. A onda... odjednom smo ugledali njega kako se približava kroz vjetar i oluju, ili još bolje: ne *kroz* njih, nego *praćen* njima, poput gospodara praćenog svitom svojih slugu. Mirno je hodao divljim vodama... Još više uplašeni počeli smo vikati iz sveg grla a on nam je rekao — sjećate li se njegova glasa, njegova tona? — mirno i jednostavno, gotovo sa smiješkom: »Ja sam! Ne bojte se! Ostanite mirni!« I ubrzo zatim sve se utišalo. Za sve vrijeme dok smo bili s njim vidjeli smo i većih stvari, no sjećanje na taj događaj uvijek je ostalo sa mnom i zauvijek je položilo nešto malo, zlatno i vrlo, vrlo oštro u najtajniji pretinac mog srca. Od tada nema nevolje ni straha u kojima ne bih duboko u sebi osjećao neku sigurnost. Uvijek mi se čini da ću

vidjeti kako se on približava, rastjerujući strepnju i dubinu noći, te da ću opet čuti njegov mirni glas: »Ne boj se! Ja sam! Ostani miran!« I znam da ću se tada ponovo postidjeti svoje slabosti i nedostatka vjere... To je uvijek sa mnom, uvijek. I sve se oluje nekako smiruju... Zato, pomolimo se. Danas je prvi dan sedmice. Žene koje su ga s nama slijedile rekle su da će rano ujutro otići do groba i pomazati njegovo tijelo. Počekat ćemo ih jer će poslije doći ovamo...

— Mladić zastane a svi se naglo okrenuše. Žena koja je do sada klečala u donjoj sobi stajala je uokvirena vratima, tiho kao da je izronila iz same blage i svečane tišine. Nisu znali koliko je dugo tamo stajala pa se zbuniše a onda joj ponudiše mjesto. Ona međutim, ušavši, blago odmahne glavom, stade na sredinu sada još svjetlije prostorije i reče samo:

— Da, pomolimo se...

Nato svi oboriše glave a mladić otpoče sigurnim i jasnim glasom u čijoj se dubini osjećao tek mutni prizvuk suzdržavanog drhtanja.

Opori, odlučni glasovi ljudi i blagi, žarki glas žene zvonili su i prelijevali se u prostoriji dok se vani svjetlost, kao prizvana svečanom strujom zajedničke molitve, razlijevala po gradu, brežuljcima i svemu prostranstvu do u nedogled, tako pravilno i nezadrživo da se činilo kako nikada više ne može nestati.

Čim bi jedna molitva završila, petoro bi ljudi u sobi započinjalo drugu, pa je drevna muzika nade šumorila kroz konačnu pobjedu zore poput rijeke pravilnog toka koja siječe široku dolinu i čini je plodnom.

Odjednom, između dvije molitve, visoki čovjek koji se nalazio pored prozora pogleda napolje a onda se trgne pa se, iznenađen, naže kroz prozor da bi bolje vidio. Naglo se okrene onima u sobi:

— Gledajte! — reče uzbuđeno. — Jedna od žena trči ovamo! Danas su trebale otići na grob! Zar se nešto desilo?

Pitanje neizvjesno odjekne u sobi a on, ne mogavši dočekati odgovor, potrči kroz vrata pa niza stepenice u susret ženi. Mladić istrči za njim a ostali priđoše prozoru. Vidjeli su kako dva čovjeka istrčaše iz kuće i presretoše uzrujanu priliku žene. Ona im je nešto govorila, boreći se da dođe do daha. Neko su vrijeme sve tri siluete stajale kao okamenjene, nepomične u jutarnjem povjetarcu koji je vijorio skutovima njihove odjeće, žena trudeći se da povrati dah a visoki čovjek i mladić preneraženi nečim što su od nje doznali. Onda se ovaj čudni prizor u svjetlu rane zore naglo razbije jer visoki čovjek, ne govoreći više ni riječi, poče iz sve snage trčati pravcem odakle je došla žena. Mladić je još nešto upita ali ona mu odgovori više pokretima ruku negoli riječima. Tada se on pribere pa potrči za visokim čovjekom. Ljudi na prozoru kuće začuše korake one žene po stepenicama i vidješe, u daljini, dvije prilike kako svejednako trče; kako mladić, iako je kasnije pošao, prestiže visokog čovjeka i posve se gubi iz vida, trčeći i trčeći, već kao po samom rubu zore...

Ivan PEDERIN

Esejistika Milutina Cihlara Nehajeva

Nehajev je prvi hrvatski pisac koji je hrvatsku književnost — po problematici što ju je u nju unio — doveo na europsku razinu. Učinio je to prvenstveno svojim esejima: njih je, naime, napisao više nego romana i pripovjedaka. Proveo je svoj život uglavnom kao profesionalni pisac i napisao vrlo mnogo eseja, kritika i podlistaka. Od toga je samo jedan dio obuhvaćen njegovim »Djelima« koja je 1944. izdao u Zagrebu Mirko Matijević.

Kao kritičar Nehajev je pokazao dobro poznavanje europskih književnosti i ništa gore poznavanje hrvatske[1] a smatrao je zadaćom kritike upoznati našu književnu publiku s europskim zbivanjima u književnosti pri čemu je polazio od Hippolytea Tainea, dopunjujući njegove nazore nazorima Georga Brandesa i Brunetièrea.[2]

Jedan je od osnovnih kritičarskih postupaka Milutina Nehajeva da voli istaknuti pisca kao ličnost s određenim dostojanstvom koje izaziva divljenje. U »Rakovici« (sv.7) ističe kako je Eugen Kvaternik bio u sjemeništu, nije se zaredio, ali je ostao vjernikom čitavog života; izabravši put pravaštva napustio je ustaljene građanske kolotečine (7,33). Bio je prožet strašću bliženja, uvijek je želio papiru povjeriti svoje zatomljene misli, obraćao se čitatelju osobno, kao da mu piše pismo (7,61—64). Ovim je Nehajev istakao jednu od značajki protorealizma (po Flakerovoj periodizaciji) koja će se naći kod Augusta Šenoe; no Zdenko Škreb u svojim radovima o Šenoi nije umio dovesti Šenoin stil u vezu s Kvaternikovim.[3] Kvaternik, nadalje, voli prisjev hrvatskog povijesnog sjaja, u svečanim zgodama odijeva hrvatsku magnatsku halju s agrafama i resama (7,68). Za Stanka Vraza Nehajev u članku »O breviru Stanka Vraza« (8,212) kaže da je rođeni lirik i jer je takav, odbija izvještačenost pa ga narodna pjesma privlači više od dubrovačke književnosti. Zlom i zatorom ličnosti pisca Nehajev smatra specijalizaciju. U Heladi čovjek je istodobno mudrac i govornik, vojskovođa i pjevač-umjetnik. To jedinstvo razorila je specijalizacija znanstvenog rada i dioba posla u kojoj nestaje ličnosti pa se životopis specijalista ograničava na izvješće o uspjesima njihovih istraživanja. U »Eseju o Vladimiru Mažuraniću« (9,8) Nehajev piše o njemu kao o mudracu, a ne specijalisti: »Vladimir Mažuranić umro je kao mudrac, sa mirom, što su mu ga davali i religiozno uvjerenje i sviest o izvršenom životnom poslu. Po obzirnoj neprenagljenosti svojih sudova, po jednomjernom tempu svoga stila, po svojoj izreci vazda dotjeranoj, a gdjekad i uobličenoj u dragi arhaistički format, po ogromnom materijalu memorije kroz lustra sakupljenom, po obsegu svojih znanja i zrelosti svojih uvjerenja Vladimir Mažuranić zaprema u hrvatskoj knjizi mjesto veoma blizu do Franje Račkoga. Ali ima nešto, što ovog polihistora ‚Prinosa', ovoga sakupljača bezbrojnih bilježaka rječni-

čkih uzdiže do visine klasika. U Vladimiru Mažuraniću čovjek i učenjak bijahu jedno: niti je učenjaštvo osušilo žile čovjeku, niti je čovjek dao, da nauka bude sama sebi svrhom. Treba se sjetiti antiknih nazora, da se u ovolikoj mjeri nađe harmonija života i misli« (9,57). U eseju »O Ivanu Mažuraniću, kancelaru i banu« (9,60,62) Nehajev uz opis njegova izgleda iznosi i karakteristike toga velikana: nije ušao u politiku kao strančar, već kao činovnik a svoje je mjesto u povijesti obilježio kao autor liberalizacije uprave i laicizacije školstva (9,90—91). U zaglavku eseja čitamo i o tragici Mažuranićeva političkog rada: »... vjerovao (je) u prošlost, sadašnjost i budućnost Hrvatske; ali ta je vjera, za nj, osobito pod kraj života, bila upisana previsoko, rekbi u samim zviezdama. Mudrost ga je odaljivala i napokon sasvim odaljila od djela. Zbog toga, makar da počivaju na istom geniju, slava je pjesnikova u narodu prerasla slavu političarevu« (9,108). U eseju »Gustav Flaubert« Nehajev ličnošću, ne pojedinostima iz života, objašnjava piščevo djelo (10,67). U eseju »Emile Zola« (10,152) veli: « piščeva je zadaća jedino u tom, da ogledalo namjesti tako, te slika bude adekvatna.« Time je istakao Zolino mišljenje da pisac mora biti neosoban i samo zapisničar društva. U drugom eseju pod istim naslovom (13,78) Nehajev spominje Zolin zahtjev da pisac mora biti potpuno hladan prema objektu. Ibsenov izgled opisan je ovako: »Naočari sa zlatnim obrubom i pomno ređena brada davali su njegovu licu neki viši svećenički izraz. Pazio je vanredno mnogo na svoju toaletu, nosio cipele kod prstiju sasvim ravno odrezane« (»Henrik Ibsen«, 10,112).

Ovakvi postupci u prikazu pisca bitno se razlikuju od biografske metode koja je pretraživala sve pojedinosti piščeva života da bi utvrdila gdje je bio, što je radio, s kim je drugovao i što je čitao dok je pisao neko djelo.

Književna djela svakako su odraz piščeve ličnosti. U »Studiji o Hamletu« (11,183—184) Nehajev nalazi da su Shakespeareovi soneti odraz njegove ličnosti. Jednako je tako Pierre Bezuhov sam Tolstoj (13,351). Mi bismo mogli dodati da je Đuro Andrijašević iz »Bijega« kao i većina drugih njegovih likova Nehajev sam.

U eseju »Frano Supilo« Nehajev opisuje njegov izgled, lice, odjeću, ruke, građu tijela i izvodi zaključke o karakteru. No taj izgled dopunjuje njegovim dubrovačkim podrijetlom — »umio je u sebi spojiti najsjajnije odlike poslovnog duha starog Dubrovnika sa dalekovidnošću odista velikog političara« (12,45). Nehajev voli i paradokse pa u životopisu »Dr. Ante Trumbić« (12,77) ističe kako je ovaj liberalni političar u početku bio ozloglašen kao konzervativac, pače i austrofil, da bi napokon postao predsjednikom Jugoslavenskog odbora i potpisao Krfski pakt kojim je svrgnuta dinastija Habsburgovaca. U eseju »Šime Mazzura (Esej o Obzorašima i obzoraštini)« (12,196) izgled znači karakter no taj izgled dopunjuje se kulturnim asocijacijama: »Suh, visok gotovo dva metra, sa uglato formiranom lubanjom, uzka lica, sa prosiedom, pod starost plavosiedom bradicom, sa naočarima izpod pačetvorinastog visokog čela, Mazzura je imao habitus englezkog profesora ili internacionalno korektnog chargé d' affaires« (12,196).

Pisca Nehajev voli prikazati u otmjenoj povučenosti, pa u eseju »Kranjčević« (13,22) cijeni Kranjčevića što daleko od Zagreba ne sudjeluje u raspri Starih i Mladih: »Bar ja uviek više štujem umjetnika, koji daleko od prepiraka dana, mirno živi svojim posebnim životom.« U članku »Bilješke o Vladimiru Nazoru« (13,230—33) opisuje Nazora kako mirno živi naoko konvencionalnim

životom. On je karakteran, razgovara tiho bez namjere da sugovorniku nametne svoje mišljenje, u društvu često šuti, njegov vanjski život daleko je od pustopašnosti a ni u pjesmi ne ističe svoj JA. U eseju »Vladimir Nazor« (8,54—66) opisuje tog književnika kako otmjeno stoji po strani od suvremenosti i uvlači se u anakroničnost: »I soba, u kojoj radi, nit je bohemska, nit je uređena makar smjernim luksusom ukusnih slika i kakvih zgodnih kutova: obična je to soba u običnoj kući. (...) Kao što njegova fizionomija više govori o profesorskom, nego o pjesničkom zvanju, tako je čitav njegov život neizmjerno daleko od svega onoga, što obično zahvaćamo u pojmu književničke eksistencije. Možda i zato stoji tako osamljen, — čovjek, koji se nikad nije kretao rado u književničkim družtvima, nikad nije bio član kojeg kruga, nikad pobornik koje struje.« Za Vjenceslava Novaka kaže u istoimenom eseju da »nije imao nijedne kretnje ili rieči poznatog i slavnog čovjeka« (13,130). Ivana Perkovca u članku »Ivan Perkovac (O proslavi stogodišnjice rođenja)« (13,319) cijeni zbog nezavisnosti i vjernosti svojim liberalnim uvjerenjima. Odbio je Andrassyjeve ljude, koji su ga htjeli pridobiti za madžarsku politiku. Tako je Perkovac umro siromašan. Krležu u osvrtu »Jedan literarni događaj (Miroslav Krleža: Izlet u Rusiju)« (13,330) opisuje kao čovjeka koji trpi pa u njegovu stilu sve drhti. Taj »Izlet« Krležina je ispovijed. Strindbergovu ličnost (u eseju istog imena) Nehajev ovako karakterizira (13,149): »Izazvati i boriti se — to je oduviek bila najznačajnija crta njegove literarne fizionomije. Zato piše vlastiti životopis, u kojem se ne žaca spominjati ni obiteljske nevolje ni poznate griehe mladosti, o kojima priča i Rousseau. U umjetnosti hoće da unese grubu i drzovitu istinu; zato, jer osjeća, da ona kvari liniju ljepote.«

Uspoređujući pisce i njihov rad Nehajev često postupa poput Plutarha. Kranjčevića u istoimenom eseju (13,21) uspoređuje s Vojislavom Ilićem: kod Kranjčevića je »slikanje redovno šarno«, dok Ilić »riše u clairobscuru. Ilićev atribut ima uviek ledenu formu statue.« U naprijed spomenutom životopisu Šime Mazzure on je uspoređen s Marijanom Derenčinom (12,199): »Zato je i lako mogao praviti kompromise, koji nisu dirali u njegovo temeljno raspoloženje logičara. Derenčin bijaše libre penseur, Mazzura liberalac Strossmayerove vatikanske ere.« U osvrtu na »Knjigu o kraljevima hrvatskim« (11,11). Kranjčević je uspoređen s Nazorom. No najviše se Nehajev služio ovakvim plutarhovskim usporedbama u »Rakovici«, gdje stalno uspoređuje Eugena Kvaternika i Antu Starčevića. Njih obojica u početku su teolozi da bi kasnije postali pravnicima (7,67). Kvaternik je publicist stranke a Starčeviću nedostaje smisao za aktualnost. Zato se prvi brine za publicističku propagandu u stranom svijetu; postigao je da su se iz nekog kazališnog komada odstranila mjesta s negativnim prikazom Hrvatske a za to je doznao i sam Napoleon III (7, 77—79), »Starčević govori škrtom izrekom, suzuje svoju misao na malo rieči, koje nemaju obline, sve je kod njega rekbi maljem razpršeni kamen. Kvaternik je u govoru sličan onim goranskim tesarima, koji otešu od debla gredicu gladku i za promet gotovu« (7,163).

Nameće se dojam da su Nehajevljevi eseji često životopisni, odnosno esejizirani životopisi. Na početku članka »Dr. Marijan Derenčin« (12,19—27) veli se da je osijedio s 30 godina, ali je sa 60 bio još živahan. Navode se zatim karakteristike Derenčinova uma: prije Ludwiga Gumplowicza on je pravnu znanost smatrao poviješću društva. Slijedi anegdota iz Derenčinove odvjetničke prakse i ističe se kao neobično što je počeo kao konzervativac da bi

postao radikal (za razliku od pravaša Franje Spevca i Armina Pavića koji su se prometnuli u madžarone konzervativce). Derenčin je znao sintetizirati ličnost u jednoj sceni i bljeskom osvijetliti situaciju. Kad je Khuen dao pozatvarati uredništvo »Obzora«, Derenčin je bio jedini koji se usudio napisati uvodnik. Pod naslovom »Loubet u Alžiru« opisao je Alžir kao Hrvatsku i narugao se Khuenu. Na kraju se iznosi kako je Derenčin bio sarkastičan u razgovoru ali objektivan u pisanoj kritici. Nehajev je počeo s jednom njegovom karakteristikom, koju je dopunjao nizom drugih karakteristika ili anegdota. Rezultat svega je zaokruženi opis Derenčinove ličnosti u kojem nema slijeda vanjskih događaja, podataka gdje se rodio, tko su bili njegovi roditelji, gdje se školovao, kad je što radio, s kim se družio. Sam Nehajev nije pisao kao znanstvenik s bilješkama pri ruci, već na dušak i u bljesku.[4] Ovaj je životopis dakle zapravo portret. U tome je Nehajev blizak djelima Paula Bourgeta »Essais« i »Nouveaux Essais de psychologie contemporaine (1883—1885)«, pa Hippolyteu Taineu i Ernestu Renanu koji su, pišući životopise, gledali unutrašnji život svojih likova.[5]

Životopis »Dr. Nikola pl. Tomašić« Nehajev započinje općim usklikom kakav će se naći kod Plutarha (pa i kod Serafina Crievića[6]): »Jedva imade u našoj političkoj historiji primjera, te bi tako vječni i oštri boj bili mozak i srdce, kao što bijaše kod Nikole Tomašića« (12,31). Poslije tog usklika opisuje kako je Tomašić kao nepoznat čovjek došao s Khuenom u Hrvatsku i zaigrao ulogu u madžaronskoj stranci. Kao ban smatra unionističku politiku jedino mogućom, a Austro-Ugarsku velevlašću, kadrom da se opre vanjskom neprijatelju. Smatrao je da je u Hrvatskoj moguća kao vladina stranka jedino ona koja će na sebe uzeti odium madžaronstva, biti Dvoru vjerna, brinuti se za gospodarski napredak i nastojati izrabiti Nagodbu u korist Hrvatske. Antiunionisti smiju biti radikalni, ali ne prevratni, i oni će »ispod žita« surađivati s unionistima opet u korist Hrvatske s ciljem potpune financijske samostalnosti kao proširenje Nagodbe. Tu Nehajev ističe i svoje mišljenje o Tomašiću: on je precjenjivao snagu Madžara i Austrije, zaboravivši psihološki momenat u politici, jer je doktrinarac koji poznaje samo logiku, a ne psihologiju. Poslije nekoliko anegdota koje će ilustrirati Tomašićev karakter Nehajev ističe kako Tomašić nije bio svjestan starog nauka da vlast depravira; nije se trudio upoznati ljude jer je bio čovjek biblioteke, premise i zaključaka, algebraičar politike, šljivar koji je volio da ga se ljudi pribojavaju. Znao je po cijeli dan u Trešćerovcu nabijati bačve ako je bačvar po njegovu mišljenju previše tražio. Kao uzoran gospodar volio je svoj vinograd. Tako Nehajev prelazi s njegovih osobina bitnih za političku karijeru na osobine koje će objasniti njegov karakter a time i političku ulogu koju je odigrao. Karakter sada već znači sudbinu u čemu se biografije iz Nehajevljeva pera bliže romansiranoj biografiji.[7] Nehajev ide i dalje pa priča kako je Tomašić na audijencijama znao nositi zamazane kaputе a kod stola pjevati poput seljaka. Kad je otišao u mirovinu, napisao je »Temelje državnog prava kraljevstva hrvatskoga«, knjigu o kojoj svi govore s poštovanjem. Tomašićeva knjižnica, koju je ostavio Sveučilišnoj biblioteci, vrlo je dragocjena. Slično kao romansirane biografije Stefana Zweiga i Emila Ludwiga ova biografija obraća se građanskom čitatelju koji je izgubio društvenu i političku ravnotežu i traži da se o politici uvjeri sredstvima koja neće biti samo politička.[8]

Na sličan način Nehajev je napisao životopise »Frano Supilo«, »Dr. Ante Trumbić«, »Mate Laginja«, »Šime Mazzura (Esej o Obzorašima i obzoraštini)«, pa nekrolog »Stjepan Radić« (sv. 12). Uvijek su to portreti karaktera koji

znači sudbinu. No Nehajev je tim portretima povezan i nekim nazorima. Kad spominje skrivene Supilove simpatije za liberalizam (kojima je korijen u njegovu talijanskom odgoju), to ujedno znači da i Nehajev simpatizira liberalizam. Supilo smatra da je Ferdinanda na Cetinskom saboru izabrala skupina plaćenika i da je prava narodna Hrvatska bila uz Krstu Frankopana i Zapolju. Nije nerealno zaključiti da se Nehajev na kasnije pisanje Krstina životopisa odlučio možda upravo zato jer mu se taj Supilov nazor sviđao.

Nehajev uvijek osjeća duboku, strastvenu simpatiju za lik kojem piše životopis a ta simpatija uvijek se odnosi na neku neobičnu crtu karaktera. Tako je kod Supila političar uvijek iznad čovjeka. Suhoparni taktičar Šime Mazzura deduktivan je duh što se iživljava u teoriji, umnoj konstrukciji, »prudentii juris koja nije imala mjesta za temperament, za dušu« (12,197) pa ne vjeruje u demokraciju i opće pravo glasa. Narod je za nj više definicija nego snaga što buja. Stoga mu je lako praviti kompromise. Nekrolog Stjepanu Radiću počinje paradoksalnom mišlju da države ne prave revolucionari, već konzervativci, ne Giuseppe Mazzini ni Silvio Pellico, već Camillo Cavour, ne Ernst Moritz Arndt ni Theodor Körner, već Bismarck. No Napoleon se ne može zamisliti bez Rousseaua, Dantona i Robespierrea. Tako je i Radić gledao bar desetljeća unaprijed. Ovakva metoda Milutina Nehajeva zasvjedočuje snažnu esejiziranost njegovih biografija koje ponekad potpuno prelaze u esej. Tako je s »Grgurom Ninskim« (12) u kojem pisac raspravlja o našim glagoljašima i latinašima iz X. st. da bi zaključio kako pobjeda ovih posljednjih nije bila poraz hrvatske narodne misli. Da je pobijedio glagoljaški pokret, hrvatska Crkva ne bi bila mogla odoljeti provali Turaka (kao što nije odoljela pravoslavna). Katolicizmu mnoge države zahvaljuju svoju snagu i da su pobijedili glagoljaši, Hrvatska bi možda bila nestala između Bizanta, Rima i Pešte. A latinska liturgija nije napokon nikog polatinila. Snaga ovih razmatranja, koja nisu zasnovana na znanstvenom istraživanju, već na analogijskom opažanju u njihovoj je sugestivnosti.

Nehajev je znao pisati životopise ljudi koji — poput Khuena (12) — nisu bili simpatični ni njemu, ni ikome drugom. Dok u diplomaciji odlučuje osobni šarm i bogatstvo potrebno za reprezentaciju, na upravnim mjestima traže se korektni i stručni pomoćnici čvrste ruke kojima je uzor bio sam Franjo Josip, birokrat na prijestolju. Khuen je takav sivi, bolesno sivi i neopisivo, abnormalno jednostrani birokrat, koji sva pitanja Hrvatske svodi na okolnost da Hrvatska nije dovoljno moderno upravljana pa se stoga u njoj razvila individualistička opozicija.

Svojevrsni je tip životopisa »Rakovica« (sv. 7). Nije slučaj što se u naslovu ne spominje Kvaternikovo ime jer je ta Kvaternikova biografija zapravo okosnica prikaza hrvatske povijesti pedesetih godina. Ona sadrži prikaz situacije, politike i ideologije Stranke prava, usporedbe s Antom Starčevićem i potpun prikaz njegove ličnosti, opis Kvaternikova djelovanja u Italiji, Francuskoj i Rusiji kao i odnosa vlada i uopće politike tih zemalja prema Hrvatskoj, analizu Kvaternikovih političkih teškoća u Hrvatskoj i općih političkih prilika i na kraju detaljan prikaz bune u Rakovici pri čemu je Nehajev citirao mnogo pregledane arhivske građe. Tako Nehajev daje Kvaternikovoj pojavi, ističući uvijek njegovo osobno i političko poštenje, karakter općenitosti: Kvaternik zapravo znači Hrvatsku. Nehajev oblikuje Kvaternika kao hrvatski ideološki mit i ustaje protiv obzoraša što omalovažavahu Kvaternikovu bunu. U Kvaternikovo doba položaj Hrvatske (toga utega na vagi nikad dovoljno dobro po-

stignute ravnoteže) traži oslonac na silu koja će biti protivnička Beču i Pešti, na mit Petra Zrinskog i na pravašku idelogiju kao katekizam za odgoj jakih ličnosti. Kvaternikova ideologija upozorava na gospodarsku štetnost unije s Ugarskom koja snosi gospodarske posljedice svoje bune. Kvaternik traži slobodno državno uređenje i obrambeni savez s Ugarskom. Kralj se mora kruniti i u Zagrebu. Austriju nije moguće ignorirati ali je moguće prilagoditi je hrvatskoj ustavnosti.

Političke prilike u Hrvatskoj bijedne su, Levin Rauch računa s pravašima i nudi Starčeviću mjesto odjelnog predstojnika a Kvaterniku mjesto župana, urednika ili arhivara da ih time kupi. Nehajev, štovatelj nezavisnosti pisaca i političara, brani pravaše od potvora da im je Rauch potajno davao novac, ne usteže se napisati da se Starčević odrekao Kvaternika u istrazi i žali zbog glasina da je među Kvaternikovim spisima navodno nađen popis političara koji će biti pobijeni ako buna uspije. U »Nekrologu Milanu Ogrizoviću« (sv. 8) Nehajev ističe njegov starohrvatski, uski, purgerski šovinizam ali s toplim zanosom piše o hrvatskim konotacijama svog Senja kao grada koji nosi »duboke aristokratske oznake Hrvatstva« (8,89). U »Eseju o Vladimiru Mažuraniću« (9,27) vidi njegovu zaslugu u tome što je nastojao pokazati da je pred tisuću godina i više na hrvatskim žalima uspjelo stvoriti državu koja će preživjeti stoljeća i mnoge prevrate. Hrvatska je dakle drevna i neumrla. U eseju »Zrinski-Frankopan« (sv. 12) smatra da taj mit nije proizvod novije političke epohe u Hrvatskoj i kao dokaz navodi jednu narodnu pjesmu iz Primorja o njima. Starčević je u tragediji Zrinskih i Frankopana vidio prosvjed blizak njemu samom. Njihova urota tek je posljednja stranica duge povijesti samog naroda. U spomenutom životopisu »Mate Laginja« (sv. 12) Hrvatska je ono starinsko i patrijarhalno, izraženo u Andriji Kačiću Miošiću kojeg je Laginja čitao. Nehajev je odmjeren i nikad žučljiv u osudi bijednih političkih prilika u Hrvatskoj, izlaz iz tih prilika vidi u prihvaćanju vrijednosti hrvatske starine, ponajviše svega onoga što je vezano uz rod Frankopana, a onda u hrvatskom patrijarhalnom seljaštvu. U eseju »Stjepan Radić« (sv. 12) ističe Radićeve zasluge u osvještavanju malog čovjeka. Radić je premostio jaz koji je dijelio gospodu od puka, osjetivši ujedno suvremene gospodarske i socijalne težnje. No seljački pokret nije stranka, već ideologija koja pobjeđuje sugestivnom snagom. U nekrologu Stjepanu Radiću (sv. 12) tvrdi da će Hrvatskoj sinuti spas iz autohtone hrvatske seljačke kulture. U putopisu »U Primorje, u proljeće rano« (sv. 12) žali zbog gubitka Rijeke i nesmisla za more »kajkavca« i kontinentalca Kolomana Bedekovića.

Mit hrvatske autohtonosti za Nehajeva je Meštrovićev Grgur Ninski u istoimenom eseju (sv. 12). I tako je prvo hrvatsko nacionalno pitanje pitanje čuvanja i održavanja tisućgodišnje hrvatske nacionalne tradicije. U eseju »Jubilej četristogodišnjice« (sv. 13) prikazuje nastojanja Ivana Mažuranića da hrvatsku književnost unaprijedi kontinuitetom tradicije, polazeći od Gundulića.

U Nehajevljevu hrvatskom rodoljublju bilo je dostojanstvene odmjerenosti, ljubavi za Hrvatsku, ali ne i izazovnosti. Hrvatska nije nešto zbog čega valja izazivati svađe, sukobe i mržnju, za Hrvatsku valja raditi tiho i s ljubavlju i biti joj koristan kao npr. August Šenoa; u »Rieči o Augustu Šenoi« (sv. 13) Nehajev kazuje kako Šenoa nikad nije zalazio u dnevnu političku borbu ali je radio sa zanosom pa je najdublje zašao u probleme hrvatske duše.

Rusku politiku Nehajev je ocijenio negativno. U »Rakovici« opisuje Kvaternika kako ide u Rusiju jer je ona prirodni neprijatelj Austriji poslije krimskog rata. No Kvaternik nije mogao dobiti mjesto konzula u ruskoj diplomaciji budući da je bio katolik; toliko je ruska birokracija uska a politika nedemokratska. Zato se Kvaternik boji prodora Rusije na Jadran. S velikim nesimpatijama Nehajev piše kako carska Rusija osniva »Parobrodarsko društvo Crnoga mora«, koje je prividno industrijsko i trgovačko društvo a zapravo društvo za infiltraciju na Levant pomoću pravoslavlja. Primjer je to čudne sprege materijalizma i religije u nastojanju da se ostvari politička supremacija. Slavenofili Kunik i Pogodin, koji Kvaternika zaštićuju u Rusiji, žele ostvariti sličan prodor i u Podunavlje pa trgovci Novoseljski i Kokorov daju Kvaterniku 2.000 rubalja u tu svrhu. No Kvaternik sanja o tome da će Rusi spasiti hrvatsku slobodu. Nehajev, međutim, u politici carske Rusije vidi samo imperijalizam, birokratizam, uskogrudnost i vjersku nesnošljivost.

U eseju »Novinarski rad Augusta Šenoe« (sv. 8) Nehajev govori i o odnosima Rusije i Poljske: i jednoj i drugoj potreban je mir kako bi se mogle slobodno razvijati i napredovati. Šenoine simpatije za Poljake Nehajev u članku »Poljaci i Rusi« objašnjava nedemokratskom i apsolutističkom politikom ruske vlade i generala u Poljskoj. Tu Nehajev strogo luči rusku vladu od ruskog naroda pa ističe sklonost ruskih intelektualaca (kao Bakunjina i Hercena) prema poljskim revolucionarima. Jasno se vidi da su Nehajevljeva liberalistička uvjerenja osnova njegova negativnog odnosa prema carizmu i pravoslavnom Slavenstvu. No on ističe i potrebu da svijet upozna Slavenstvo. U »Eseju o Vladimiru Mažuraniću« (sv. 7) ističe njegov dubok smisao za slavensku starinu a u eseju »O stogodišnjici hrvatskog preporoda (1830—1930)« (sv. 9) piše kako su prva desetljeća XIX. st. kod svih Slavena označena »slavenskim mesijanizmom« i uvjerenjem da će Slavenstvo svojom pitomošću i plemenitošću donijeti preobrazbu i mir svijetu. No to herderovski shvaćeno slavenstvo liberalno je — za razliku od ruskog pravoslavnog slavenofilstva. Etnički razlozi kod Nehajeva ne mogu više nadvladati političke i liberalne. No zato u eseju »Tolstoj« (sv. 10) upozorava kako Tolstoj doduše napada Zapad, ali ne sa slavenofilskih pozicija, pa u »Ani Karenjinoj« ironički piše o pohodu ruskih četa na Balkan i želji da se osvoji Carigrad.

Esej »F. M. Dostojevski« (sv. 10) Nehajev piše bez ranijih antipatija prema pravoslavnom carizmu, očito uslijed književnog ugleda ovog pisca. U eseju »Moderno i narodno« naglašava da ruska književnost rješava pitanja koja ne može riješiti reakcionarna politika carske vlade. Tako modernost nije opreka pojmu narodnog, što najbolje može pokazati baš ruska književnost koja okuplja slavenofile i zapadnjake pa se odrazi ideja slavenofila Dostojevskog nalaze u »ultramodernosti« Strindbergovoj. Ovakvim razmišljanjem Nehajev se dotakao opreke naših Starih i Mladih, što su je stvorile prvenstveno političke ideologije. Mi bismo mogli dodati: ideologija nije znanost ni filozofija, već više naliči mistifikacijama, odnosno greškama koje valja ispraviti.[9]

Kao što u Kvaternikovu odnosu prema Rusiji (u »Rakovici«) etnički elementi ne nose prevagu, tako politički odnosi i liberalna ideologija nije presudna u njegovu odnosu prema Francuskoj i Zapadnoj Europi uopće. Kvaternik, koji vezuje hrvatsku politiku s Francuskom, mora voditi računa i o ugarskoj emigraciji i vezati se s njom. On traži savez slobodnih naroda, Hrvata, Talijana, Madžara, Čeha i Poljaka. Kossuth mijenja mišljenje o Hrvatima zavisno o tome koliko su mu oni potrebni u borbi protiv Beča, no onda

u Engleskoj prikazuje Hrvate kao panslaviste i promatra hrvatsko pitanje s ekskluzivno ugarskog gledišta. On vidi Hrvatsku kao dio Ugarske. Posredstvom Kvaternikovim odnos ugarske emigracije prema Hrvatima popravlja se i sprema se zajednički ustanak. No Kukuljević pod Tommaseovim utjecajem smatra da bi Dalmacija kao kolijevka kulture imala više prava tražiti pristup Hrvatske negoli obratno. On traži i osnivanje države od Trsta do Kotora sa sjedištem u Šibeniku. Ona će biti središtem Slavenstva. Tommaseo zna lijek teškoćama Slavena i Talijana i ostvaruje vezu između Kossutha i Kvaternika. Kvaternik radi na tome da Madžari, Talijani i Hrvati otpočnu u Hrvatskoj rat protiv Austrije, da se osnuje hrvatska legija, Giuseppe Garibaldi bit će podložan hrvatskoj vladi. No to se ne može ostvariti zbog mržnje Talijana protiv Hrvata i njihova neprestanog presizanja na naš teritorij. Zapad je dakle neuspjeh i razočaranje hrvatske politike, ugarska i talijanska emigracija potisnule su Hrvatsku sa Zapada. Izraz tog razočaranja upravo je Rakovica. Zapad obično nije ni ideološki ni kulturni pol, već područje operativnog djelovanja. No pravaško frankofilstvo ipak je izraz ideološke opreke reakcionarnim težnjama Rusije, Austrije i Pruske.

U eseju »Tolstoj« (sv. 10) Nehajev se odnosi negativno prema Zapadu. Opreka između Kutuzova i Napoleona Tolstojev je okvir odvraćanja od Zapada.

Antihrvatska sprega Italije i Ugarske ostvarila se u otuđenju Rijeke; o tome Nehajev u putopisu »U Primorje, u proljeće rano« (sv. 12). No to otuđenje počiva samo na mentalitetu »Evviva la Spagna, dove si magna«, a ne na agitaciji za fiumanstvo (iza koje se krije Icilio Bacich-Girardelli) niti na agitaciji za Italiju. Nehajev je volio Rijeku u kojoj je služio vojni rok.[10]

Nehajev priznaje i pozitivne utjecaje koji sa Zapada stižu u Hrvatsku, poglavito kao nasljeđe Napoleonove Ilirije, pa Herderov humanizam, što se sve razvija za ilirizma. Tako Nehajev u eseju »Jubilej četristogodišnjice« (sv. 13). No kulturna borba slobodne misli, koju su proživjeli svi narodi Zapada, nas nije pravo ni dirnula i mi smo po tome pastorci Europe. Ova sentenciozna misao ostala je u nacionalnoj svijesti Hrvata živa do danas.

Odnos Nehajeva prema liberalizmu vidi se u eseju »Novinarski rad Augusta Šenoe« (sv. 8). Tu Nehajev u analizi Šenoinog priloga »Ivanje u Pragu« opisuje Šenou kao protivnika policije, prvog slobodara hrvatske književnosti i prijatelja češkog puka. Slično on piše i u eseju »O Ivanu Mažuraniću, kancelaru i banu« (sv. 9): njegova era »nosi biljeg građanskog zamaha i evropeizacije mnogih ostataka feudalne prošlosti« (8,91). U eseju »O stogodišnjici hrvatskog preporoda (1830—1930)« ilirizam vidi kao liberalni pokret i izdanak francuske revolucije. No ilirizam je prije svega kulturni pokret. Pravopis i jezik Gaju su sredstvo, ne cilj; rogato e, koje svakom narodu ostavlja slobodu izgovora jata, bilo je zamisao političara, ne gramatičara. S druge strane u eseju »Grof Janko Drašković« (sv. 9) Nehajev ispravno konstatira da liberalni ilirizam sadrži i gospodarsku (uočio ju je grof Janko Drašković), i zakonodavnu komponentu. Englezi su s liberalnim zakonodavstvom prvi među prosvijetljenim narodima.

Nehajev je uočio nacionalizam koji drijema u krilu liberalizma pa je u »Eseju o dva morala« (sv. 10) pisao kako se francuska revolucija u početku drži obrambeno da bi onda — pod Napoleonom — postala nacionalistički

agresivna. Tolstoj napada nacionalizam kao krivca dvostrukog morala, zablude nedostojne kršćanina: kao što se čovjek pojedinac ne smije držati boljim od drugog tako se ni narod ne smije smatrati boljim od drugog naroda. U životopisu »Knez Bülow« (sv. 11) Nehajev piše o njemačkom nacionalizmu kao povampirenom pa se u Njemačkoj nasilno raseljavanje i deposediranje seljaka smatra normalnim. Njemački je nacionalizam pobijeđen, no on je gospodarski danas opasniji negoli nekoć s oružjem u ruci. U eseju »Temelji ideologije Ante Starčevića« (sv. 12) opisuje Starčevića kao ustavnjaka koji u teškoćama Francuske posljednjih 100 godina nalazi posljedice odstupanja od načela revolucije. Starčević nije demokrat i njegove su simpatije Mirabeau i Sieyes. Ne voli Thiersa ni Gambettu jer predviđa oligarhiju krupnog kapitala.

Liberalizam je za Nehajeva simpatija, ne uvjerenje. On je svjestan da liberalizam nije više ideološki aktivan, da se dezintegrira, pa je u eseju »Moderna štampa« (sv. 11) pisao da je parlamentarna demokracija prevlast odabranih i jačih, točnije bogatijih koji se služe novinstvom kao političkom reklamom. Novine žive od subvencije i oglasa privrede i ostavljaju vrlo malo prostora za borbu ideja. Socijalizam je kao komponentu dezintegracije liberalizma Nehajev opisao u eseju »Emile Zola« (sv. 10), shvaćajući naturalizam kao pravac koji je »imao biti skrajnom demokratizacijom umjetnosti, u kojoj više ne bi bilo mjesta niti ukusu« (10, 151). O Zoli kao piscu: »Htio je da piše epopeje modernog čovječanstva, a pisao je zapravo socijalističke recepte o pravdi i istini, gledajući kroz compteovske očale. Htio je biti veliki borac, a poslužio je sitnoj kliki, ne ostavivši zapravo ni učenika ni nasljednika. Njegov život i razvoj mogli bi poslužiti za novi dokaz teze, da demokracija slabo prija umjetnosti« (10, 155—156). Nehajev je osjetio da je umjetnost u građanskoj državi samo teorijski stavljena svima na dohvat: radništvo nije postalo njezinim potrošačem.[11]

U eseju »Temelji ideologije Ante Starčevića« (sv. 12) Nehajev opet ističe kako Starčević nije ideolog »absolutnog suverenstva mase« ali je protiv »carevanja po milosti Božjoj« (12,146). Najviše je rekao o socijalizmu u eseju »Stjepan Radić« (sv. 12). Tu je istakao Radićeve simpatije za Anatolea Leroya Beaulieua pa je tražio dvodomni sistem i nije bio za to da se sva zemlja dijeli seljacima; »sve su to plodovi znamenitih utjecaja izrađene francuzke demokracije, koja je već prije sto godina preboljela revoluciju« (12,254). »Razlika, koja dieli njegov (Radićev) socialni nazor od Marksova, jasna je na prvi pogled; namjesto liberalističkog i kasnije socialističkog shvaćanja o pokretnosti svega imetka i o nemogućnosti izmirenja između rada i kapitala Radićev ‚dom' predstavlja izmirenje, predstavlja jedinicu, koja se ne će nikad izgubiti, ali ne će nikad ni trebati da utone u svemoćnoj poplavi nove države, koja bi imala na ograničenju vlasnosti osnovati novi družtveni red« (12,257). No Nehajev je protivnik Josipa Franka u eseju »O Anti Starčeviću« (sv. 12). U Franku vidi »tuđinca«, krivotvoritelja pravaškog nauka u korist Beča i zatim neprijatelja Srba zbog čega ga mnogi pravaši napuštaju i prelaze rezolucionašima. K tome dolazi i do reakcije mlađih protiv Starčevićeva dogmatizma.

Ovaj oprezni, rekli bismo građanski, stav M. Nehajeva ne da se shvatiti ako se ne zna njegov odnos prema napretku i prema seljaštvu. Odnos prema znanosti negativan je, to smo već vidjeli u drami »Spasitelj«. U svojim književnim djelima, međutim, on malograđanski, »filistarski« moral smatra lažnim i suprostavlja mu moral umjetnika kao jedino utočište prave ljudskosti. U eseju »Janko Leskovar« (sv. 8) opisuje se odnos pisca prema vjeri

u znanost i gospodstvo uma. Moderan je jedino onaj pisac koji zna za ove ideje. U našoj književnosti to su Đalski i Leskovar. Darwin obara kršćansko-leibnizovsku sliku svijeta i nastoji vjeru zamijeniti znanošću. Schopenhauer stoji u prostoru između samoubojstva i darwinističke borbe za život u kojoj jači pobjeđuje, Taine ističe utjecaj milieua u književnosti i umjetnosti. Značajno je međutim da Brunetière iza pohoda Vatikanu piše o slomu znanosti a Tolstoj propovijeda novu religiju. Nehajev je dakle korak naprijed od naraštaja hrvatskih pisaca što su čitali Georga Büchnera, Arthura Schopenhauera i Eduarda von Hartmanna (kao Đalski i Leskovar),[12] njegov odnos prema znanosti i napretku prožet je višestrukim sumnjama s osloncem na Tolstoja. Pišući »Esej o Vladimiru Mažuraniću« (sv. 9) uvodno se pozvao na Plutarha ali je istakao da sukob aristokracije i demokracije »nije još ni izdaleka onaj sudar prekobrojnih masa i malobrojnih staležki zaštićenih građana, kako se ovakvi sukobi ukazuju u novijoj poviesti ili pače u našim danima« (9,7). U daljem tekstu ustao je i protiv suvremene specijalizacije u znanosti (jer guši ličnost). U eseju »Canossa Moderne« piše da su znanost i industrijalizam doveli književnost do ruba gušenja. Osobito novine ubijaju književnost i umjetničku senzibilnost. Literatura »donosi samo jednu sitnu i sitničavu stranu našega života. Ne čuje se u njoj lomot ogromnog stroja dvadesetog vieka, od burze do Moulin rougea, od radničkih pokreta do napredka topa i lokomotive« (str. 33). U članku »Moderna štampa« opisuje veliki grad kao plodno tlo za novine koje istiskuju knjigu. Novinstvo prijestolnice guši pokrajinske novine i postaje diktator javnog mnjenja pod vlašću oligarhijskih industrijskih poduzeća. Nehajev nije bio privrženik socijalizma, njegov nazor o Radiću postao je obrascem onima koji su odbacivali znanstveni socijalizam (makar mu nisu bili neprijatelji). No Nehajev nije ni nikakav privrženik parlamentarne demokracije. U eseju »Umjetnost stoljeća« (sv. 11) piše kako država od osnovne škole sprema dijete da bude građanin ali se mnogo manje brine o odgoju njegova ukusa. Suvremeni tip čovjeka anglosaksonski je tip inženjera koji se bavi športom i nema zanimanja za književnost i umjetnost. Tehnika napreduje brže negoli filozofija. U eseju »Tolstoj« Nehajev cijeni što je na njegovu pogrebu bilo 100.000 ruskih seljaka: Tolstoj »nije operirao riečima, koje razumiju samo učeni ljudi« (10,7). Građanstvo kao klasa sa svojim filistarskim ćudoređem i »milieu [illegible]aire« za nj su uska čahura. U istom eseju Nehajev raščlanjuje »Rat i mir« i veli da Napoleon i Kutuzov nisu heroji. Njihove odluke mogu ravnati sudbinom bitaka ali ne i sudbinom ljudi. A to je nazor suprotan nazoru Thomasa Carlylea koji je smatrao da samo veliki ljudi stvaraju povijest. Kod Tolstoja se Napoleon i Kutuzov biju ali bitkom odlučuje mali satnik svojom ludom smjelošću. Moskvu nitko nije hotimice zapalio, požar nastaje slučajno. Historijska epopeja svodi se na sklop slučajnosti u kojem bezimeni suradnici pomiču naprijed tijek stvari. Tolstoj smatra da je suvremeni čovjek pogriješio u tome što je jednostavne odnose zamijenio artificijelnim i znanstvenim. Bijeda velegradskog pučanstva ne da se iskorijeniti polovičnim mjerama socijalnog milosrđa. Težnja ljudi za vlašću i izrabljivanjem stvorila je uvjete života koji se protive prirodnom redu. U diobi rada stroj guši čovjeka. Luksuz i prepletenost suvremenog života onemogućavaju čovjeku da nađe sebe. U »Pučkim pričama« Tolstoj ističe radost i ljepotu rada i smatra da je njegova dioba samo opravdanje za nerad u kojem se za rad brine siromah a u neradu uživa onaj drugi. Dioba rada pravi ljude oholima a može i narode napraviti takvima. Kršćanin mora znati da je njegovo dobro povezano ne samo s dobrom vlastitog naroda već i s dobrom svih naroda. To je bila i Radićeva dodirna točka s Tolstojem.[13]

Tako je Nehajevu ideal pisac prosvjednik. No taj prosvjednik ustaje protiv suvremenosti. U eseju »August Strindberg« (sv. 10) opisuje tog pisca kao čovjeka koji neće ugađati onima što mu plješću pa ide protiv svog doba i poriče ženi ravnopravnost s muškarcem već s fiziološkog stajališta.

Nehajev je svjestan razlike između kulture i civilizacije pa u nekrologu Stjepanu Radiću (sv. 12) ustaje protiv civilizacije koja ljudski život čini pustim, ispunja ga jagmom za kruhom i potire kulturu. Nosioci su kulture prvenstveno intelektualci i seljaci. U nekrologu »Na grob Pavla Radića« (sv. 12) Nehajev piše: »Držao je, da prinos hrvatskog naroda uljudbi svieta može biti jedino u tom, da *mi Hrvati što dublje priđemo u biće vlastite prosvjete*, i to ondje gdje je najčišće sačuvana« (12,266). A to je upravo kod seljaka. Odatle Pavao nastoji prije svega pomagati siromasima na selima i smatra da će narodu slabo pomoći matematika i latinski. U recenziji »Jedna knjiga (D. Šimunović: *Mrkodol*, Sabrane pripoviesti)« (sv. 13) Nehajev upozorava kako Antun Kovačić opisuje seljaka kao čovjeka koji će radije umrijeti nego se maknuti sa svoje zemlje a spominje i onu stranu seljačkog života za koju Šenoa nema razumijevanja. To je pravdaštvo. Zato Nehajev pozdravlja Šimunovićev »Mrkodol« kao bježanje iz grada u »bogatu, živu, slobodnu, *romantičnu* krajinu (...) jer u Rašici ne vidi više čovjeka nego neku snagu nadživotnu, primarnu kao što je snaga slobodne životinje, jer u Boji ne crta ženu nego biljku, jer u Mrkodolu ne vidi ljude nego sjene, sove života (...) njegov je seljak (...) i *estetski viši* od svih onih bezbrojnih limunadnih lica sa sela, kojima nas je obdarila tzv. literatura 'u narodnom duhu'« (13, 166—167). No ni pored ovoga Nehajev nije ni ideolog ni pjesnik sela i seljaka.

Blizu njegovu odnosu prema seljaku jest njegov odnos prema vjeri. Za Kvaternika piše da je odgojen u sjemeništu, nije se zaredio, ali je ostao vjernikom. No njegova vjera jest vjera starozavjetnog psalmiste koji se u nevolji utiče Bogu. Kvaternik vjeruje u Providnost, bole ga napadi liberalnog novinstva na vjeru u Francuskoj, u sukobu liberalnog »galikanca« Strossmayera i klerikalca Jurja Žerjavića bliži je ovom posljednjem. U eseju »O stogodišnjici hrvatskoga preporoda (1830—1930)« (sv. 9) Nehajev piše o Gaju koji je u Grazu usisao liberalne ideje ali je umio uočiti ulogu koju zagrebački kaptol može preko molitvenika odigrati u preporodu.

Više o odnosu M. Nehajeva prema kršćanstvu doznajemo iz eseja »Tolstoj« (sv. 10). Tu Nehajev piše da Tolstoj ne ispituje teološki dokaz o Bogu kao ni njegovu negaciju u filozofiji prosvjetiteljstva, »njemu dostaje šapat srdaca i ganuća, kojim na čovjeka djeluje veličajnost prirode« (10,43). Ljubav koja obasiže sve čovječanstvo stožer je Tolstojeva etičkog nazora. U »Eseju o dva morala« (sv. 10), pišući o Tolstoju, veli da je evanđeoski zakon u tolikoj mjeri univerzalan da u njemu nemaju mjesta obziri prema pojedinom rodu i domu. Tolstoj dakle ne može podnijeti dilemu o dva morala i odbacuje nacionalizam kao izvor ćudoredne nemogućnosti. Vjera je iznad politike i umjetnosti pa Tolstoj piše kako pred Kristovom besjedom na gori moraju uzmaći Shakespeare i Beethoven.

Nehajev je kršćanin ali nije vezan ni uz koji oblik konfesionalnosti ili crkvenosti. Katolicizam je ipak kulturna i državotvorna snaga koja nam je pomogla da u srednjem vijeku stanemo na vlastite noge a kasnije i da se opremo Turcima. Tako je Nehajev pisao u eseju »Grgur Ninski« (sv. 12). U eseju »Novinarski rad Augusta Šenoe« (sv. 8) on je protivnik isusovačkog

latinizma jer stvara inteligenciju otuđenu od naroda. Po ovakvim pogledima Nehajev je vrlo blizak liberalizmu.

S njegovim nazorima o socijalizmu i scijentizmu bliski su njegovi nazori o Zoli i naturalizmu.[14] U eseju »Emile Zola« (sv. 10) on ga je uvrstio među pisce socijalizma. U istom eseju osvrće se i na Gerharta Hauptmanna, koji umjesto obožavanja prusko-monarhijskih idola piše drame o nevoljama malih ljudi. Tako i Zolini ljudi nisu čeda mašte, već ljudi »rekbi iz policijskih kataloga«. Kod Zole više nema individualiziranog junaka, junak je kolodvor; kad ga opisuje, on zna sve što se tamo događa danju i noću. Njegov pogled na čovjeka pesimističan je, čovjek je podvrgnut nagonu. U tome je Zola više od zapisničara društva. Ljudi podliježu mehanizmima izvanjskih sila u »Germinalu«. U »Nani« nesvjesnu rulju vlak vozi u Berlin i predstavlja živu snagu; on je jači od čovjeka. Zola uvijek vidi velike kolektivnosti kakve su kolodvor, tržnica ili rudnik. Njegov odnos prema objektu nije učenjački leden ako se radi o moralu društva. Tržnica je stroj za hranjenje velegrada. Velegradska kuća s brojnim stubištima i stanovima na deset katova organ je modernog života. U »La Terre« selu je jedini movens težnja za novcem i ta je jača od svih nagona. Vječna svađa s međašima čini seljaka životinjom. Zolin pogled na selo nije preziran ni ironičan ali je nalik na opise životinja u cirkusu. Zola je žitelj predgrađa i nema smisla za ljepotu prirode. »Nana« nije blistava kokota, već tupa zločinka — »nikad nije u romanu s odvratnijom jasnoćom pisano o plaćenoj ljubavi« (10,173). Zola u ženi ne vidi šarm. Obitelj Rougon-Macquart hereditarno je opterećena (ludilo prababe). Rougoni potječu iz puka i uvlače se u sve pore suvremenog društva. Njihove individualne drame sadrže svu povijest drugog carstva. Zolin je stil glomazan, daleko od blistave francuske elegancije. Riječi su mu točne ali oteške i bez krila, pišući neosobno on traži praktičnost izraza. Duhovitost mu je gruba. U »Eseju o dva morala« Nehajev je postavio pitanje razlaza estetike i morala u »Zločinu i kazni« F. M. Dostojevskoga, polazeći od Machiavellijeva pojma amoralnosti po kojem državnik i čovjek nisu isto kad je u pitanju ćudorednost.

Zolini junaci su (tu Zola slijedi Darwinov determinizam) podvrgnuti vanjskim silama i dojmovima, ne svojoj slobodnoj volji. Priroda kojoj smo svi podvrgnuti junak je Zolinih romana. Točnije, njegov junak je stroj, koji je čovjek sagradio da postostruči svoju snagu. Tako je Zola pjesnik tehničkog napretka, ne povlači se na selo i ne proklinje civilizaciju kao Tolstoj.

Svojom esejističkom kritikom i željom da hrvatsku književnu javnost upozna sa stranim književnostima Nehajev je daleko pretekao našu akademsku književnu znanost i teoriju književnosti pa je postavio i riješio pitanja koja je ta znanost pokušala riješiti u naše dane, kao npr. pitanje »estetike ružnoće«, opscenih elemenata u književnosti, pitanje pojave niskih klasa u književnosti, raspada jedinstva morala, fizičkih i estetskih osobina u jednom liku i pitanje fiziološkog determinizma. Škreb i Žmegač, koji su se tim pitanjima pozabavili u naše dane, nisu o tome rekli mnogo više od Nehajeva, kojeg nisu spomenuli[15] iako Nehajev nije pisao tako davno a njegov pojmovni aparat nije ni zastario pa da bi ga mogli smatrati zaboravljenim piscem.

Pišući esej »F. M. Dostojevski« Nehajev je istakao da ovaj pisac vidi prirodu i svijet tek u čovjeku, vidi samo grad, nikad krajolik ili seljaka, čak i u Sibiru vidi samo »Mrtvi dom«. Nehajev je osjetio dijaloški ton njegova romana[16] pa je pisao kako je u »Braći Karamazovima« jednako dobro prikazan

otac zločinac kao i sin svetac, isto tako dobro Grušenjka kao i Liza. Društvo ne postoji, čovjek je mjera stvari. U prikazu »Vječnog muža«[17] konstatirao je kako je kod Dostojevskog čovjek stvoren da strada te smo svi mi »poniženi i uvrijeđeni«.

U eseju »Henrik Ibsen« (sv. 10) Nehajev je naglasio da se kod drame ne radi o ukusu epohe, već o ukusu grupe. Drama stoga ne može biti internacionalna, ona je vrst ispovijedi i pokore za koju se traže slušaoci što će stajati na istom etičkom temelju. Tako u grčkoj drami shvaćanje trageda odgovara shvaćanju naroda. No danas više nema općeg naroda i zato suvremena pozornica ne poznaje tragedije. U gledalištu ne sjede ljudi koji će pjesnikovu riječ dočekati kao objavljenje svoje unutrašnjosti. Što širi forum — to teži dodir između osoba na pozornici i osoba u slušateljstvu. Kazalište sada postaje puki posao. Nije dakle slučaj da je u ovim prilikama najveći dramatičar XIX. st. rođen na rubu Europe, u Norveškoj.

U eseju »Gustave Flaubert« Nehajev opisuje pisca kao čovjeka koji nikad ne govori na usta svojih likova i smatra da je velika umjetnost neosobna. Pišući roman o Kartagi Flaubert gomila detalje. U eseju »Znanost i poezija (Bilježke o Stanislavu Przybyszewskom)« (sv. 13) Nehajev piše kako Flaubert smatra da poezija crpi snagu od znanosti. On je zbog 30 stranica u jednoj pripovijetki pročitao 107 djela o poljodjelstvu. »Salambo« je pisao 7 godina i zbog toga putovao dva puta u Afriku. Slično postupa i Stanislav Przybyszewski, također nadahnut Darwinom, Schopenhauerom i Haeckelom. Kod njega nema jaza između organskog i anorganskog svijeta, između duha i tijela. Pogled u život lišen je morala i savjesti.

S Nehajevljevim nazorima o suvremenoj književnosti i o europskom društvu vezani su i njegovi nazori o Grčkoj i Rimu kao obrascima prema kojima se ravnamo u sadašnjosti. U eseju »O Anti Starčeviću« (sv. 12) piše da je Starčević davno prije Nietzschea štovao Cezara a osuđivao Bruta. U Rimu je vidio moralno-građansko načelo, Grci su mu bili samo retori, spletkari i brbljavci a Rimljani državnici, ljudi što vole rodnu grudu, racionalni tvorci narodnih bogova.

U eseju »Moderna štampa« Nehajev veli kako je rimska književnost bila oskudna brojem svezaka i riječi a ipak su Ciceronove riječi »tako stroge u točnosti i tako pune u bujnosti zvuka«. »Tacit je pisac od najmanje rieči; njegova karakteristika obasiže sa tri adjektiva čitavu jednu epohu. Tacit je živa briga da na jednoj stranici kažeš ono, što možeš razvući i na deset, ali ovako si rekao riečima, koje se usade i ukoriene« (4,121). Naše su knjižnice s obligatnošću čitanja za naobražene živa opreka tome. Novine se razvijaju u svezi s razvitkom prometala i revolucijom koja se bori za naklonost puka. One zastupaju mišljenje jedne političke skupine, iznose na vidjelo zlouporabe vlastite države. Snaga javnog mnjenja raste sa širenjem prava glasa. No novinstvo postaje posao, organ interesa privrede. Novine ne podupire više čitatelj, čijem su ukusu one ugađale, već privredno poduzeće oglasima.

U eseju »Umjetnost stoljeća« (sv. 11) rimsko je doba prikazano kao vrijeme kad još nije bila poremećena ravnoteža u razvoju duha i tehnike pa je tada svaka kuća bila umjetnina. No glazba u Rimu nije bila razvijena. Ona se počela bujno razvijati tek u XIX. st. usavršanjem istrumenata. Tada je postala

masovnom umjetnošću. Interpretatori se natječu tko će biti zanimljiviji i tako sve više postaju virtuozi i specijalisti.

Nehajev se istakao nizom članaka o pitanjima novije i starije hrvatske književnosti i književarstva. U eseju »Janko Leskovar« (sv. 8) piše da je njegova proza život duše ubijene vanjskim životom u kojem je briga za svagdanji kruh ugušila ličnost. Opreka je Leskovaru Šenoa (esej »Novinarski rad Augusta Šenoe«) koji je čovjek života i društva te ne može ostati po strani od politike. Nju književnost oplođuje idejama i pomaže joj da iziđe iz diletantizma. Nehajev je dakle svjestan razlike između liberalnog Šenoinog doba, koje danas nazivamo (prema Flakerovoj periodizaciji) protorealizmom, i dezintegracije realizma u Khuenovo nedemokratsko doba.

U eseju »August Šenoa« (sv. 11) upozorio je na Šenoin izraziti smisao za aktualnost i na njegov novinarski stil, živahan, nagao i pun skokova s prijelazima iz pripovjedalačkog tona u govornički. Nehajev je dobro uočio povezanost pisanog jezika s govornim.

U eseju »Vladimir Nazor« Nehajev je prije Barca uočio da se Nazor oslobodio shvaćanja Trnskoga o metrici, slijedeći Mažuranićeve poglede o Gunduliću, kojeg, na žalost, osim Mažuranića nitko nije slijedio. Trnskoga je Nehajev smatrao stihotvorcem koji nije spoznao da narodni deseterac ne duguje svoju zvučnost pravilnosti, nego izmjeni ritma. Nazor i Milan Begović riješili su pitanje jamba onako kako je ono riješeno u romanskim književnostima.

Radovi Đalskoga (»Gjalski« — sv. 8) po Nehajevljevu su uvjerenju iskazi jasnih simpatija: ni njegov Cintek, sa svim svojim primitivizmom, nije objekt čiste satire. Nehajev je volio i cijenio ispovjedni ton, što je vidljivo i iz eseja »Tolstoj« (sv. 10). I njegovi su romani monološki i ispovjedni.

Valja istaknuti da Nehajev pitanja hrvatske književnosti tretira istom metodologijom i potpuno ravnopravno kao i pitanja europske književnosti. Kao što npr. veli da Zolini likovi nisu proizvodi mašte, već izgledaju kao da su uzeti iz policijskih kataloga, u osvrtu na Novakov roman »Posljednji Stipančići (Poviest jedne patricijske obitelji)« (sv. 13) piše da su glavni junaci tek prosječni malograđani koji su svoje grbove prokrijumčarili od bogzna kojih praotaca. Pitanje književnog junaka za Nehajeva je pitanje njegove deheroizacije.

Uloga književnosti svakako je pored ostalog i politička. Za ilirizma, veli Nehajev u »Jubileju četristogodišnjice« (sv. 13), književnost postaje kulturno-socijalnim pokretom i organiziranom prosvjetnom borbom. I u ruskoj ondašnjoj književnosti izraženi su svi misaoni i socijalni pokreti Rusije. Književnost stoji u službi društvenog napretka. Književnici su pokretači svih znatnijih društvenih i političkih preinaka Rusije a Gogolj im je uzorom (»Nikolaj Vasiljević Gogolj« — sv. 13). No ovakvu funkciju Nehajev je priznavao književnosti realizma oko sredine stoljeća, kasnije je opažao nesrazmjer razvoja tehničkih i humanističkih disciplina i držao se sumnjičavo prema suvremenosti.

Od suvremenog pisca Nehajev je tražio mnogo rada i tako u eseju »Gjalski« (sv. 13) piše: »Gjalski je umjetnik, koji je davno shvatio, da u naše vrieme ne dostaje naravni dar. Treba duge muke, trudnoga učenja, intenzivnog osjećanja svega što pokreće današnjim svietom misli« (13,119). Hrvatski pisac

mora uz to pogledati u oči našoj političkoj noći i truležu. Đalski je to činio. Govoreći o Novaku (sv. 13) Nehajev vrlo važnim pitanjem naše književnosti smatra društveni roman a obrađujući Kranjčevića ističe i socijalna pitanja kojima se ovaj pjesnik pozabavio. No daleko najvažniji i trajni problem hrvatskih pisaca jest nemogućnost književnog profesionalizma, zbog čega je nekad jadikovao August Harambašić. U eseju »Hrvatski roman (U povodu jednog podlistka)« (sv. 13). Nehajev piše da je naš književnik obično profesor, činovnik, učitelj ili publicist i preumoran je da bi poslije dnevnog posla pisao roman. Mi nemamo pisaca koji bi mogli mirno u zatišju pisati. Nešto približno tom zatišju Nazorov je konvencionalni i monotoni život u provinciji, kako ga Nehajev opisuje u eseju »Bilježke o Vladimiru Nazoru« (sv. 13). U osvrtu »Uz Begovićev jubilej« (sv. 13) Nehajev kaže kako naša književnost postoji samo u malim krugovima. Nakladnika nema, državna organizacija zbog stalnih trvenja gubi svaki dodir s književnošću.

Uzor nacionalnog pisca Nehajevu uvijek ostaje Šenoa. U eseju »Čim da proslavimo Augusta Šenou?« (sv. 13) piše da s njegovim historijskim romanom naša književnost ulazi u europske tokove. Razgovori osoba iz tog romana sliče po svojoj jasnoći plaidoyeru i uvijek su od nacionalnog značenja. K tome je Šenoa kao urednik »Vienca« učitelj pisaca: ispravlja njihove greške i svojom ih »dopisnicom uredništva« usmjeruje. Od današnjih pisaca koji gledaju stvarnosti u oči Nehajev spominje Miroslava Krležu u osvrtu »Jedan literarni događaj (Miroslav Krleža: Izlet u Rusiju)« (sv. 13).

Nehajevu na Zapadu nije zlato sve što sja pa u osvrtu »Jedan književni skandal« (sv. 13) piše o Victoru Margueritteu koji je romanom »La Garçonne« (u nakladi od 200.000 primjeraka) nadvisio Zolinu »Nanu«. U tom romanu visoko je francusko društvo opisano kao poročno. Spominju se kupovnost žena i drugi poroci pa je Margueritte pozvan na odgovornost i morao se odreći legije časti. No pitanje je da li je on bio Savonarola onog doba ili je pisao iz želje za zaradom (što bi značilo da i sam pisac pripada milieuu koji prikazuje s toliko ironije).

Ništa manje važan od odnosa prema suvremenosti odnos je Nehajeva prema tradiciji u Hrvatskoj. Plemiće sadašnjosti Nehajev vidi kao neozbiljne i neodgovorne ljude koji govore o svojim precima i kartaju se. No plemiće iz prošlosti vidi kao zastupnike nacije (Krsto Frankopan). Zanimljiv je u romanu »Vuci« opis kako se u frankopanskom dvoru kolje svinja pa i sam knez u tome pomaže. Plemstvo je dragocjena starina nacije, primitivno je doduše ali u toj primitivnosti blisko je narodu. U »Nekrologu Milanu Ogrizoviću« (sv. 8) Nehajev opisuje Senj kao krunu hrvatskih gradova na Primorju, najindividualniji hrvatski grad poslije Dubrovnika. Individualnost Senja nisu uskoci, oni su došljaci, već frankopanska patricijska uprava. Taj je i takav Senj značajno mjesto hrvatske povijesti (u njemu se npr. iskrcao Karlo Drački putujući na poziv Pavla i Ivaniša Horvata u Budim i Zagreb na krundibu). Na početku XIX. st. jača u Senju trgovački promet i mnogi trgovci žene se svojim služavkama. Te služavke i kao trgovkinje nose vodu u kablicama, samo što su kablice od teškoga srebra. Tradicija znači narod, a plemstvo tu tradiciju najbolje čuva. Ovakav stav blizak je nazorima Hippolytea Tainea (u »Origines de la France contemporaine«) koji plemstvo smatra dragocjenom esencijom nacije. Zbog svoje otmjenosti ono se nije odlučno branilo od sirove gomile jakobinaca.

Nehajev se prema suvremenom plemstvu ipak negativno odnosi. Mažuranić kao ban lomi ostatke feudalne prošlosti. U eseju »O stogodišnjici hrvatskoga preporoda (1830—1930)« (sv. 9) plemstvo iz prve polovice XIX. st. prikazano je kao neuko i zato se ne umije suprotstaviti komadanju Hrvatske. U grofu Janku Draškoviću (sv. 9) Nehajev vidi rasipnog velikaša koji se zanima za umjetnost te voli zabave i putovanja ali uočava da Ugarska predstavlja gospodarsku opasnost po Hrvatsku i suprotstavlja joj se perom. Tradicija Nehajevu je bitna i u filologiji pa u eseju »Pjesnici i jezikoslovci« piše: »Kurelac hoće sagraditi na temelju historijskog razvoja i precizne logične distinkcije jezik inteligentnog uma, dakle jezik vještački, kao što ga imadu Niemci i Francuzi. Izkapa arhaizme, koji strože odgovaraju pojmovima, ne boji se rieči u svagdašnjosti neobične, a pogotovu nastoji, da hrvatska izreka dobije takovu građu i takovu zvučnost, te da bi se po izdjelanoj sintaksi mogla u ljepoti i točnosti takmiti sa izrekom Salustija, Cezara i Tacita« (9,183—184).

Pišući u »Eseju o Vladimiru Mažuraniću« (sv. 9) o njegovim »Prinosima« Nehajev smatra da oni dokazuju neprekidnost vlasti hrvatskog diplomatičkog jezika i iznose stvarnu povijest hrvatskih društvenih prilika kroz stoljeća. Tako su »Prinosi« prava idejna enciklopedija naše prošlosti. I opet je prošlost područje u kojem se hrvatska nacionalna osobnost ogleda u svojoj potpunosti. Vezu s tom prošlosti najbolje je ostvario Ivan Mažuranić (»O Ivanu Mažuraniću, kancelaru i banu«, sv. 9) koji je svoje književno djelo vezao s Gundulićevim. Povezivač je starije i novije hrvatske književnosti i čuvar tradicije i identiteta i Andrija Kačić Miošić.

Kao književnik Nehajev je iz književnog djela isključio politiku i ekonomiju i opisao junaka s njegovim odnosom prema ćudorednosti u rascjepu između filistarskog morala i morala tankoćutnog čovjeka koji propada. Taj junak zapravo je pisac sam.

Kao esejist Nehajev se distingvirao od scijentizma, parlamentarne demokracije i socijalizma s umjetničkih, ne političkih polazišta, tražeći u tradiciji i umjetnosti oslonac prave ćudorednosti i prave ljudskosti. Njegova »Studija o Hamletu« (sv. 11) najviše kaže o njegovoj vjeri u ćudorednost umjetnosti i umjetnika kao jedinog pravog čovjeka. Shakespeareovi likovi osim zakona vlastite prirode ne poznaju drugih, u njih je sve elementarno i istinito a taj zakon vlastite prirode zapravo je zakon umjetničke prirode i ćudorednosti ojačan blizinom prirode. »Leara će pratiti divlja šuma i neobuzdani vihor s gromom.« Nijedno čuvstvo kod Shakespeareovih likova nije izolirano niti je na štetu čovjeka kao cjeline. Ti likovi nikad nisu shematski konstruirani razumom. U Shakespeareovo se doba, naime, drama nije pisala kao danas, već se stvarala u najužoj vezi s pozornicom jer drami jedino glumac može dati život. Tako je radnja kod Shakespearea sekundarna, ona izvire iz likova, nikad iz događaja. Junaci grčke drame griješe protiv reda stvari time što djeluju upravljani božanskim usudom. Hamletova je tragika u tome što stoji izvan ljudi i nad ljudima, i zato protiv ljudi. Hamlet viđen onako kako ga vidi Nehajev nešto je poput Zarathustre Friedricha Nietzschea. Nehajev je ne samo kao pisac već i kao urednik tražio distancu od politike i nalazio je u ponosu i dostojanstvu pisca.[18]

Nehajevljeva kršćanska misao i vjera bile su univerzalne i necrkvene isto kao što je i pojam politike kod njega odvojen od pojma građanske politike kao specijaliziranog kuloarskog zanata. Matka Laginju Nehajev je u

istoimenom životopisu (sv. 12) prikazao kao političara koji premošćuje jaz između političke oportunosti zasnovane na prosvjetiteljskom *raison d'état* i ćudorednosti. Laginja je otac istarskog seljaka, zaštitnik njegova ljudskog dostojanstva, organizator »posudilnice« koja će seljaka zaštititi od lihvara; nastavljač je ne elegantne politike liberalizma, već humane politike Jurja Dobrile i narodu bliskih istarskih svećenika glagoljaša koji su seljačkom puku, iz kojeg su i sami potekli, želeći što neposrednije pomoći.

Kao esejist Nehajev je po stilu blizak Antunu Barcu. No odbacivanjem suvremenosti u svim njezinim oblicima i dosljednom apolitičnošću odigrao je u hrvatskoj književnosti sličnu ulogu kao Friedrich Nietzsche u njemačkoj, tek što njegov stil nije ironičan poput Nietzscheova. Stil M. Nehajeva teško je i mogao biti ironičan u tadašnjim našim prilikama: ironija bi dovela u pitanje ionako skromni fond vrednota na kojima je počivao osjećaj našeg nacionalnog identiteta. Nehajev je bio svjestan da smo mali narod pa se umjesto ironije, kakvu si je mogao dopustiti Friedrich Nietzsche, u njegovu djelu ističe ljubav prema svemu što je hrvatsko (a osobito ljubav prema rodnom Senju) i poštovanje prema hrvatskoj tradiciji kao izvoru etike i jamstvu bolje budućnosti.

Valja napokon istaći da je Nehajev premostio kod nas vrlo očitu opreku između domaće i europske književnosti i kulture. Naobrazba je naime u toku XIX. st. postala nacionalnom. U starim i velikim nacijama, kakve su npr. francuska, engleska i dr., to je značilo da će kultura, koju širi škola, biti osnovana na bogatoj i uglednoj domaćoj tradiciji. Poznavanje stranih nacionalnih kultura bit će u najboljem slučaju dopuna domaćoj. Naša hrvatska nacionalna kultura i tradicija nije onako bogata i ugledna kao francuska ili engleska pa ostvarenje ovakva programa javne nastave nije kod nas bilo bez daljega moguće. Hrvat koji je poznavao samo hrvatski jezik i književnost u mnogome je bio u gorem položaju od Francuza koji poznaje samo francuski jezik i književnost. Zbog toga je Hrvat, ako je želio biti smatran »kulturnim« čovjekom, morao poznavati još nekoliko jezika i nacionalnih književnosti. Posljedica je bila neprestana opreka između rodoljuba i »kozmopolita«. Ovi su posljednji one prve smatrali malograđanima. Rodoljubi su pak »kozmopolite«, osobito u Šenoino doba pa onda opet za raspre »Starih i Mladih«, proglašavali ljudima koji ne vole Hrvatsku i spremni su se odnaroditi.

Nehajev je tu opreku premostio svojim dobrim poznavanjem hrvatske književnosti, ali i stranih, prije svega francuske i ruske. Hrvatsku je književnost uspoređivao sa stranima i to lociranje hrvatske književnosti u europski kontekst postalo je osnovom znanstvene metode kroatista u naše dane.

BILJEŠKE

1. Antun Barac, *Hrvatska književna kritika*, Zagreb 1938, str. 196. Sva djela Milutina Cihlara Nehajeva citirana i razmotrena u ovom radu objavio je Mirko Matijević 1944. u Zagrebu. Umjesto bilježaka, koje bi uzele previše prostora, uz spomene ili citate navodim u zagradi broj sveska i broj stranice toga izdanja.
2. Stanko Lasić, *Nehajevljev »Sturm und Drang« (1880—1899)*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 1966, br. 8, str. 54, 68.
3. Zdenko Škreb je kao značajku ranorealističkog Šenoina stila istakao da se Šenoa izravno obraća čitatelju (*Šenoa, Karamfil sa pjesnikova groba, Interpretacija*, Umjetnost riječi, 1957, br. 1, str. 12—13). Ne spominjući Nehajeva Škreb piše o feljto-

nističkom stilu Senoinu. Vidi još: Z. Škreb, *Tragovi njemačke poezije u Senoinim stihovima*, Rad JAZU, knj. 290, str. 129—196; Isti, *Senoa i njegovo doba prema njemačkoj književnosti (1860—1881)*, u: Hrvatska književnost prema evropskim književnostima, Zagreb 1970, str. 151—174; Isti, *August Senoa, prvi hrvatski romanopisac*, Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, Zagreb 1978, str. 363—380.

4. Vatroslav Cihlar, *Između Malih i Velikih vrata, Nekoliko uspomena na Milutina Nehajeva i intimnih prizora iz njegova života*, Riječka revija, XI, br. 3—4, str. 44.

5. Jan Romein, *Die Biographie, Einführung in ihre Geschichte und ihre Problematik*, Bern 1946, str. 54.

6. Na Crijevića i tradicionalnu hrvatsku biografiju osvrćem se na drugom mjestu.

7. Ivan Pederin, *Književno-sociološka pitanja romansirane biografije*, Radio-Sarajevo — Treći program, XI, br. 38, str. 245—68.

8. Helmut Scheuer, *Biographie, Studien zur Funktion und zum Wandel einer literarischen Gattung vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Stuttgart 1979, str. 155, 157.

9. Mikel Dufrenne, *Art et politique*, Paris 1974, str. 25—26.

10. V. Cihlar, *Op. cit.*, str. 42.

11. M. Dufrenne, *Op. cit.*, str. 141.

12. Ivan Pederin, *Njemačka filozofija u kasnim djelima Đalskog*, Izraz, 22, br. 7—8, str. 1015—1028.

13. Josip Badalić, *Rusko-hrvatske književne studije*, Zagreb 1972, str. 421; Ivo Kozarčanin, *Knjiga eseja M. Nehajeva*, Hrvatska revija, IX, br. 8, str. 442—443.

14. Kao urednik »Lovora« u Zadru Nehajev je pokazao dobro poznavanje ne samo francuske književnosti već i njezinih izrazitih modernista. Vidi: Nevenka Košutić-Brozović, *Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne*, Rad JAZU, knj. 355, str. 450.

15. Viktor Žmegač, *Opsceni elementi u književnosti (Segmenti rasprave)*, Književna kritika, IX, br. 6, str. 5—42; Zdenko Škreb, *Naturalizam i »estetika ružnoće«*, Književna kritika, IX, br. 6, str. 43—52.

16. Mihail Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskoga*, Beograd 1967, str. 153 ff.

17. *Der ewige Gatte, Drama in drei Akten, Nach dem gleichnamigen Roman F. M. Dostoevskis für die Bühne bearbeitet von Nozière und A. Savoir*, Agramer Tagblatt, XXXI, br. 337, str. 4.

18. Tihomil Maštrović, *Samo 7 brojeva »Lovora«, ali...*, Vjesnik XLI, br. 11889, str. 12; Isti, *Prilozi iz književnosti u zadarskom časopisu »Lovor« (1905)*, Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU, V, br. 11, str. 112—118. O tom časopisu vidi i bilješku kod Vjekoslava Maštrovića, *Jadertina Croatica, Bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru, II. dio, Časopisi i novine*, Zagreb 1954, str. 86—87, br. 57.

Tomo POLEGUBIĆ

Čut ćeš svoje rođenje

kad se sretnemo probuđeni
iz tišine usta
riječi će potopiti vode
ruke izgovoriti neizrecive
zaboravljene slutnje
čut ćeš svoje rođenje
odsutnošću voljenih
i mrmor tuga neponovljivih
sa dna dana mojih

Stanislav ŠODAN

Dezodorans

Sve je počelo eksplozijom dezodoransa u najprometnijem dijelu grada. Razni profeduri proučavali su uzrok. Ustanovili su prejak pritisak.

Sve se zbilo slučajno. Žena Lj zaljubila se u mušku osobu Nj. Ugovoren je bliski susret u terminsko vrijeme. Izabran je odgovarajući ambijent. Ženska osoba Lj radosno je očekivala početnu životnu stepenicu. Barem joj se nadala. Nj je bio šarmantan muškarac. Uvijek uredno počešljan, s tajnim mirisom svoje tjelesnosti. Neodoljiv.

Ljubavni termin se bližio. Čak je sat na Trgu bio nestrpljiv! Utvrđeno je da je toga dana išao naprijed. Vjerojatno je i on ljubitelj ljubavi. Uostalom, njegove su kazaljke mnogima pokazale životni put.

Žena Lj, završavajući stavljanje posljednjih naslaga, kada joj je koža već bila u daljini, odlučila je dodati još malo mirisa borovih iglica. Čini se da se radilo o čempresu, cupressus sempervirens, jer kažu da taj miris pojačava ljubav. Poznati su eksperimetni s tokijskog sveučilišta. Ali, imala je zlu sreću!

Tko bi znao zašto su baš ona i njena ljubav izabrani za početni udarac u nejasnom sukobu civilizacije i čovjeka.

Pritisak na dugme dezodoransa bio je koban. Strahovito je eksplodiralo. Žene Lj gotovo je nestalo. Tek su najveći autoriteti autopsije utvrdili o kome se radi.

Muškarac Nj nije ni slutio što se zbilo. Njegovo zavodničko dostojanstvo naviklo je na ženska zakašnjenja. Nervozno je premještao cvijeće iz jedne u drugu ruku dok strpljenju nije došao kraj. Procijedio je kroz zube: ni prva ni posljednja; i bacivši cvijeće zamakao u mrak.

Stručna komisija proučavala je slučaj. Dezodorans je bio proizvod tvrtke »Make up«, glavnog proizvođača umjetnih tjelesnih miomirisa. Vrhunskom tehnologijom znanstvenici »Make upa« proizvodili su svaki miris po želji. Mnoge zahvale vise na zidovima ovog mirisnog giganta. Koliko je samo sretnih brakova zasnovano na račun njegovih tajnih mirisa koji su očaravali partnere? Znala je to i pokojna Lj.

Propagandisti »Make upa« bili su zgranuti. Ovo je bio stravičan udarac za firmu. Da njihov proizvod eksplodira, nemoguće! Odmah je čitava serija pregledana. Ustanovljena su neznatna odstupanja ali

sve u granicama normale. Pritisak je bio 0,24 atmosfere. Vojni stručnjaci za eksplozive zaključili su da dezodorans ne može eksplodirati ni pri mnogo većem pritisku. Istražna komisija zaključila je istragu tvrdnjom da se radi o diverziji. Sumnja je pala na tvrtku »Skin« jer slučaj odgovara njenim poslovnim interesima. Međutim, predstavnici ove firme sve su insinuacije odbijali kao zlonamjerne.

Poslije kratke novinske bilješke i pogreba žene Lj sve je palo u zaborav. Vrijeme je teklo (a vrijeme čini svoje).

Kao grom iz vedrog neba odjeknula je vijest da je poznati operni pjevač Č. von Z. poginuo u garderobi pred nastup. Strašna eksplozija raznijela je omašnog baritona i polupala golema ogledala u sitne kockice. Ekspertizom je ustanovljena eksplozija dezodoransa tvrtke »Skin«. Osveta, pomislili su mnogi, žaleći nesretnog pjevača. Ljudstvo je bilo zaprepašteno. Nitko više nije imao hrabrosti pritisnuti dugme dezodoransa. Dezodorans je postao zločinačko sredstvo. Ubojica... Tom prokletom bombom nitko se nije htio koristiti. Oba proizvođača otišla su pod stečaj.

Gradom se sve više osjećao znoj. Stvaralo je to probleme u komunikaciji. Bilo je sve manje ljubavi. Brakovi su rjeđe sklapani. U mnogim sudskim rastavama kao glavni razlog razvoda naveden je neodgovarajući miris partnera. Čovječanstvu je stvoren novi problem. Moralo se pokušati iznova. Počelo se minijaturnim sprejićima. Bili su bezopasni. S vremenom, zbog hrabrosti ili želje, stvarani su sve veći proizvodi. Žrtava nije bilo i nakon dužeg vremena emancipacije ljudi su se oslobodili. Prštalo je na sve strane. Pazuši su došli na svoje. Natalitet je rastao. Nije bilo suparničkih tvrtki, sve je proizvodila tvrtka »Psss«. Konkurencija je bila isključena.

Život je postao mirisan. Osvježen po izboru.

Kakva je samo tuga zahvatila ljudstvo kad se iznenada začula eksplozija? Zbogom, srećo, svi su pomislili. Natrag mirisima tjelesnih izlučevina! Ali utjeha je brzo stigla. Nepažljivom vojniku eksplodirala je bomba.

Sistem apsolutizacijâ

Čitajući materijale mnogih kongresa, simpozija i okruglih stolova, ponekad veoma uglatih, bivamo zapanjeni nostalgičnom bujicom što teče u nepovrat: zid, naime, ostaje u duhu, idealan, te ne može uvijek zadržati tu bujicu što se razlijeva i prelijeva. Ona stvara močvare u kojima raste fantastično cvijeće kombinacija i konstrukcija, često veoma lijepo, ali često veoma zlo i okrutno.

To nije racionalni zid, nego, recimo, moralni, ali u svakom slučaju utemeljen je na dugom iskustvu života, koje je iskustvo ponetko već nazvao kategoričkim moralnim imperativom. »I mi sami smo samo sablasti minulih vremena« — pisao je Kafka u »Intimnom dnevniku«, a pomišljamo sada na dijalektičku sablast što luta našom suvremenom poviješću: na putovima prema cilju ili, svejedno, sa više-manje »intuiranim« ciljem, ali bez iole sigurnijih putova — da pokušamo ironičnu parafrazu istog pisca. Ta misao o sablastima i utvarama toliko nam se puta nametala na savjetovanjima o socijalizmu (a pogotovu o marksizmu), ali ipak, je li sve to zaista bilo uzalud? Čini se kao da je naš Franz Kafka (pisac s kraja, a možda i s početka, naše povijesti) sve već znao: »Na kraju krajeva kopa čovjek neprestano nove rovove, čovjek, ta stara krtica.«

Je li bilo uzalud?

Otprilike kao što je i povijest uzaludna i besmislena, a ipak prorovana i prokopana, tako da nam danas, kad se osvrćemo, izgleda poput bezizlazna labirinta ili one Borgesove biblioteke što se umnaža preko sve brojnijih kataloga i uzaludnih egzegeza ili sinteza. Tražeći vrijednosti u toku povijesti, pošto smo već stigli do rijeka i mora krvi, i do beskraja patnje, suvremene misli (a marksizam je jedna od njih, najpretencioznija i zaista totalizirajuća) osvrću se na prošlost i traže iskustva koja bi se možda mogla upotrijebiti: ne za neku totalnu eshatologiju, nego barem za prve korake koje nekako učiniti treba, ili za kakav novi rov što bi ga trebalo prorovati: po našem slobodnom izboru. Ali što je to sloboda i slobodan izbor, zapravo? Ako nema nikakve nadnaravne determinacije (na putu od životinjskog do božanskog), ili barem neke u povijesti imanentne i objektivne zakonitosti na putu od »otuđenosti« prema ljudskom ostvarenju, pitamo se: kako ćemo ispoljiti tu našu relativnu i neobjašnjivo složenu (i mnogostruko) uvjetovanu slobodu, uvijek drugačije ograničenu? Slobodu u rovu, u sumraku. Birajući sredstva ili birajući plodove, one Tantalove, koje bismo željeli dohvatiti? Ili birajući čak *krajnji* (zamišljivi) cilj postojanja, nešto poput smirenja, ili sreće kakva već može biti, ili pravednosti u raspodjeli tereta i patnje, ili ugode i lagode? Cilj, dakle, koji se može spoznati, ili barem

zamisliti. Što je sloboda u konkretnoj situaciji? — vjerojatno zaista spoznaja nužnosti i njeno prihvaćanje, i djelovanje unutar nje. Samo, koliko to ograničavanje uvjetuje ili čak određuje onaj daleki, krajnji cilj? A koliko taj cilj može ili treba da uvjetuje naše kretanje i djelovanje unutar ili čak izvan spoznatih nužnosti?

To je baš ono što iz naše žablje perspektive nije do kraja moguće sagledati. Nije niti moguće ne svratiti pažnju na beznadnu teleologiju Franza Kafke.

— Ti, dakle, poznaješ svoj cilj? — reče čovjek.

— Da — odvratih — ta rekao sam ti ga: daleko odavle, eto moga cilja!

Roger Garaudy pisao je tim povodom o »crnoj teologiji«, no, čini se, to nije niti rezignacija, a pogotovu ne ravnodušnost. *»Tko će mi odoljeti ako govorim«* (F. K.). Ni njegova teleologija nije, dakle, posve beznadna. Ali povijest je ipak ružan splet labirinta, ako možda nije i Chateau d'If Itala Calvina. Samo, to je labirint koji se širi; i možda čak zapleće sve više. Tu dilataciju povijesti, koja sve više naliči eksploziji, zovemo *rastom u količini*, kvantifikacijom, koja napreduje danas već u planetarnim razmjerima, i to u sve većem broju oblasti: od demografskog rasta, i proizvodnog, do informacije i stvaranja »drugog svijeta«: umjetničkog. Može se govoriti čak o eksponencijalnom rastu.[1]

Omogućava li nam taj rast izlazak iz labirinta? Točnije: omogućava li nam on moralnu (a to znači i funkcionalnu) *sukladnost* sredstava i cilja, odnosno transcendiranje situacija u kojima djeluju više ili manje čvrste (i trajne) »zakonitosti«?

Rast kvantiteta jest plod »prirodnog« i primarnog u nama. On je prepušten slučaju, spontanoj i jednostavnoj akumulaciji, bilo demografskoj, bilo proizvodnoj, bilo kapitala, izvan *regulacije*, ili barem *kontrole* pomoću nekog čvršćeg sintetiziranog iskustva, dakle društvene svijesti. Teško je zbog toga shvatiti zašto je uopće potrebno objašnjavati zbog čega je postindustrijsko društvo još uvijek kapitalističko — kako to čini, na primjer, Michael Harrington. Kvantitativni je rast a priori de-regulacija, slijepa povijest koja se odvija: zemlje i narodi koji se množe, robe što se proizvode prema egzogenim regulativima (profit u kapitalizmu), a jedno i drugo stimulirano znanstvenim istraživanjem. Pitanje je: hoće li i kada će upravo znanstveno istraživanje doći u apsolutni sukob s načelom kvantifikacije; odnosno (jer taj je odnos moralno ravnodušan) kada će i demografska i znanstvena eksplozija dostići onu paradoksalnu *točku apsurda*, u kojoj će moralna (politička) regulacija možda moći svladati i jednu i drugu. Odnosno, kad će ih morati svladati pod prijetnjom uništenja.

Nije, očito, riječ ni o kakvoj točki apsurda, nego o procesu koji je već odavno u toku: ne samo što i društvena svijest već pomalo svladava demografsku eksploziju, nego i znanost ne djeluje isključivo u kvantitativnom stimuliranju proizvodnje, nego i u kvalitativnom — što je opće mjesto zdravorazumskog mišljenja. Znanost je »medij« kvantitativnih i kvalitativnih promjena, danas osobito i u sve većim razmjerima. Ne mislimo pri tome na sociologiju ili na kakvo spoznavanje povijesnih ili društvenih zakonitosti: ono nije, zacijelo, irelevantno, ali je i odviše često, i u bitnim slojevima egzistencije, palo na ispitu. Šezdeset i pet godina je minulo, budućnost, za koju su pale goleme žrtve i uništeno nekoliko generacija, već je iza nas: možemo, dakle,

mjeriti ne samo sredstva, nego i plodove: *ex fructibus*, a ne samo *ex mediis*. I plodovi i sredstva su katastrofalni.

Čitajući materijale tolikih kongresa i simpozija (a ovi dubrovački i cavtatski visoko nose stjegove »znanstvenosti« i nedorečenosti) ostajemo zapanjeni: nigdje analize, a niti temeljite opservacije tih plodova i tih sredstava: četvrt stoljeća poslije izvještaja Nikite Hruščova. Govorimo o još uvijek nekritičnom (i nostalgičnom) osvrtanju na procese i plodove revolucije, jer pozitivni status quo kapitalizma smatramo a priori osporenim. Od tog osporavanja, naime, i polazimo u ovom razmatranju, a razmatranja E. Morina *(Kako izaći iz 20. stoljeća)* ili M. Harringtona *(Suton kapitalizma)* samo su primjeri literature koja nas o tim pitanjima zatrpava. Ali otkuda ova razmatranja i sve druge prekinute misli, zaključci koji ostaju visjeti iznad ponora upravo na ovim našim »lijevim susretima«? Znamo za mnoge »redukcije« marksizma, za njegova ograničenja i »znanstvene analize« (Altvatera, Hollanda, Hauga, pa u nas osobito M. Markovića), ali što se imaginacije i moralne osude tiče (one totalne), dakle povijesne procjene ex fructibus i ex mediis (ex modis), znamo u nas prije svega za eksploziju Lucija Collettija, ali na jednom veoma »konstruktivnom« okruglom stolu 1982. u Cavtatu: zbunila je sudionike, ali zaključke nisu iz toga izvukli.[2]

Povlači ih, međutim, naša suvremena povijest sama: svakog dana zagonetke se same po sebi otkrivaju: u knjigama i u životu. Kako to da se poslije Hruščovljeva izvještaja, i »Gulaga« Solženjicinova, može pojaviti fenomen Pol Pota? Ili, recimo, komunističke partije u Portugalu. Samo, nije li i snaga talijanske partije, pogotovu s njenim »afganistancima«, nešto nad čime se treba zamisliti? Ako je pokret »Svijetlih staza« u peruanskim Andama, i ostali njemu slični, upravo fantastična realnost jedne desperatne situacije, nije li ona i logična posljedica iracionalnog rasta industrijske civilizacije na zelenom kontinentu? Tko je pružio pomoć Indiosima i peonima Latinske Amerike, i na koga će pasti odgovornost ako sandinistički pluralizam u Nicaragui ugasne u lijevom ili desnom priklonu? Kao zagonetku našeg prosvijećenog stoljeća promatramo prodor islamskog fundamentalizma u svjetske i svjetovne, profane oblasti društvene, političke i osobne egzistencije, dok su se visoko civilizirane kršćanske crkve našle (najvećim dijelom) izvan mogućnosti aktivnog djelovanja. Zašto? U čemu je propust njihove misli?[3]

Samo, treba li tu misao apsolutizirati? U čemu je razlika između apsolutizacije i radikalne kritičke misli? Ako je do ovog polariziranog svijeta došlo baš zbog apsolutizacija, kako izići iz njih i iz njega?

Riječ je o marksizmu. Da ovaj sistem opažaja, prosudbi i ocjena (kao teorija društvene promjene: revolucije ili reforme) nije totalizirajuća misao našeg doba, kako je to još Sartre smatrao, nije uopće više predmet razmatranja »okruglih stolova«; njihov predmet je spašavanje onoga što se spasiti dade: što se uglavnom zove »kriza marksizma«, i premda se rijetko na tim sastancima može naići na već davno poznate konzekvencije (čak) Karla Korscha, prizor je u svakom slučaju »veličanstven« i (ne kažemo to bez stanovite nostalgije i gorčine) — dramatičan. A događa se sve to usred poplave koja kao da podsjeća na veliki potop — to su krize i lomovi na relacijama Sjever-Jug i Istok-Zapad, pučevi i ratovi, biblijski prizori bez idile i — bez Vatrenog stupa. Nema ni jerihonskih truba koje bi porušile zidove dobro znane, ali, ipak, utješno je čuti za ozbiljne i zabrinute »redukcije« poput one A. Lefebvra, Stefana Morawskog, ili

Milana Pruhe, ili Alaina Badioua, ali najsistematičnije, možda, one »demontaže« Mihajla Markovića; koja je doduše u funkciji nove »cjelovite rekonstrukcije«, kako to on sam veli; jer se »još uvek radikalna humanistička svest o savremenom društvu bez njih (tj. osnovnih teorijskih ideja Marksa) ne može ni zamisliti«. — Uzalud su, dakle, napori svih mogućih humanista, kršćana, socijalista i socijaldemokrata (izvan i poslije Bad Godesberga): naprosto oni humanističku svijest, onu radikalnu, ne mogu *»ni zamisliti«*.[4]

Taj zaključak (koji iznenađuje poslije sumarne, doduše, ali relativno efikasne analize marksističkog misaonog obzorja) trebao bi *ući u relaciju* sa stvarnom povijesnom aksiologijom. Mislim na moralnu aksiologiju, na misao o milijunskim žrtvama i žrtvovanim naraštajima, na negativnu selekciju koja je zakočila razvoj cijelog niza naroda. Takve relacije i referencije, koje se navodno podrazumijevaju, u biti ne funkcioniraju na ovim kongresima i simpozijima. S druge strane, funkcioniraju referencije (pretežno preko izvještaja delegata iz »trećeg svijeta«), i to koje se pretežno odnose na realnost imperijalizma i kapitalizma — što bez dvojbe ima svoju povijesnu i moralnu težinu; možda, čak, sve težu, upravo zbog procijepa koji se sve jasnije očituje: procijep što se sužava između demografske eksplozije čitavih kontinenata i zakržljalog, ili sporog, ili pogrešnog (»otuđenog«) načina proizvodnje; pri čemu nam se, navodno, znanstvena i tehnološka eksplozija javlja kao moguća spasonosna referencija na koju se ipak možemo pozivati kao na izgled i mogućnost određene alternative. Nekoliko »popularnih« alarma (*J. J. Servan-Schreibera*, na primjer) i cio niz izvještaja i knjiga stiglo je u naše uže obzorje, na Balkanu. (Mislim na radove Raymonda Arona, Daniela Bella ili — na drugoj strani — Michaela Harringtona ili Henrija Lefebvrea.) Znanost i tehnologija kao referencija u prvom redu neokapitalizma — ne bi li baš to trebalo biti u središtu pažnje i simpozija i okruglih stolova? — s pitanjem i sumnjom: ako bi se neoliberalizam i pokazao privremeno (u izvjesnom smislu, tj. u smislu deflacije i količinskog rasta) uspješan, u čemu je njegova »strukturalna«, no recimo radije: moralna, ili antropološka, ili jednostavno ljudska apsurdnost i povijesna ograničenost? Kada, kako i s kojim rezultatima može neoliberalizam nešto očekivati od tehnološke eksplozije (od automatizacije i kompjuterizacije, čak s perspektivom rješenja nuklearne fuzije), kad upravo ta eksplozija povećava nezaposlenost i navodi na *radikalan* i *posredovan* dogovor prije svega o raspodjeli radnog i slobodnog vremena?[5]

I dva pitanja u vezi s time: *prvo*, koji su oblici i razmjeri negativne (ili krive, »darvinističke«) selekcije tog neokapitalizma, s nezaposlenima izvan gotovo svakog su-djelovanja u proizvodnji i u društvu, ali i sa zaposlenima (sve manje zaposlenim) koji su programiranom stroju podređeni i stvaralački sterilni — ukoliko se u proizvodnji nalaze *između* programiranja i plasiranja (»raspodjele«); i *drugo:* koji su i kakvi su oblici i razmjeri selekcije ljudi, ideja, programa, investicija unutar totalitarizma bilo koje boje, i pod monopolom otuđene vlasti koja počiva na načelu *kvantifikacije*, pa i na Marxovoj teoriji vrijednosti mjerljive (tobože) *kvantitetom* utrošenog »apstraktnog« rada? Između tih dvaju *oblika* krive (prosječne) ili posve negativne selekcije, gdje su razmjeri *gubitka* veći? — pitanje je povijesne ocjene koja se zapravo već odvija ne samo na moralnom nego i na funkcionalnom planu. Ali ako bi do pravorijeka na funkcionalnom planu i došlo, spontano, i možda prostim količinskim rastom neokapitalizma, može li ta djelotvornost u proizvodnji, u znanosti i kulturi *sama po sebi* riješiti totalni ljudski problem, makar samo u djelomičnim nacionalnim ili kontinentalnim, a naravno i u planetarnim razmjerima?

Govoreći o totalnom rješenju uvijek se opasno približavamo utopijskom »idealizmu« zle uspomene. Na koji način, dakle, prebaciti načelo kvantiteta i jednosmjernog rasta u načelo *drugačije* kvalitete i stvarnih povijesno mogućih ljudskih vrijednosti? — ako je već marksizam, koji je bio najpotpunije totalizirajući misaoni sistem, koji je najviše obećavao (a njegove su ambicije zaista bile totalne), doživio težak neuspjeh baš u tom pitanju *preorijentacije načela*, tj. izgradnje novih vrijednosti i novih odnosa?

A upravo to je opsesivna misao današnjice: zašto je došlo do tog neuspjeha?

Možda zbog pogrešno (slučajno) izabranog »mjesta u lancu«, zaostale zemlje Oktobra, ili Kine? A DR Njemačka, Čehoslovačka, Poljska? Ili zbog neke teoretske greške samog misaonog sistema? Ili zbog neke akcidentalne strateške pogreške? Tek, nije to samo opsesivna misao današnjice nego i kamen smutnje čitave naše nedavne prošlosti, i suvremene povijesti, koja se, blokirana i zaostala u razvoju, politički gotovo iscrpljuje u nadmetanju i sukobu Istoka i Zapada. Uvijek nanovo vraća nam se pomisao na »povijest koja se već dogodila«, na preko šest desetljeća »praktičkog« iskušavanja *in vivo:* što je to bilo ako nije stanovito »opravdanje« preko jednakosti u siromaštvu, ali uvijek u okviru načela proizvodnje i potrošnje? Što se dogodilo u ljudskim odnosima, u kulturi, u umjetnosti? A marksizam koji je ostao živ na Zapadu, obnovljen od novih kritičara društva u Frankfurtu i, napokon 1968. i eurokomunizmom ili je čak preselio na Zapad, morao je, upravo zbog svog vlastitog opstanka te bitne pojave *ne* vidjeti. Nastavio je teoretizirati bez povijesne *ocjene* sve do kraja 70-ih ili početka 80-ih godina.[6]

Što je to povijesna ocjena? Sigurno veliki potresi: Solženjicinov »Gulag«, Althusserova (više-manje interna) pobuna iz 1977, »Glavni tokovi« Leszeka Kolakowskog iz 1977/78, »Nomenklatura« Michaela Voslenskog iz 1980, učinili su svoje: kao dio svijesti o »novom totalitarizmu« djelovali su ne samo u Europi, nego i drugdje, unatoč krizi kapitalizma, pa i neokapitalizma, koja se očitovala u sve dubljim »strukturalnim« odnosima: u nezaustavljivom porastu tercijarnog sektora i u sve bržem (u vezi s automatizacijom čak eksponencijalnom) smanjenju značenja i snage klasnog subjekta revolucije. Time se bitni funkcionalni »zakon« marksizma pokazao posve nedjelotvornim, zapravo neegzistentnim. Do progresivne polarizacije društva nije došlo, kao ni do sve veće koncentracije kapitala. Što je ostalo od povijesne provjere i vjerodostojnosti marksizma? Ako više nije moglo biti riječi o totalnom rješenju (upravo zbog »parcijalnog pogleda« u vezi s pogrešnom teorijom vrijednosti i zbog »prenaglašavanja pojedinih faktora«, dakle zbog niza *apsolutizacija),* je li ideološko funkcioniranje marksizma uopće više potrebno? To jest, je li to funkcioniranje za *dogovor* o rješenju i za društveni *sporazum* danas korisno ili štetno?[7]

Alain Badiou u jednom svom izvješću, »Nastaniti nenastanjivo«, utvrđuje da »marksizam danas više ne može da se poziva na istoriju« i razlaže njegovu krizu kao »krizu referencija«; preko njih se, naime, širilo »uvjerenje da je sama Istorija radila u smislu uvjerljivosti marksizma«. Danas se taj referencijalni okvir »raspao«. Slom referencije *na državu* ne iscrpljuje se samo opisom strahovlade, nego prihvaćanjem Sovjetske države kao cilja po sebi; do sloma referencije *na* narodnooslobodilačke borbe došlo je, prema Badiouu, etatističkim i osvajačkim razvojem oslobođenog Vijetnama (Laos, Kambodža), ali očito ne

samo njegovim. Referencija *na* radnički pokret, ako nije od »radikalne misli« dovela do totalitarizma (čak do »mračnog znamenja«, kaže ovaj pisac), završila je najčešće krvavim porazima. *»Realno postojeći socijalizam je presuda istorije o istoričnosti samog marksizma: on je okončao svoj život.«* — Ipak, tu sada počinje stanoviti obrat u razmišljanju Alaina Badioua: *»Ali u krizi marksizma ima mnogo više onog o čemu anti-marksizam ne može ni da sluti... Jer ono o čemu se radi, jeste jedna nova politička konfiguracija proleterske potencije, pa dakle i nova, još nemušta konfiguracija samog marksizma«* — i tu počinje naša zabuna, zapravo problematizacija Badiouovih zaključaka. Jer što znači, danas, u vrijeme ubrzane automatizacije pojam konfiguracije proleterske potencije, a pogotovo konfiguracije samog marksizma? Klasna potencija proletarijata, što je zapravo to, unutar koje opće društvene strukture, a i s kakvom »strukturom« samog proletarijata po sebi, tj. u proizvodnji i u vlasti? A konfiguracija marksizma za koji sam Badiou veli da se raspao, ali da nije mrtav? Ne bi li se, jednostavnim riječima, to moglo reći: pa treba naprosto zadržati i razraditi ono što je od njega ostalo. Bit će to vjerojatno opća mjesta neke vrste, zdravorazumska saznanja i iskustva koja i onako ulaze, ili su odavno ušla, u opću društvenu svijest. Vjerojatno je, što se pisca ovih redaka tiče, tu riječ o nužnosti nove regulacije proizvodnje i raspodjele, i drugačije raspodjele radnog vremena, nakon što su proizvodna sredstva došla u takvu suprotnost s društvenim odnosima kao nikad do sada. Treba li takve pozicije (i još poneku, tome sukladnu) nazvati novom »konfiguracijom marksizma«, kad znamo koliku hipoteku i kako široku lepezu ideoloških shvaćanja i davno odbačenih, »revidiranih« apsolutizacija marksizam sa sobom nosi? Upravo to pitanje naime »logično« proizlazi iz najrelevantnijih referata dubrovačkih znanstvenih skupova. I sam Alain Badiou dolazi do paradoksa (mislim u povijesnom smislu), eksponiranog već u naslovu, koji je zapravo sindrom očajne misaone praznine, tako česte i tako evidentne na Zapadu, i straha od »puste zemlje« — što ne znači da mu se mogu suprotstaviti alternative podobne islamskom fundamentalizmu ili kineskoj »kulturnoj revoluciji«. Ali da je strah od praznine za mlade ljude na Zapadu, a i svugdje zapravo gdje još može tinjati živa misao, bitan kulturološki fenomen ne samo napredovale postindustrijske civilizacije nego i industrijskog društva koje upravo nastaje u »trećem svijetu«, činjenica je koja se očituje u mnoštvu fenomena: od pokreta »djece cvijeća« do samoubilačkog terorizma ili do martiromanijskog body-arta u umjetnosti. Koliko su te pojave u vezi s krizom kapitalističkog racionalizma, s krizom kvantitativnog rasta i vjere u progres, nije teško zaključiti. Kako se ta vjera pretvara u sumnju i očaj, uz očiti regres kulturne cjeline, o tome se evropska i svjetska misao izjašnjava sve jasnije, unatoč naporu neoliberalizma i teoretičara »dugih ciklusa«.

Svoj je paradoks (»nastaniti nenastanjeno«) Alain Badiou — nasuprot »novoj filozofiji« koja ostaje *»ispod svoje polazne točke«* — pokušao objasniti riječima: *»Što danas znači biti marksista? To znači biti onaj koji je unutar raspada marksizma u subjektivnom položaju, koji na imanentan način oglašava ono što treba da umre, koji dakle i sam umire, postavljajući tu smrt kao činioca političke obnove marksizma... Preostaje nam zapravo samo nenastanjivo mjesto jedne buduće marksističke heterodoksije.«*

Ali nije teško zapaziti da sam Badiou nije, ovdje barem, u stanju ocrtati niti glavne obrise takve marksističke »heterodoksije« kao ni H. Lefebvre, uostalom, ili Michael Harrington. Ne znamo je li nešto pokušao Sandevince ili netko drugi. Sama politika, dakle primjena i ostvarenje teorije, nalazi se očito u krizi upravo s eurokomunističkim strankama, ili s onim koje se nisu

europeizirale (uključivši portugalsku), ili onim u islamskim zemljama formalno »razapetim« između državne politike SSSR-a i svog malobrojnog članstva za koje je teško reći koga predstavlja i za čije se interese bori. Tako je i Alain Badiou na kraju došao do pitanja: *»gdje se nalazi tačka sa koje se ispituje raspad marksizma?«* — i odgovora (vidjeli smo već): ona je u subjektu, u imanenciji marksizma samog. *»Držati se unutar marksizma znači biti na uništenom i prema tome nenastanjivom mestu. Tvrdim da postoji jedna marksistička subjektivnost koja nastanjuje nenastanjivo...«* Upravo ta introvertirana točka ispitivanja čini se paradoksalnom, ako u istom dahu Badiou tvrdi da »danas referencije marksističke politike nisu marksističke«. Što bi to moglo značiti? Nije li neophodno da referencije, u ovom slučaju, budu činjenice, ili fenomeni, a ne doktrinalne oznake? Očite i neophodne referencije za marksizam ili krizu marksizma mogu biti prvenstveno one *funkcionalne*, dakle one koje su u uskoj vezi s njime, i to u oba funkcionalna sloja: u sloju, odnosno u fenomenološkom polju *svrhe* i rezultata koji su u povijesti (u prošlosti i u sadašnjosti) ostvareni (ili nisu), a to znači: socijalizma; i zatim: koje su u sloju *sredstava*, dakle materijalnih i političkih instrumenata, a to znači uloge aktualnog povijesnog okvira: radničke klase i ostalih elemenata društva, pa i »sredstava proizvodnje«, koja baš u odnosu na te slojeve društva funkcioniraju.

Treba se, naime, čuvati svakog (negativnog ili pozitivnog) uopćavanja uloge marksizma u klasnim borbama prije Oktobra, na Zapadu kao i na Istoku. Teške borbe i oslobodilački porivi bili su, to svi dobro znamo, aktualni prije marksizma, kao i poslije njega, pa i u njegovo doba, ali često bez veze s njime. Marksizam je, zacijelo, u mnogim zemljama dao stanovitu koherenciju i uvjerljivost radničkom pokretu, ali koliko je suvremenika i suboraca baš svojom ideološkom ljuskom odbio od radničke klase: vjernika, pripadnika ostalih staleža, osobito seljaka (a čudno je kako to ni Lefebvre ili Harrington ne sagledavaju, a Garaudy još manje)? Koliko je svojim doktrinarnim granicama smanjio privlačnu snagu pokreta? A zatim, poslije pobjede, koliko je snaga i vrijednosti razorio svojom isključivošću i kako je nisku selekciju uvjetovao, doktrinarnu, usku i čak negativnu — osobito u toku represije, dakle poslije promjene predznaka! I to je prva i bitna povijesna referencija marksizma kao teorije: rezultati »realnog socijalizma«, Kina i Kambodža, »kulturna revolucija«, Pol Pot i (samo kao primjer) Guzmanova »Svijetla staza« u Andama, i mnogi teški porazi proletarijata, izoliranog upravo ovim »ideološkim granicama«. Ni Bad Godesberg (i slična odvajanja), ni zakašnjeli fenomeni eurokomunizma nisu tu više mogli pomoći, pa kad Alain Badiou, Stefan Morawski i Milan Pruha (a prije njih Korsch, Althusser ili Harrington i mnogi drugi) istražuju uzroke krize marksizma, možemo gotovo uvijek zamijetiti kako njihovu razmatranju nedostaje upravo naglasak na tu referenciju, na povijesne katastrofe prouzrokovane odvajanjem i izdvajenjem, krivim izborom vrijednosti, ponajviše uslijed doktrinarne apsolutizacije ekonomskog determinizma.

A što se to dogodilo u drugom temeljnom referencijalnom polju ispitivanja (u oblasti sredstava i »povijesnog subjekta«) — je li uopće potrebno ponavljati? To je, uostalom, bio predmet mnogih ranijih razmatranja. Poslije eksplozivnog porasta automatizacije, i njenih izravnih posljedica: ubrzanog rasta tercijarnog sektora i nezaposlenosti, neophodnog skraćenja radnog vremena (itd.), jedan se zaključak nameće, i to silovito, poslije očigledne opservacije: to je opadanje — uslijed efekata znanstvene i tehnološke revolucije — značenja *rada uopće*, a pogotovu heteronomnog, »reproduktivnog«, i ujedno velik porast značenja autonomnog, stvaralačkog (i društvenog itd.) rada — a to znači slobodnog rada;

dakle i slobodnog života kao preduvjeta toga rada. Riječ je dakle o promjeni značenja i »težini« bitnih oblika slojeva postojanja, a to znači *društvenih vrijednosti*. Proizvodnja, dakle, nema više za egzistenciju ono značenje koje je imala ranije u *povijesno* nižim razdobljima, pogotovu ne proizvodnja u kvantitetu — što sve, naravno, treba shvatiti *cum grano salis;* jer siromašne mase po čitavim kontinentima i te kako trebaju proizvodnju u golemim količinama. Ali u načelu, već se odavno nazire i stvara promjena *u kvaliteti* rada, skretanje prema stvaranju samom, koje neposredno uvjetuje i kvantifikaciju, i otuda novi odnosi između »sektora«; pri čemu je danas bitan odnos tercijarnog i sekundarnog sektora. Proizvodna defunkcionalizacija ovog posljednjeg, klase »neposrednih proizvođača«, dovodi i do njegove društvene, političke defunkcionalizacije. Otuda promjene u političkim konstelacijama i pomaci u biračkim tijelima; otuda pojava eurokomunizma, porast socijalističkih stranaka (i njihova socijaldemokratizacija); otuda čisto proleterski fenomen »Solidarnosti« u Poljskoj, i misao o samoupravljanju i samoupravnom socijalizmu u nas i u svijetu. Iz tih razloga dolazi i do povremenih pomaka u desno ili prema centru u nekim industrijskim zemljama (SAD, V. Britanija, SR Njemačka). Zato André Gorz i govori o ne-klasi ne-proizvođača.[8]

Možda je vrijeme upitati se: *što je ostalo?* — drugim riječima: što još funkcionira u suvremenoj povijesti i što se od Marxove sociologije i antropologije još može upotrijebiti? A zatim, preostaje i posljednje pitanje: gdje je bila temeljna pogreška u marksizmu, i zašto su velika obećanja izostala, a totalno se rješenje pretvorilo u ponor entropije i u još jedan slom ne samo nekih bitnih »moralnih imperativa« nego i svakog zdravorazumskog razmišljanja? Gledajući na naš današnji položaj *povijesno*, četiri desetljeća poslije velikog pokolja (u kojem je razdoblju, kažu, bilo oko 150 malih), mi kao da se nalazimo pred početnom i temeljnom misli: što je to zapravo samostvaranje čovjeka, taj famozni *Menschenswerden des Menschen*, kojemu, navodno, prisustvujemo, i tko ga određuje (ako ga nešto određuje?): »društveno biće« ili »društvena svijest«? — i što je, zapravo, to razglašeno »biće«, a što je »svijest«? Odnosno, kako postići zaista djelotvornu društvenu svijest koja bi bila u stanju kontrolirati, ili regulirati, iracionalni tijek povijesti, drugim riječima: prebaciti količinsko načelo u kvalitativno? Kako je upravo marksizam to želio i pokušavao učiniti (u planetarnim i povijesnim razmjerima) i jer je doživio neuspjeh baš zato što je *izabrao* pogrešne kvalitete i zasnovao svoje *izvore samorazvoja* na pogrešnim vrijednostima i funkcijama (apsolutizirani proizvodni determinizam), mi se ponovno nalazimo pred problemom, za koji već unaprijed znamo da ne rješava »ljudsku situaciju«: treba li u ovom našem spasilačkom naporu spoznati »zakone razvoja« ili pak treba, prije svega, *spoznati cilj* i prema njemu upraviti našu volju i naše moći? — pa pošto smo napokon (veoma kasno) utvrdili što je sve izraslo iz 11. teze o Feuerbachu, i da je lenjinizam upravo na temelju »makro-zakona« utemeljio svoju svijest i svoj veliki i daleki cilj, i strašnu volju, kojoj je onda podvrgao i zakone i svijest, pa i sam ljudski smisao postojanja — našli smo se još jednom pred nužnošću koju, posve netočnije: mogućnosti spoznaje tih zakonitosti, koja nam je u ovom trenutku dostupna. Ne prebaciti metu, dakle, i umjesto pretencioznog vladanja složenim povijesnim tokovima uskladiti povijesne težnje mogućnostima »regulacije« u proizvodnji i u raspodjeli. Mogućnosti regulacije dane su u znanstvenim i tehnološkim oblastima, i u našoj moći i umješnosti vladanja stihijom tržišta i društvenim odnosima koje su na njoj zasnovane, a očitovat će se te mogućnosti u više ili manje *usklađenoj* međuzavisnosti sredstava i cilja, odnosno: našeg znanja s jedne strane, i težnji i želja koje tim znanjem možemo dostići.[9]

Kako je sistem opservacija, misli i zaključaka, izgrađen na 11. tezi o Feuerbachu, narušio upravo sklad sredstava i ciljeva, i u svim bitnim slojevima postojanja (privrednim, političkim, moralnim itd.) zakočio razvoj ne samo kvalitete nego i kvantitete rasta, traženje uzroka izvan tog ideološkog sustava može biti samo pokušaj opravdanja. Nije taj sistem djelovao samo u zaostaloj zemlji Oktobra. Prosječna ili čak negativna selekcija imanentna je upravo monopolu do kojega je došlo uslijed apsolutizacija, svojstvenih njegovoj hegelijanskoj jezgri. Zapleli bismo se ponovno u nerazmrsivu mrežu funkcioniranja povijesnog determinizma (odnosno više njih), i u proturječja s kobnim iskustvima nedavne prošlosti, kad bismo, poput Mihajla Markovića, pokušali tražiti opravdanja u vanjskim okolnostima. *»Nikakva ideologija sama po sebi, makako rđavo, neadekvatno interpretirana, ne može proizvesti jednu društvenu stvarnost. To može samo niz društvenih činilaca...«* — piše on u već navedenom ogledu. Ali kad smo već u području tako apsolutiziranog voluntarizma, zar nije fatalni nedostatak ovog sustava upravo u tome, što se nije *mogao* prilagoditi tim »društvenim činiocima«, povijesnim okolnostima koje je zatekao? Nije li baš u toj mogućnosti prilagodbe i usklađivanja »abeceda« političke djelotvornosti?[10]

S elementarnom primjedbom da se ne radi ni o kakvoj krizi, nego o povijesnoj kataklizmi, treba prići i bazi i »nadgradnji«; to, na svoj način, već i rade sudionici ovih simpozija i okruglih stolova. I Mihajlo Marković je u citiranoj raspravi započeo svoja razmatranja o »krizi« s referencijom na »ubrzanu eroziju« ideologije, na teorijsko-moralni debakl, doduše samo »boljševizma u njegovoj staljinističkoj formi«, ali u analizi *dvosmislenosti* i *proturječnosti* on ipak zahvaća cjelinu marksizma i njegovih »osnovnih misli«. Ako je vrijeme *»nagrizlo čak i ono što je najbolje kod Marksa«*, nije ga i *»destruiralo«*, i Marković dodaje: *»Međutim, potreban je ogroman trajan napor da se Marksova misao rekonstruiše tako da ostane celina i da se dovede u sklad s modernim znanjima i modernom filozofskom kulturom.«*[11]

Karakteristična rečenica! Ona, naravno, ne ukazuje na jednostavnu činjenicu da je od ove velike i »totalizirajuće« doktrine ostalo nekoliko važnih »općih mjesta«, kojih je vrijednost baš u tome što su prihvaćena kao opća mjesta i zdravorazumske misli (izvan zatvorenog i apsolutiziranog sistema). Ta rečenica, naprotiv, poziva na ponovno stvaranje »cjeline« Marxove misli, na golem napor da se ona rekonstruira... A zašto da se rekonstruira ono što je baš svojim apsolutizacijama doživjelo »debakl«, i čemu da se to dovodi *»u sklad s modernim znanjima«* — kad će to onda nužno biti nešto drugo? — sve to ostaje tajna i proizvoljna želja. Točnije, to ostaje nostalgijom pojedinih mislilaca koji do teoretskog Bad Godesberga još nisu stigli: do teoretski neophodnog, a politički djelotvornog i oportunog odvajanja ideje i pojma socijalizma od svake ideologije u nekom »zatvorenom«, doktrinarnom smislu. Što ne znači da marksizam čak svojim poluistinama, kao i intuiranim istinama, ne samo u ekonomskoj nauci nego i u antropologiji, nije odigrao svoju kritičku funkciju. On tu funkciju u značajnom smislu još uvijek ispunja naprama neokapitalizmu. To je onaj »Marx budućnosti« Michaela Harringtona. Možda je u tim »intuicijama« smisao one ne odviše sretne formulacije Alaina Badioua: nastaniti nenastanjivo! Prema Mihajlu Markoviću *ono što ostaje*, pošto se oljušte sve dvosmislenosti i proturječja (vezana uglavnom za »rigidni ekonomski determinizam«, za »svođenje povijesti na klasnu borbu«, za Marxovo »shvaćanje univerzalne ljudske prirode«, itd.), jest: *»kritika otuđenog rada, kritika proizvodnje za profit i tržišne njene regulacije, predviđanje porasta stope eksplo-*

atacije radnika dokle god traje kapitalizam, predviđanje neizbežnih sukoba rasta proizvodnih snaga i produkcionih odnosa...«[12]

Radi se tu, bez dvojbe, o koherentnom (što ne znači i odmjerenom, ali ni cjelovitom) sklopu analiza i ocjena društvenog poretka koji je zapravo stvorio zapadnjačku civilizaciju i sigurno je u navedenom sklopu uočena međuzavisnost bitnih ljudskih situacija u njihovim funkcionalnim odnosima. Otuđeni rad je neizbježna funkcija proizvodnje upravljene ne stvaranju upotrebnih vrijednosti, nego motivirane posve egzogenim motivom: ostvarenjem profita, što je uvjetovano privatnim vlasništvom proizvodnih sredstava, a što se onda nužno regulira (ili »regulira«) stihijnim funkcioniranjem tržišta, ali i intervencijom države, čime se dokida, baš u najrazvijenijim industrijskim zemljama, porast stope eksploatacije. Ali cio taj sklop problema i kritika našao se u međuvremenu *pod udarom* znanstvene i tehnološke revolucije, fenomena, dakle, koji je, uz *oslobođenje rada*, naglo i sve oštrije, otvorio mogućnost oslobođenja *od rada*. To oslobođenje od rada ubrzanom automatizacijom nužno je izbacilo iz tvorničkih dvorana, ali i iz ureda i uslužnih djelatnosti, goleme mase radnika; velika nezaposlenost na svoj je način također označila tu novu pojavu (i problem): »oslobođenja« od rada. Kako je u isto vrijeme demografska eksplozija mnogostruko povećala ponudu radne snage, te su se dvije posljedice »sastale« i fatalno upotpunile te su svojom udvostručenom težinom naglo naglasile i zaoštrile bitnu Marxovu (i Smithovu i Ricardovu) postavku o neskladu i sukobu proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Taj sukob daleko nadilazi mogućnosti rješenja sagledanih u okviru i »smjeru« realnog socijalizma, koji je (s već spomenutim »oljuštenim« dvosmislenostima i proturječjima) i onako dospio u proizvodnu i društvenu slijepu ulicu, o moralnim okolnostima da i ne govorimo. Ali u isto vrijeme, i s tek nešto većim izgledima, taj sukob nadilazi i reformne pokušaje kapitalizma, recimo neprecizno: socijaldemokratske. Treća alternativa, ukoliko se tu i tamo javlja (a ne mora to biti ona Bahroa ili Lefebvrea), nailazi razumljivo na ogorčeni otpor dogmatskih snaga na Istoku, kao i konzervativnih na Zapadu, tako da se mogućnosti »izlaska« ponovno zatvaraju, ili ograničuju.

Ta »opća mjesta« traže, zacijelo, uvijek drugačije i nove konkretizacije, i u njima će se, pragmatički i postupno, i bez opasnih eksperimenata »u živo«, sakupljati iskustva i ostvarivati oblici *socijalističkog dogovora*. Nikakve hipoteke zaostale od ove prethistorije koja još uvijek traje neće moći spriječiti dogovaranje na putu prema ljudskoj solidarnosti; kao što ga, očito, neće moći spriječiti (ili učiniti suvišnim) nikakav, ma koliko velik, linearni rast proizvodnih snaga; kvantifikacija će uvijek ignorirati imanentne ljudske kvalitete, a u međuvremenu je pojam eksploatacije ionako poprimio drugačije atribute: nije više riječ prije svega o materijalnom izrabljivanju, nego o isključenju pojedinaca (zapravo golemih masa) iz procesa društvenog života i razvijanja stvaralačkih moći uopće.[13]

Ali na pitanje o temeljnoj grešci jedva da je potrebno ovdje se osvrtati. Nje vjerojatno i nema; postoji, zacijelo, tijek međuzavisnih misaonih konstrukcija koje su jedna drugu uvjetovale i opravdavale. One su odigrale svoju ulogu u drugoj polovici 19. i u dosadašnjem toku 20. stoljeća. Zasnivale su se bez dvojbe na opažanju bitnih pojava i oznaka društvene situacije, i ne može se osporiti da su imale veliko mobilizatorsko značenje. Imaju ga još i danas, i uzalud je i neumjesno je bilo kakvo ignoriranje marksizma, unatoč činjenici što do nekog osobitog osvježavanja ili aktualiziranja — poslije velikog pokušaja

frankfurtske društvene kritike, ili pokušaja Sartrea, Lefebvrea, Althussera i Poulantzasa u Francuskoj, Gramscija, Della Volpea itd. u Italiji — nije došlo. Čitajući Görana Therborna ili Michaela Harringtona ubrzo ćemo utvrditi da je cijela ova velika kritika kapitalističkog svijeta zapravo upala u živi pijesak neokapitalizma. Novi fenomeni naprosto nisu mogli biti svladani iskustvom (i sintezama) doktrine nastale polovinom prošlog stoljeća. Događaji iz 1968. bili su samo jedan od signala te nemoći, i možda, u Europi, posljednji proplamsaji nade u stare revolucionarne metode, s izmijenjenim subjektima i u drugačijoj situaciji. Nasuprot teoriji i praksi »države obilja« (N. Glazer, D. P. Maynihan, D. Bell itd.) bile su nužne nove analize, a upravo su, čini se, Harringtonove bile najuvjerljivije, one iz drugog dijela njegova »Sutona kapitalizma«. Ali Therbornov prikaz sudbine zapadnog marksizma i »lijeve« misli u teoretskoj sferi (poslije Andersonove knjige iz 1976) ilustrira također u kolikoj su mjeri inače ti pokušaji zapravo bili »tanki« i sporadični. A Sartreovo oduševljenje za maoizam i »kulturnu revoluciju« već je bilo kao neki iskrivljeni odraz ove velike i krvave povijesne drame u grotesknom ogledalu.[14]

Bez obzira na stupnjeve »istinitosti« (vjerodostojnost zapažanja i pravilnost zaključivanja) čini se da se nikakva pogreška ovog ideološkog sustava koji počiva na ekonomskim i povijesno-filozofskim istraživanjima Marxa i Engelsa (itd.) ne može shvatiti kao »prva« ili temeljna. To što je boljševička teorija revolucije pronašla i manipulirala s Marxovom metaforom o diktaturi proletarijata (*većine*, što je tada bilo i logično u razmatranju demokratizacije povijesnih procesa) kobna je činjenica, ali pripada sferi političke prakse unutar apsolutnog revolucionarnog voluntarizma; ne pripada, međutim, sferi sociološkog ili antropološkog zasnivanja »filozofije povijesti.« Sam ideološki sustav, o kojemu je riječ, u cjelini griješi *u metodi:* on stanovite spoznaje apsolutizira. Te apsolutizacije međusobno povezuje i obrazlaže jednu s drugom. Kako se radi o *povijesti*, odnosno o visokom stupnju civilizacijskih odnosa prožetih ljudskom sviješću, takva slika povijesti trpi od izrazite strukturalističke slabosti: ona ipak apstrahira od »konkretnog čovjeka« i zanemaruje osobnost pojedinca. Sporedno je pitanje (i predmet posebnih istraživanja) koliko je takvo apstrahiranje već prisutno u izvornim tekstovima utemeljitelja. Možda je za taj problem dobro podsjetiti na Vasquezovu ne baš uvjerljivu polemiku protiv Althusserova »antihumanističkog« tumačenja Marxa, koje je, za Vasqueza, bilo »najrazorniji napad na Marxov humanizam«.

Vasquez navodi nekoliko navoda iz *Grundrissa* i insistira na konkretnom čovjeku. Npr.: *»Slobodna je individualnost, utemeljena na univerzalnom razvitku individua i podređivanju njihove zajedničke društvene proizvodnje njihovom društvenom dobru«*, zatim: *»Povezanost je proizvod individua. To je historijski proizvod. Pripada određenoj fazi razvitka individualnosti«. — »Na taj način* — zaključuje Vasquez — *ne samo da je pobijena Althusserova teza po kojoj društveni odnosi nisu odnosi između ljudi (ili između individua, kako kaže Marx), već je jasno utvrđeno da su ti odnosi istorijski proizvod individua tako da se prelazi iz faze razvitka individualnosti, u kojoj individue ne mogu vladati svojim sopstvenim društvenim odnosima, u višu fazu...«* itd.[16]

Čini se, gledajući u cjelinu, da je Althusser ipak imao pravo u tumačenju Marxa, točnije njegova »strukturalizma«, što, naravno, ne znači da je moguće i opravdati sve stupnjeve apsolutizacije koje su iz toga funkcionalno proistekle. Gledajući upravo tu cjelinu možda bi bilo zanimljivo ispitati je li do tog

»apstraktnog čovjeka« Marx došao najprije u okviru političke ekonomije (dakle određenom apsolutizacijom unutar teorije vrijednosti) ili u okviru svoje filozofske antropologije, temeljeći svoj socijalistički scijentizam na tezi da društveno biće određuje društvenu svijest. I u jednom i u drugom slučaju uopćavanje stanovite zdravorazumske i »djelomične«, tek u određenim uvjetima važeće, istine (nije ništa preciznije reći: poluistine) dovodi do posve radikalne, ali politički »praktične« i u nekom parcijalnom smislu veoma djelotvorne ideologizacije čitavog ovog misaonog sustava. Te su apsolutizacije zapravo ugaoni stupovi na kojima čitava zgrada i počiva. A ostaje veliko pitanje, za našu današnjicu još uvijek sudbonosno: što ostaje od te zgrade (baš u ovim donjim, političkim slojevima) ako se te apsolutizacije svedu na pravu mjeru? Što se događa ako se njihova istina konkretizira, i ograniči, u vremenu i prostoru, na povijesne okolnosti, bez totalizirajućih razmjera i pretenzija?

Od teorije vrijednosti ostaje, vjerojatno, mogućnost proračunavanja vrijednosti proizvoda u samom procesu proizvodnje, u tvorničkoj dvorani. S višim kvalifikacijama i tu se već račun komplicira; očito: *rad* nije neka apstraktna vrijednost, kao ni radna snaga, ni količinski mjerljiv, a pogotovu nije jedini *izvor* vrijednosti. Nema mnogo smisla na ovom mjestu rekapitulirati povijest kritike i mnogih diskusija oko Marxove teorije vrijednosti. Učinio je to, sumarno, već prije Lefebvrea, Leszek Kolakowski; on već u ekspoziciji, možda i bez namjere, izlaže paradoks u njegovoj biti: *»Taj apstraktni, jednorodan ljudski rad je pravi tvorac prometne vrijednosti, dok rad kvalitativno diferenciran stvara upotrebne vrijednosti.«*[17]

Ne vraćajući rješenje do Aristotela, kao što to čini Milan Pruha, Kolakowski u poglavlju »Komentar teorije vrijednosti« zaključuje na kraju: *»Sve karakteristične Marksove distinkcije i pojmovi povezani s teorijom vrijednosti su izraz njegove ideološke osnove, koja pretpostavlja da kapitalizam u principu ne može biti reformisan...«* — što bi ukazivalo da Kolakowski teoriju vrijednosti smatra sekundarnim izvodom iz temeljne Marxove filozofske orijentacije. Ukoliko treba tražiti ono zajedničko u svim proizvodima (robama), Milan Pruha bez oklijevanja prihvaća od Aristotela baš upotrebnu vrijednost koja zavisi od potrebe i od upotrebljivosti stvari; i Pruha primjećuje baš u tom pitanju: *»Međutim Aristotel u stvari problem vrednosti uopšte nije ostavio bez rešenja, kako mu Marx to pripisuje, nego je došao do rezultata, različitog od Marxovog. Jednakost, na kojoj se razmena zasniva i koja omogućuje poređenje, nije jednakost stvari koje bistvuju po sebi, nego jednakost potreba.«*[18]

Čime je bila uvjetovana ova apsolutizacija prometne vrijednosti i njenog stvaratelja: rada kao jedinog kriterija i izvora vrijednosti? Nije teško zapaziti da je refleks te apsolutizacije na ulogu kvalifikacije rada, sposobnosti i znanja bio upravo katastrofalan. Ako je svaki rad jednako vrijedan, ako znanje, umješnost, organizacija posla i u oruđima sadržano i preneseno znanje nemaju značenja u stvaranju, onda je fatalna klasna simplifikacija u praksi života neizostavna i nužna. Umjesto *posebne* osobnosti koja stvara, dolazi do šire apsolutizacije: umjesto konkretnog čovjeka važi (za opće dobro, za povijesno rješenje) ljudska *društvena funkcija*. S prelaskom, dakle, teorije vrijednosti iz tvorničke dvorane u prostore društva i na »antropološku problematiku«, na stvaranje uopće, rješenja se vulgariziraju u najširim razmjerima, ali za politički život ona se izvanredno pojednostavljuju: klasna borba postaje eshatološki medij, i to gotovo isključivi. Otuda i štete i koristi za najviše potlačenu klasu: ona se uzdiže u svojoj samosvijesti, ali i izolira. Ona se odvažno bori, ali i biva

poražena, i manipulirana, i depravirana. Ne samo njena, nego i cjelokupna degradacija posljedica je te izolacije, i to čitavog društva, ne samo u slučaju pobjede, nego i neracionalnih postupnih kretanja. Pitanje nije samo političko nego i etičko, a nikakav »sociološki strukturalizam« ne može ga sam po sebi riješiti. Moralno gledanje na klasne odnose, na problem radnika zaposlenih i nezaposlenih, nameće se ponovo, iznad svake scientifikacije, unutar jednostavnih zdravorazumskih razmatranja, koja su suvremenom humanizmu, bez velikih »posredovanja«, dostupna i koja ga zapravo uvjetuju i traže.

U međuvremenu su baš svijest ljudska i osobno stvaranje postigli, u laboratorijima, u znanosti, niz revolucionarnih obrata u proizvodnji, i doveli do novih mogućnosti: do oslobođenja od rada, kako je to već nazvano. Naše mišljenje da ono nije samo po sebi dovoljno proizlazi, očito, iz jednostavnog pogleda na suvremeno »planetarno obzorje«, na pitanja krize (Zapada i Istoka) i nove konfrontacije neoliberalizma i trećeg puta »socijalne države«.

Značenje »apstraktnog, jednorodnog ljudskog rada« nije, očito, »nestalo«, ali je njegovo značenje veoma opalo. S time je opalo značenje i njegovog društvenog subjekta, a poraslo značenje »tercijarnog sektora«, i diferencijacije društva uopće. Socijalističke težnje suvremenog ljudstva kreću se širom svijeta sve više u smjeru *dogovora* o beskrajno složenim pitanjima postojanja, o uređenju institucija, a osobito proizvodnje i raspodjele. Nije lako utvrditi, a niti ustvrditi, da je »izmirenje«, ili izjednačenje poimanja »konkretnog čovjeka« i čovjeka kao društvene funkcije ozbiljnije postignuto ili čak sagledano, niti je iole osigurana kontrola kvantifikacije i neograničenog linearnog rasta. Ali mnoga su nastojanja i pažnje upravljene u tom pravcu.

Obraćanje pažnje i vraćanje težišta (bez nekih novih apsolutizacija) s prometne na upotrebnu vrijednost proizvoda, s ruke i manuelnog rada na svijest i znanje, s proizvodnih (»materijalnih«) društvenih vrijednosti na humane i socijalne u širem antropološkom smislu, označuje mnoge nove pojave i potrebe očovječenja egzistencije i konkretnih društvenih odnosa. Otuda i fenomenalno značenje tzv. »novih pokreta« koji su »ispunili« prazne prostore ove beskrajne humanističke problematike.[19]

Jedva da išta bolje ilustrira ograničenost i nedovoljnost svođenja povijesti i njenih problema na ekonomski determinizam od ovih novih društvenih pokreta što su buknuli 60-ih godina; ali i onih mnogo starijih. Njihovi su teoretičari (Offe Claus, Jürgen Habermas, Alain Tourain u prvom redu, ali i mnogi drugi) upravo to i razmatrali: kritiku društva izvan svake političke integracije. Za radničke stranke bilo je to, zapravo, veliko iznenađenje, i problem: kako to da čak i nakon odvajanja od marksističke ideologizacije, klasične i tradicionalne, političke formacije nisu bile u stanju integrirati ove pokrete, pogotovu ne nacionalne, osim, na svoj način, one iz kolonijalnih područja? A i u tim slučajevima motivacija tih integracija (u Aziji, Africi i u Latinskoj Americi) nije bila određena »čisto« ideološkim pobudama, nego planetarnom situacijom i »odnosima snaga« — pri čemu je političko sljepilo reaganizma, tatcherizma itd. imalo odlučujuće značenje. Kao i socijalistička kretanja, unutar marksističke sfere ili izvan nje, i ti su novi pokreti nužno ušli u žrvanj teške i »svakodnevne« polarizacije Istok—Zapad, pa naravno i Sjever—Jug. Ta polarizacija iskrivljuje njihov položaj, funkciju i orijentaciju. Problem inherentne oslobodilačke uloge ovih pokreta nije zato uvijek lako sagledati, radilo se o univerzalnim pokretima (ekološkom, ženskom itd.) ili o nacionalnim. Primjer Baska, Iraca, pa Nicaragua

i Salvadora, indonezijskih i arapskih zemalja ulaze u te složene relacije, razumljivo, sa svojim specifičnim okolnostima i značenjima, ali njihova stvarna oslobodilačka funkcija ne može izbjeći, i ostati zadugo zagonetna, iole pažljivijem ispitivanju.

Da li i samo određenje slobode time traži stanovita preispitivanja? — teško da može biti predmet ovih razmatranja. Nedavna, pa i davna, iskustva pokazala su nam da su upravo te političke ili etatističke (represivne) integracije osporile uvjerljivost sverješavajućih doktrina, ne samo u pogledu konačnih rješenja nego i djelotvornosti sredstava i putova k slobodi.

Tih novih (i nacionalnih) pokreta nema na Istoku — no znači li to da problema nema? Zavjesa indoktrinacije i birokratska represija prekrila je i odnose, i fenomene. Odvajanje poimanja (i prakse) konkretnog čovjeka od njegove društvene funkcije, koje je zapravo naličje nasilnog izjednačavanja tih pojmova i njihovog praktičnog očitovanja, dovelo je do utrnuća i jednog i drugog. Izbor ljudskih vrijednosti i, uopće, posve egzogena selekcija doveli su do zaostajanja u širokom luku postojanja: od jednostavne industrijske ili poljoprivredne produktivnosti do ezoteričkog umjetničkog stvaranja. Entropijski ponori kao da se danomice sve šire otvaraju. Teško je shvatiti ravnodušnost svijeta pred tom izrazito antropološkom pojavom, i šutnju na kongresima i okruglim stolovima, alibije i mudra opravdanja koje »filozofski« pronalazimo (u filozofiji zaista, i u znanosti). Ali već duže vremena postaje i na Zapadu sve jasnije da se nekontroliranim rastom i pojačanom proizvodnjom ne može mnogo pomoći ni prvom, ni drugom, pa ni trećem svijetu baš zbog demografskog rasta, pa (paradoksalno) i zbog porasta blagostanja na »novim« kontinentima. Na žalost, neprozirnost obzorja čini veoma teškim (a možda i sve težim) sagledanje mogućnosti »kontrole i regulacije«; teškoće socijalističkih programa, a pogotovu tamo gdje su reformističke stranke došle na vlast, to očigledno pokazuju. Između prašume kapitalizma gdje raste bujno raslinje najraznovrsnijeg karaktera i pustinje realnog socijalizma koja se širi tjesnacima apsurda i prodire danomice u kaotičnu prašumu koja, čini se, nije samo naša metafora — nije lako (baš zbog tih raznorodnih ali veoma djelotvornih pritisaka) iskušavati *in vivo* alternativna rješenja. Dnevne vijesti govore nam o tome. Na mudrim savjetovanjima izlažu se fragmenti istine i poluistine, često čak veoma točni i važni.

Ali naša nemoć ne biva time mnogo manja. Citat Franza Kafke, koji smo, možda s nešto pretjeranog optimizma, naveli na početku ovog ogleda: *ako govorim, tko će mi odoljeti?* — ima zacijelo veoma relativno značenje; barem u ovim prizemnim »praktičnim« slojevima postojanja. Za »inteligentziju« Istoka i Zapada (mnogo manje na Istoku, na žalost) postoje, doduše, neke mogućnosti samo-ostvarenja i nalaženja vlastitog identiteta, ukoliko se, makar »unutrašnjom emigracijom«, osvoje stanoviti prostori za stvaralački rad; ali i izvan izvornog stvaranja, znanstvenog ili umjetničkog, postoje određene mogućnosti da se »autonomna sfera« osobne djelatnosti »poklopi« i izjednači s »heteronomnom«, kako ju je nazvao André Gorz, onim radom, dakle, kojim se održava život i »standard«. Treba li napominjati da samo mali broj ljudi, čak u najrazvijenijim zemljama, može postići tu osobnu autoidentifikaciju i cjelovitost svog bića, i »izjednačiti« ga sa svojim životom?

Tu se, doduše, u tim slučajevima, najlakše ali i najdjelotvornije, ostvaruje stanovit stupanj slobode. Krećemo se u uzdignutom kraljevstvu misli, novih

oblika i novih doživljaja, pa ako se nalazimo nekim slučajem izvan neposredne i grube represije, novi će svjetovi rasti u nama i oko nas, nezaustavljivo, kao što trava raste. I tu se susrećemo s očiglednom istinom visoke autonomnosti ljudske (društvene i osobne) svijesti, kulturnog života i razvoja ideja, umjetničkih izraza i stilova. Susrećemo se s problemom ontologije, ne društvenog bića, kako bi to rekao Lukács, nego ontologije društvene svijesti. Što je ona i što je određuje? Kako nastaje? Projiciranjem jednostavnog »društvenog strukturalizma« u kulturnu povijest i u povijest ljudskog stvaranja uopće Karl Marx je zasnovao svoju temeljnu antropološku i povijesnu poziciju: društveno biće određuje društvenu svijest — pri čemu je ostalo nejasno što je to zapravo društveno biće (da li proizvodni odnosi, ili još k tome pravni, zajedno s ustanovama?), a što sve pripada u društvenu svijest? Da li samo klasna svijest (što bi značilo posve prizemnu istinu, a možda i tautologiju), ili još i pravo, običaji, vjerovanja, pa filozofija, znanost i umjetnost? — jer kako zamisliti svijest nekog društva bez ovih bitnih oblasti?[20]

I tako se ovi pojmovi »baze« i »nadgradnje« prepleću i poklapaju — ali baš s obzirom na *kobni rezultat* toga gesla o određenju svijesti društvenim bićem — jer geslom je ta »misao« postala — nije moguće ne pomisliti: naprotiv, upravo društvena (?) svijest (?) određuje društveno biće (?) — ali kad bismo se mogli riješiti ovih upitnika, preokrenuta istina ovog »našeg« marksističkog voluntarizma, tako fenomenalno promišljenog i ostvarenog u staljinizmu (itd.), ukazala bi nam se u svojoj zastrašujućoj strahoti: eto, što je ta naša društvena svijest učinila od naše povijesti — ako je to zaista bila društvena svijest; i kako sada dalje riskirati nešto s njom? Kako izbjeći ili smiriti čarobnjakove šegrte, sumanute u njihovom znanju-neznanju, i vratiti povijesti (i našoj svijesti) njeno dostojanstvo, i onemogućiti onu crnu teologiju (i teleologiju) koju su čarobnjakovi šegrti utemeljili na inverziji gesla koje je Marx formulirao; na apsolutizaciji, dakle, apsolutno suprotnoj: volja jedne grupe »mudraca« (profesionalnih revolucionara), pod zastavom ekonomskog determinizma, determinirala je društvo svojom voljom i svojim djelom. Nije li, dakle, inverzija gesla istinitija (ili barem jača) od gesla samog? Ili je to opet na djelu čarolija njihovog dijalektičkog jedinstva?

Ova je ironija prije svega upravljena nama samima, i teškoj vulgarizaciji jednog općeg mjesta iz povijesne znanosti koje je inače točno u »općim linijama«, u »posljednjoj instanci«, kako to ironizira Kolakowski: da će društveni (recimo: materijalni) interes jedne klase uvjetovati neke njene ideje i njeno ponašanje, u prosjeku i u različitim oblicima; ali ne odrediti u cjelini. Neće ih odrediti čak niti u političkom ustrojstvu; koliko stranaka, orijentacija itd. ima unutar čisto političke volje neke klase, ili staleža, ili profesije!

Ova apsolutizacija na području »filozofije povijesti« čini, bez dvojbe, cjelinu sa već ocrtanim uopćavanjima i generalizacijama koje »gravitiraju« oko teorije vrijednosti. Na prijedlog Toma Bottomorea da marksizam (konkretno historijski materijalizam) treba smatrati ne teorijom povijesti, nego samo metodom istraživanja, Leszek Kolakowski primjećuje da on nije ni metoda jer ne postoji *»nikakva generalna metoda u historijskom istraživanju«*. On je sklon tu metodu svesti na preporuku da se pri istraživanju i »objašnjavanju« povijesti uzmu u obzir i »materijali«, društveni uvjeti, što je — reći će on — opće mjesto zdravorazumskog mišljenja.[21]

Samo, možda je i to nešto: ako se neka misaona konstrukcija na kraju na taj način identificira, nije li to čak mnogo? Nije li to opća pojava: ako hipo-

staziramo ono zrno istine koje se nalazi u nekoj opservaciji ili zaključku, i ako se čak ta misao dovede do sistema, nastaju redovno spekulativne konstrukcije, dogmatike profane ili svete. Primijenjene u »praksi« života one mogu zakočiti »normalan« razvoj povijesti; ako neki normalan razvoj uopće postoji. Što je ova konstrukcija u recentnoj povijesti učinila, jedva da je potrebno podsjećati se.

A nije ni osobito ugodno podsjećati se na to, premda uporno perzistiranje ovog sistema apsolutizacija upravo to zahtijeva. Kako završiti ovu ljudsku prethistoriju i izaći iz nje? — to je pitanje, i nada kojoj je bio upravljen i ovaj sistem, ma kako »radikalno« bio promišljen i apsolutiziran. *»Marxova vjera u kraj 'prethistorije' je poziv, a ne naučna teorija, to je riječ proroka, a ne učenjaka«* — kaže Kolakowski. To, naravno, mijenja i uvjete i odnose, na koje nas takav poziv upućuje; drugim riječima: to mijenja obaveze i modalitete povijesnih odgovora na taj poziv, dakle upravo putove i sredstva koja u tom hodu možemo i smijemo upotrijebiti.

To su putovi razmatranja i dogovaranja, indukcije dakle koja, zacijelo, neće smetnuti s uma ni opće ciljeve koje je u stanju sagledati, neposredne, pa i one daleke, ali neće preskakati stupnjeve niti će ignorirati konkretne mogućnosti. Upravo takvo odvajanje i suprotstavljanje sredstava i ciljeva, i to moralno i misaono, do čega je došlo apsolutizacijom jednih i drugih, otvorilo je ponore u koje su propale tolike nade i napori, i nebrojene ljudske vrijednosti, čitavi naraštaji zapravo, u dugim desetljećima davne i nedavne prošlosti.

Grgo Gamulin

BILJEŠKE

1. R. GARAUDY, *O realizmu bez obala*, Zagreb, 1968. — G. GAMULIN, *Razmišljanja na Waterloou*, »Marulić«, br. 5, Zagreb, 1982.

2. Okrugli stol: *»Kriza marksizma?«*, Naše teme, br. 11, Zagreb, 1982.

3. G. GAMULIN, *Poslije Watterloa ili: utopiti ribu*, »Marulić«, br. 4, Zagreb, 1983. — ISTI, *Socijalizam u nastajanju* (strojopis), Zagreb, 1982, str. 14, 15 i dalje. Kao primjer privatizirane (interiorizirane) kršćanske inklinacije treba spomenuti i visoko istaći personalizam Emmanuela Mouniera.

4. M. MARKOVIĆ, *Kriza marksizma i nove mogućnosti njegovog razvoja*, »Theoria«, br. 1—2, Beograd, 1983, str. 13—26. U istom broju ogledi S. MORAWSKOG, M. PRUHE i drugih. — Vidjeti i priloge u časopisu »Socijalizam u svetu«, br. 55, Beograd, 1983, osobito G. THERBORN, *Nastanak društveno-naučnog marksizma i problemi klasne analize*, str. 3. Za stanje marksizma i u marksizmu vidi, među ostalim: M. HARRINGTON: *The twilight of capitalism*, 1976, prijevod 1979, osobito II. dio: »Karl Marx budućnosti«.

5. Samo kao primjer P. NAVILLE, *Le nouveau Leviathan*, I—IV, 1960—1977. — ISTI, *Prema automatiziranom društvu* (prijevod). — D. MEADOWS, *Granice rasta* (prijevod 1977). — M. MESAROVIĆ — E. PESTEL, *Mankind at the turning Point* (Čovječanstvo na raskršću, Zagreb, 1976). — kao prijedlozi za kritiku i rješenje: R. BAHRO, *Die Alternative*, 1977 (prijevod; 1981). — A. GORZ, *Adieu au prolétariat*, 1980. — O sudbini kapitalizma vidi L. KOLAKOWSKI, *Glavni tokovi marksizma I* (prijevod), Beograd, 1980, str. 442. i dalje; M. HARRINGTON, o. c., 1970.

6. Instruktivno je u tom pogledu pregledati sva godišta »Praxisa« u Zagrebu i časopisa »Marksizam u svetu« i »Socijalizam u svetu« u Beogradu. Za »seobu marksizma« na Zapad vidi: G. THERBORN, *Nastanak društveno-naučnog marksizma i problemi klasne analize*, »Socijalizam u svetu«, br. 35, Beograd, 1983; nadalje za pitanje krize marksizma informacije u I. SALEČIĆ, *Varijacije o krizi marksizma*, »Naše teme«, br. 11, Zagreb, 1982. — S. MORAWSKI, *Otvoreno pismo Theoriji*, M. MARKOVIĆ, *Kriza marksizma i nove mogućnosti njegova razvoja*, M. PRUHA, *Kriza marksizma kao granica jedne teorije oslobađanja*, itd., sve u »Theoria« br. 1—2/1983. — Od novijih ogleda o marksizmu, naravno, H. LEFEBVRE, *Une pensée devenue monde*, 1980, prijevod u nas: »Misao postala svijetom«, Globus, Zagreb, 1981 — u kojem ogledu neophodni zaključci nisu sagledani.

7. U vezi s time pogledati materijale (djelomično objavljene) naučnog skupa *»Marxova filozofija i naše vreme«* (Filozofsko društvo Srbije) u Beogradu, 29—30. siječnja 1983. Vidi O. SAVIĆ, u »Theoria«, br. 1—2, 1983, str. 277; Z. GOLUBOVIĆ, *Šta je smisao rasprave o krizi marksizma*, str. 45; pa zacijelo M. ŽIVOTIĆ, *Šta znači biti marksist danas;* a bilo bi posebno zanimljivo pročitati i referat D. JELOVCA, *Teze o »izmu«*, o kojem Savić sumarno izvještava.

8. A. BADIOU, *Nastaniti nenastanjivo*, »Theoria«, br. 1—2, Beograd, 1983. — Poslije zastoja eurokomunizma, ali zapravo već i ideološkim slomom Sartrea, i sa zaokretom Althussera (1977) i njegovim osobnim slomom, nedostatak novih ideja, pa i jačih ličnosti, očitovao se u pojavi »Les nouveaux philosophes«. — Sam Badiou navodi, u vezi s pitanjima koja smo izložili, knjige koje tretiraju ovaj problem nove konfiguracije, ili čak novog početka marksizma: P. SANDEVINCE, *Qu'est-ce qu'une politique marxiste?* (1978); ISTI, *Notes de travail sur le post-léninisme* (1980), i A. BADIOU, *Theorie du sujet* (1982). Za pitanja neoliberalizma vidi: E. ALTVATER, *Socijalne implikacije uvođenja novih tehnologija tokom »dugih ciklusa« ekonomskog rasta*, »Socijalizam u svetu«, br. 29, Beograd, 1982, str. 3—23.

9. A. GORZ, 1980. — ALTVATER, *sp. dj.*, 1982. — G. GAMULIN, *Socijalizam u nastajanju*, daktilogram, Zagreb, 1982.

10. M. MARKOVIĆ, *Kriza marksizma i nove mogućnosti njegova razvoja*, »Theoria«, br. 1—2, Beograd, 1983, str. 16.

11. Na ist. mj., str. 15. i dalje; 19.

12. Na ist. mjestu, str. 23.

13. L. KOLAKOWSKI, *sp. dj.*, I: *»Eksploatacija se zasniva na tome što društvo ne vrši kontrolu nad namjenom i raspodjelom viška proizvoda, što se ta raspodjela vrši prema sklonostima ljudi koji imaju monopol odlučivanja o upotrebi sredstava za proizvodnju. Eksploatacija je, dakle, stupnjevit pojam i moguće je govoriti o ograničenju eksploatacije, ali ne jednostavno zbog porasta nadnica, nego zbog povećanja kontrole društva nad investicijama i raspodjelom društvenog dohotka... Drugim riječima, pojam eksploatacije je u korelaciji s postojanjem i djelovanjem društvenih mehanizama koji odlučuju o učešću radnih ljudi u odlučivanju o proizvodima njihovog rada, u korelaciji je, prema tome, s političkom slobodom i mehanizmima političke reprezentacije. Pri takvom shvatanju, sadašnja postojeća socijalistička društva nisu primjeri sistema u kojima je eksploatacija ukinuta, već naprotiv: primjer krajnje eksploatacije...«* (str. 397).

14. G. THERBORN, *Nastanak društveno-naučnog marksizma i problemi klasne analize*, »Socijalizam u svetu«, br. 35, Beograd, 1983, str. 3 i dalje. — Vidi i PERRY ANDERSON, *Consideration on Western Marxism*, London, 1976. — Za teoriju »društva obilja« vidi M. HARRINGTON, 1979, str. 263 i dalje, te osobito radove DANIELA BELLA.

15. *»Delo Althussera se svrstava u reakciju na staljinistički dogmatizam, koju je XX. kongres izazvao u svetskom komunističkom pokretu. Ali ono, u stvari, više pretenduje na to da pruži odgovor na izvesne reakcije — humanističke — na taj dogmatizam. Poduhvat Althussera je pokušaj da se povrati scijentizam marksizma i da se odbaci — po njemu — buržoaska ideologija koja je prodrla u marksizam pod plaštom 'humanizma'«* (A. S. VASQUEZ, *Marksizam kao humanizam*, »Socijalizam u svetu«, br. 35, Beograd 1983, str. 70).

16. Na ist. mj., str. 78.

17. L. KOLAKOWSKI, *sp. dj.*, I, str. 325: *»Vrijednost u Marksovom smislu je nemjerljiva tj. ne može se iskazati vrijednost bilo kakve robe u jedinicama neophodnog radnog vremena. Dva su razloga te nemogućnosti, nezavisna jedan od drugoga. Jedan razlog je taj da u sastav vrijednosti svakog proizvoda ulazi vrijednost oruđa upotrebljenog za njegovu proizvodnju, kao i sirovina te oruđa upotrebljenih za proizvodnju tih oruđa itd. do u beskonačnost. Doduše, prema Marksu, oruđa ne stvaraju nove vrijednosti, već samo prenose na proizvod dio u njima kristalizovane vrijednosti; pa ipak, ako bismo trebali da izračunamo vrijednost proizvoda u jedinicama radnog vremena,*

morali bismo isto tako vrijednost oruđa na takve jedinice redukovati, što je očita nemogućnost. Drugi razlog je taj da je nemoguće redukovati razne vrste rada na zajedničku mjeru. Ljudski rad se zasniva na raznim rezervama kvalifikacija i, sa stanovišta Marksove doktrine, vrijeme uloženog rada moralo bi se mjeriti uzimajući u obzir radno vrijeme uloženo u sticanje kvalifikacija od strane onih koji rade. Ali to je nemoguće uraditi...«. Kolakowski odriče teoriji vrijednost i sam karakter zakona: *»Najopštija tvrdnja koja bi mogla pretendovati da se naziva 'zakonom', mada ne bi mogla imati količinskog karaktera, glasila bi da uopšte promjene produktivnosti rada imaju uticaj na promjenu cijena. Ali to nije teorija vrijednosti u Marksovu smislu. Jer ova posljednja, tj. Marksova, jednostavno ne govori da radno vrijeme ima uticaja na cijene, nego da je ono jedini faktor koji stvara vrijednost. Taj iskaz nije nikakav zakon, već proizvoljna definicija koju niti je moguće obrazložiti niti upotrebiti za bilo kakve ciljeve u empirijskom opisu ekonomskih pojava. Čim nema prelaza od vrijednosti do cijena, nema ni prelaza od teorije vrijednosti do opisa bilo kakvih stvarnih ekonomskih procesa«* (str. 386, 388).

18. M. PRUHA, *sp. dj.*, str. 33. — On navodi i Aristotela: *»Ove proporcionalno jednake vrijednosti ne može biti, ukoliko dotične stvari nisu jednake u bilo kojem pogledu... To jedinstvo je u stvari potreba: ona sve povezuje, a kada građani uopšte ne bi imali nikakvih potreba, ili ne na isti način, razmene uopšte ne bi moglo biti, ili ona ne bi počivala na jednakosti...«* (ARISTOTEL, *Nikomahova etika*, V/8).

19. Veoma pregledno i temeljito o novim društvenim pokretima vidi u »Marksizmu u svetu«, br. 3, Beograd, 1983; osobito: J. HABERMAS, *Novi društveni pokreti*, str. 29, ali i TOM BOTTOMORE, *Društveni pokreti, partije i politička akcija*, str. 21. — Zacijelo zadire baš u naš problem kontrole rasta prilog J. L. COHENA, *Između upravljanja krizom i društvenih pokreta: mesto institucionalne reforme*, str. 66; te prilog K. MAASE, *Novi pokreti: društvena alternativa ili kulturni raskid*, str. 137. — U međuvremenu feminizam je čak prerastao u »pokret žena«, ekološki je pokret ponegdje ostvario posebne političke formacije, studenti se poslije 1968. nisu oporavili, politiziranja crnaca bila su represijom razbijena, neki regionalni pokreti razvili su svoje »autonomne« oblike. Jedino su nacionalni pokreti (čak u Europi) očitovali najveću prodornost i kohezionu snagu. Problem sjećanja i konstanta identiteta, diferensiranost ne samo ideološka nego i prostorna igrali su i igraju pri tome bitnu ulogu.

20. Umjesto mnogih već »starih« diskusija o tom pitanju, pa i poznatih stranica u knjizi LESZEKA KOLAKOWSKOG, *Glavni tokovi marksizma*, I, str. 403 (Društveno biće i svijest), str. 432 (Komentar istorijskom materijalizmu), navodimo ovdje samo nekoliko redaka iz već spomenutog članka Stefana Morawskog: *»Pod uslovom da je ova teza točna, šta zapravo treba da podrazumemo pod 'biće' i 'određenje'? Ako društveno biće obuhvata ne samo oruđe i ljude u njihovim proizvodnim aktivnostima, već i institucije i odnose među klasama, pa i kulturnu baštinu izraženu u ponašanju ljudi, onda ne preostaje mnogo toga za onu drugu stranu. Bez obzira, tada bi se o d r e đ i v a n j e sastojalo od oblikovanja ideja i ideologija prema načinu na koji date grupe proizvode, dok se bore jedne protiv drugih polazeći od različitih interesa, a preuzimajući iz zajedničkog tradicionalnog porekla ono što im je neophodno za dobrobit. Ovde sada moramo da postavimo pitanje: da li ta teza odgovara onom što se stvarno zbiva u istoriji? Određivanje u strogom smislu pojma znači: oblikovanje svesti tako da ona neposredno postane saobrazna položaju i ciljevima date klase. A što onda biva na primer sa utopijskim mislima? Da li je uzročnost stvarni osnov ljudske teleologije? Da li postojeće stanje vladajućih odnosa isključuje i n t o t o sve ono što je u suprotnosti sa tim uslovima i što predstavlja alternativno kontrastanje? Možda određivanje ne znači ništa drugo do funkcionalnu interakciju baze i nadgradnje — iskaz koji je ravan trivijalnoj i zdravorazumskoj napomeni. Ili pak možda treba 'određivanje' da shvatimo u veoma ograničenom smislu, naime: svaka ideologija kao i svaka misao, svaki stav, svaka težnja mora da potekne iz postojećih društvenih uslova koje svest neprestano preoblikuje, postajući tako dodatni uzročni faktor: Lukács koji se ovim problemima bavio u svojoj poslednjoj knjizi* (Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins) *nije uspeo da ih razreši. Ako je ljudsko biće e i n a n t w o r t e n d e s W e s e n, onda uzročnost ne deluje na savršen, jednoobrazan način, a individualni (ili grupni) odgovori pri tome obogaćuju društvenu ontologiju v r e d n o s n i m izborom. U tom slučaju preovlađuje etika. Ako društveno biće treba da tumačimo kao d i e z w e i t e N a t u r, onda ljudska teleologija biva ili progutana primatom društvene materijalnosti, ili pak sama uspeva da izgrađuje objektivno nađene i stalno izmenjene uslove; prema tome pojam 'priroda' ovde zadržava samo metaforičko, pikvikovsko značenje«* (str. 10). — Ovo razmatranje Morawskog očito je improvizirano. Nije riječ samo o »vrednosnom izboru, nego o individualnom stvaranju vrijednosti i oblika, dakle postojanja. 'Određivanje' treba, dakle, shvatiti u mnogo ograničenijem smislu, a ne samo kao 'interakciju', nego se radi o slobodnom stvaranju koje je i stvorilo sve što u povijesti imamo.«

21. *»Takva opšta regula ni najmanje ne predodređuje da je sve moguće 'do kraja' redukovati na klasni interes, ne sadrži također nikakvu negaciju takvih okolnosti kao što su samostalna uloga tradicije, samostalna uloga ideja i borbe za vlast, ne osporava suštinsku ulogu koju u istorijskim procesima igraju geografski uslovi ili biološke granice ljudskog postojanja. Oslobađa, također, od jalovih sporova oko 'determinacije u posljednjoj instanciji'. Uzima, međutim, za ozbiljno Marksovu misao, prema kojoj duhovni život nije u potpunosti autonomno područje, nego mora biti shvaćeno i kao područje artikulacije ne-duhovnih interesa. Banalnost te regule, treba ponoviti, dolazi upravo otuda što ju je marksizam popularisao«* (L. KOLAKOWSKI, *sp. dj.*, I, str. 441, 442).

Prepotencija ili arogancija

Nastavak odgovora na članak Josipa Vrane »Neznanje ili patriotizam«

IV. Josip Vrana misli da mi je svojim pisanjem zadao udarac od kojeg se čovjek ne može braniti, koji protivnika mora smlaviti, i nastupio je, kao da stoji na pijedestalu nepovredivih znanstvenih pozicija, ovako: »S Kulundžićevom tezom upoznao sam se već god. 1959 (...). Tu sam brošuru pročitao sa zanimanjem, ali sam odmah zaključio da Kulundžić za svoju tezu nema nikakvih direktnih dokaza, već da su njegovi navodi samo indicije, da bi *Prvotisak* misala mogao biti štampan u Kosinju. A na temelju indicija ne mogu se stvarati znanstvene teze kao što ni sudac ne može kazniti okrivljenog samo na temelju indicija. Stoga sam odmah zabacio Kulundžićevu tezu...« (str. 537).

Ja svoju povijesnu zgradu o Kosinju gradim, kao što je poznato, na povijesnom svjedočanstvu biskupa Sebastijana Glavinića, koji je u svojoj službenoj biskupskoj vizitaciji zapisao bistro i jasno da je, došavši u taj kraj neposredno po izgonu Turaka (poslije god. 1691), svojim očima vidio brevijare na kojima je u kolofonu bilo otisnuto da su tiskani u Kosinju, »za vrijeme onih kršćana koji su tu prije obitavali« i kojima se »sada«, tj. u Glavinićevo vrijeme, »služe svećenici glagoljaši pri čitanju kanonskog časoslova«. Ja sam naveo da je taj Glavinićev povijesni dokument tiskao god. 1856. Manoilo Sladović ali da to nitko nije zapazio i iskoristio u bibliološkom smislu; da se original tog dokumenta nalazi u *Historijskom arhivu Jugoslavenske akademije*, i još god. 1960. dao sam faksimil te stranice u svojoj knjizi *Kosinj, kolijevka štamparstva Slavenskog juga*, uz transkripciju i prijevod tog teksta s latinskog.

Taj Glavinićev tekst — ne znam po koji put to citiram — glasi ovako: »Odavde prešavši planine i šume, stiže se u Kosinj (tj. grad — ZK). Utvrda se nalazi na uzvisini i od nje su preostale samo ruševine. Bogata je nepresušnim izvorima. Da je ovo mjesto za vrijeme onih kršćana koji su tu prije obitavali bilo slavno i nadaleko poznato — vani i u zemlji — dokaz su ovdje tiskani ilirski brevijari kojima se sada služe svećenici glagoljaši pri čitanju kanonskog časoslova. Prije je narod slavio Boga u ovom kraju u sedam crkava... Još sada postoji mjesto gdje je bio samostan pustinjaka (eremita) svetoga Pavla, prvog anahorete.«

Ja sam iz tog sasvim jasnog i nediskutabilnog teksta izveo zaključak koji mogu shvatiti i pučkoškolci: da je prema tome u Kosinju morala postojati štamparija, koja je tiskala te brevijare.

Prema tome, ako je tu postojala tiskara — a imamo knjigu iz onih vremena — *Misal* iz god. 1483. — na kojoj ne piše gdje je tiskana a iz tog vremena ne postoji niti jedna poznata nam tiskara koja bi za to mogla doći u obzir, i po najstrožim principima historiografske metodologije trebamo zaključiti da je tiskana u toj tiskari u Kosinju. Od prvih dana svojih istraživanja te problematike stalno naglašavam da ta konstatacija stoji sve dok se ne dokaže da je u to vrijeme postojala i neka druga glagoljaška tiskara koja bi se mogla uvjerljivijim dokumentima, argumentima, indikacijama, empirijskim postavkama i logičkim dedukcijama utvrditi kao tiskara tog *Misala* iz 1483.

Čitava moja »empirija«, »indikacija«, pa ako hoćete i »lakovjernost«, »brzopletost« i »neznanje«, sastoji se, dakle, u tome što sam ja, naišavši na do tada bibliološki nezapaženi i neiskorišteni podatak u službenoj vizitaciji biskupa Sebastijana Glavinića, ispitavši prethodno Glavinićevu vjerodostojnost kao povijesnog svjedoka i ustanovivši da je on pouzdani historijski svjedok prvog reda, povjerovao njegovu svjedočanstvu, to više što nisam mogao sagledati nikakve razloge koji bi dozvoljavali da tom njegovu usputnom podatku ne povjerujemo i ne poklonimo mu punu historiografsku pažnju; što sam, dakle, s dovoljno akribije tumačio autentični povijesni dokument.

Ako bi se taj moj zaključak htio dovesti u sumnju, onda bi se to moglo učiniti jedino na taj način da se dokaže kako je biskup Glavinić nepouzdani povijesni svjedok; da je on u svojim radovima toliko i toliko toga nabajao, iskonstruirao, napuhao, pa i slagao, s takvim i takvim namjerama; ako bi nam netko predočio zadovoljavajući odgovor na pitanje *Quo titulo?* Ja bih u tom slučaju mogao biti kriv što sam povjerovao dokazanom bajoslovcu, šarlatanu, lažljivcu i falsifikatoru, ali dok se to ne dokaže, biskup Glavinić ostaje ono što ja tvrdim za njega, a to je da je on ozbiljan i pouzdan povijesni svjedok. Iz toga proizlazi nezaobilazni i neizbježni zaključak da Kosinj stoji, pa prema tome i da ja nisam nikakvi historiografski naivko, nego čovjek koji je pravilno protumačio taj povijesni dokument.

Dakle, ako je Josip Vrana delija koji želi pod svaku cijenu oboriti Kosinj, neka se obori na Glavinića. Vranina tvrdnja: »Kako vidim iz navedenih činjenica, sve su Kulundžićeve tvrdnje o Kosinju kao prvoj glagoljaškoj štamparij neosnovane. Bilo bi od njega časno da se odrekne svoje teze i da ne sramoti sve one, koji su se trudili da doznamo istinu o mjestu prve hrvatske glagoljske štamparije« — jest nešto totalno nekontrolirano i neodgovorno, što uopće i ne treba komentirati. Ja mislim da bi bilo ne samo nečasno nego i

apsurdno, nego i još gore: čak i »nepatriotski« odricati se povijesnih svjedočanstava prvog reda koja nas kao naciju svrstavaju među najkulturnije narode Europe i čitavog svijeta na kraju srednjega vijeka. Toliko o Glavinićevu svjedočanstvu i Vraninom zatvaranju očiju pred evidentnim činjenicama, alias o njegovoj znanstveničkoj »akribiji«.

V. To što u našem prvotisku, na *Misalu* iz 1483, nije u kolofonu (u završnoj bilješci na kraju knjige) označeno gdje je tiskan, to nije nikakva iznimka, to je — gotovo bismo mogli reći — pravilo onog vremena. Mnogi, veoma mnogi *editio princepsi* pojedinih naroda nemaju oznake ni o mjestima tiskanja, ni o tiskaru, ni datuma dovršenja, no postoje znanstvene metode i znanstvenici koji to trebaju dokučiti. Te tri (za nas danas toliko bitne) bibliološke odrednice u ono vrijeme nisu imale nikakve cijene. Tako npr. oznaku o mjestu gdje je tiskana ne nosi ni Gutenbergova *Biblija* (tiskana između 1450 i 1455), ni češka *Kronika trojanska* (1468), ni švedska *Dialogus creaturam moralizatus*, tiskana one iste 1483. god. kad i naš *Kosinjski misal*, pa ni Crnojevićev *Oktoih*[1] iz god. 1494. No za sve je te (i mnoge druge) knjige posrednim putem ustanovljeno da su tiskane u Mainzu, u Plzenu, u Stockholmu i u Obodu — i nigdje nikom normalnom ne pada na pamet da dovodi u pitanje te ubikacije; da se ponaša ne kao znanstvenik, nego kao seoski ćata, kojemu nisu dovoljne nikakve evidentne činjenice i koji traži pismena svjedočanstva.

Nigdje na svijetu, pa ni kod nas kad je govor o Obodu i Oktoihu, ne inzistira se na nekakvim »izravnim dokazima« — nego se zaključci (koji se osnivaju na čvrstim činjenicama i pravilima logičkog zaključivanja, osobito u humanističkim znanostima gdje se zaključci ne mogu ispitati eksperimentalnim metodama) uzimaju kao nešto što ima i te kakvu cijenu; ta je metoda, štaviše, *conditio sine qua non* svakog ozbiljnog historiografskog rada. Postupati suprotno tim danas u čitavom kulturnom svijetu općeprihvaćenim pravilima metodologije znanstvenog djelovanja — konkretno baš u historiografiji — to predstavlja provincijalni primitivizam a u konkretnom slučaju zloupotrebu u svrhu svojih osobnih spekulacija. Kad bismo zaista takav izmišljeni i napuhani kriterij primijenili, morali bismo iz povijesti izbrisati 90, 95%, ako ne i više, općeprihvaćenih i ustaljenih poglavlja i na koncu bismo konstatirali da povijesna znanost kao takva uopće i ne postoji. Dakako: ako se nalazi u rukama znanstvenika kao što je Josip Vrana i njemu slični.

Dok Josip Vrana tvrdi da su »sve Kulundžićeve tvrdnje o Kosinju kao prvoj glagoljskoj štampariji neosnovane« (541), da »Kulundžić za svoju tezu nema nikakvih direktnih dokaza, već su njegovi navodi samo indicije« — moja polazna točka se temelji, kako smo vidjeli, na sasvim jasnom i nedvojbenom svjedočanstvu biskupa Glavinića, koji nije imao nikakva razloga da takvo što izmišlja i da laže, osobito u tako nezainteresiranoj i usputnoj formi. Nasuprot

1. Značajni srpski historičar i političar Ljubomir Stojanović (1860—1930), u svojoj studiji *Stare srpske štamparije (Srpski književni glasnik*, god. II, knj. VII, Beograd 1902), iz činjenice da na Oktoihu nigdje ne piše gdje je tiskan, došao je — prema tadašnjem stanju znanosti — do zaključka da je »Makarije, koji je radio u Đurđevoj štampariji, nesumnjivo izučavao zanat u Mlecima«, pa je na temelju toga iznio pretpostavku da je »mogao tu naštampati prvu svoju knjigu«, tj. taj Oktoih. Kao sasvim zastarjelo takvo shvaćanje je u Crnoj Gori i u Srbiji već davno odbačeno i nitko više na njega ne pomišlja jer se posrednim putem — a ne »izravnim dokazima« — došlo do danas općeprihvaćenog zaključka da je ta knjiga tiskana nesumnjivo na Obodu.

tome Vrana zaključak o Izoli kao mjestu tiskanja *Misala* temelji na ovakvoj argumentaciji:

»Pouzdano znademo da zadarski trećoreci glagoljaši od god. 1467. imaju u Kopru svoj samostan. Ako su glagoljaši bili u Kopru možemo pretpostaviti (spac. Z.K.) da su bili i u Izoli, koja se nalazi nešto južnije od Kopra. Nakon spomenutog dogovora (za što Vrana opet nema nikakvih izravnih dokaza, nego samo pretpostavlja, kao u nekom povijesnom romanu; taj, dakle, dogovor[2] »isisava iz prsta« — Z.K.) ročki glagoljaši šalju u Izolu žakna Jurija s Novakovim misalom i eventualnim predloškom *Prvotiska*, da tamo s tamošnjim glagoljašima priredi sve, što je potrebno za štampanje misala. Zašto je u tu svrhu izabrana baš Izola? Izola spada među ona mjesta, koja su najbliže Veneciji, bez čije se pomoći nije mogla urediti štamparija. Osim toga, to je bio mali, neupadljiv gradić, a čitavo je poduzeće moralo ostati tajno. Tada se štamparije nisu mogle osnivati bez dozvole svjetovne, u ovom slučaju venecijanske vlasti, koja je bila neprijateljski raspoložena prema popovima glagoljašima. A ni crkvena hijerarhija, koja je bila talijanska, nije im bila sklona, pa od nje osnivači tiskare nisu mogli dobiti nikakvu pomoć. Prema tome je prva hrvatska tiskara bila samo provizorna, ilegalna tiskara« (str. 542).

I sad, na temelju takve beletristike, poznoromantičarske provenijencije, po uzoru na Zagorkinu *Gričku vješticu* ili bilo koji drugi njen roman, ili manje poznatog ali ne i lošijeg Frana Biničkog, koji je u svom romanu *Ivan Hrvaćanin* (Roman iz hrvatske prošlosti, Naklada *Hrvatskog književnog društva Svetog Jeronima*, Zagreb 1928) što se odigrava u Lici, baš u kraju oko Kosinja (gdje je i Binički bio župnik) oko god. 1518, a u kojem se spominje na nekoliko mjesta i Kosinj (npr. na str. 36, 70, 83, 157 i 158), njegovih sedam crkava, pa čak i sama tiskara (sve u okviru Glavinićeva svjedočanstva), ali sve — korektno — u romansijerskoj, a ne znanstveničkoj formi (Binički »zna« čak i ime izdajice svog naroda, koji je opustošio taj dio Like, pa čak i »srušio glagoljsku tiskaru« — »odmetnika Alije Vukšića«, zatim i nekog »Zorčića koji ga je podjarivao na osvetu«) — Josip Vrana nam prodaje isto takve literarne fikcije o nekakvoj štamparij u Izoli, od koje nam se, kako sam kaže, »nisu sačuvali nikakvi tragovi« (str. 542), kao znanstveno verificirane činjenice, kao neku znanost, čak i kao kritičku znanost.

Ja pak smatram da su taj lanac pretpostavki (pretpostavka na pretpostavku), takva vraninska metodologija i takav zaključak, do kojeg je on došao, evidentno apsurdni — što i ne treba posebno dokazivati — to prije što je već samo njegovo polazište više nego smiješno; da je dovoljno samo ukazati na njih (jer ne počivaju ni na čemu konkretnom, čak ni na pažnje vrijednim indikacijama). Nasuprot Vrani, ja za Kosinj ništa ne pretpostavljam, nego samo

2. To čisto beletrističko-romansijersko maštanje Josipa Vrane, koje se ne osniva ni na čemu konkretnome, niti na najskromnijem povijesnom izvoru, koje je, dakle, on u cijelosti »isisao iz prsta« ili sanjao, pa u snu saznao od duhova samih aktera tog povijesnog zbivanja, ili kao da je bio sam prisutan na tim sjednicama i dogovorima, ne bazira se čak ni na najslobodnije shvaćenim i proizvoljno interpretiranim indicijama i nije ništa drugo nego lanac pretpostavki i maštarija. Ponavljam još jednom, i debelo podvlačim: niti za jedno od tih domišljanja i kombiniranja Josip Vrana nije prezentirao niti riječi dokaza; čak niti sjene od nekog dokaza. Takva je, dakle, njegova »akribija«.

prezentiram povijesne dokumente za koje sam prethodno ustanovio da su dokumenti — u konkretnom slučaju za Glavinićev rukopis da je povijesni dokument prvog reda — i puštam ga da govori sam za sebe. To je uopće moja metoda koja je došla do jasnog izražaja u mnogim mojim radovima i knjigama; što je veoma dobro zapazio i svakako veoma visoko kvalificirani predgovornik moje knjige *Atentat na Stjepana Radića*, i tu njegovu primjedbu svakako bismo mogli primijeniti i na moje bavljenje Kosinjem: »Kulundžić je ovo svoje djelo pisao ostajući strogo na naučnom terenu. On se držao historijskih fakata i pustio je često neka činjenice govore same za sebe, jer one su najrječitije.« Ponavljam po ne znam već koji put: ja do Kosinja nisam došao metodom »možemo pretpostaviti«, nego prihvaćanjem onoga što tvrdi Glavinić; ustanovio sam, naime, da u njega možemo i moramo imati povjerenje. Svoje pak oponente — sadašnje i buduće — upućujem da dalje, bar o tom detalju koji je svakako primaran, ne debatiraju sa mnom, nego s Glavinićem.

Nasuprot, dakle, vraninskoj povijesnoj metodologiji — »Ako su glagoljaši bili u Kopru možemo pretpostaviti, da su bili i u Izoli...« — ja bih iz činjenice da su bili u Kopru, kao neusporedivo logičniji i realnom životu bliži, izveo zaključak: ti glagoljaši koji su imali svoje organizirano sjedište, svoj samostan, u Kopru nisu mogli imati nešto slično i četiri-pet kilometara južnije, koliko je Izola udaljena od Kopra. Valjda je notorno da je taj koparski samostan morao pokrivati neki određeni teritorij; svakako širi od četiri-pet kilometara uokrug.

Koliko god je fantastična i smiješna ta vraninska konstrukcija, još je smješnija i nevjerojatnija njegova konstrukcija o egzistenciji tajne tiskare u toj istoj Izoli. Ja nikako ne mogu dokučiti kako može čovjek koji želi da ga shvate ozbiljno doći na ideju da bez i najmanje povijesne indikacije ustvrdi kako je u ono doba u Izoli bila nekakva »ilegalna štamparija«. Izola je u to vrijeme bila malo naselje od nekoliko stotina stanovnika, što znači od nekoliko desetaka niskih kuća kamenjara. U toj naseobini svi su stanovnici jedan drugoga poznavali u dušu, jedan je o drugom vodio brigu, pa i o najmanjim privatnim sitnicama, i, što se kolokvijalno kaže, svatko je u selu znao za svakoga *što je toga i toga dana ručao*. Ništa se tu nije moglo sakriti i zamisao da bi se tu mogla sakriti — ispred augurskih očiju inkvizicije i uvijek budnih, naćuljenih ušiju venecijanskih žbira — *ilegalna tiskara* koja da je štampala naš *Misal* iz god. 1483, to je nešto što je ne samo smiješno nego i nešto što se naprosto ne da komentirati. Slova i ostali tiskarski pribor nekako se mogao prošvercati, da to nitko ne primijeti, ali postaviti presu od masivnih drvenih balvana, visokih cca tri metra, koje je valjalo istesati (i ugraditi u strop radi otpora) — to se neprimijećeno ne bi moglo uraditi ni u dvorištu, ni u zatvorenoj prostoriji. A da li je u to vrijeme u tom malom mjestancu bila kuća koja je raspolagala prostorijom visokom tri metra u koju bi se mogla smjestiti štamparska presa, i to je pitanje koje se nameće, ali ga ostavimo po strani. Isto tako ostavimo po strani i činjenicu da se taj *Misal* već po svojoj elementarnoj funkciji nalazi na oltarima recimo 200 gradskih i seoskih crkava, pred očima venecijanskih žbira i inkvizicijskih fanatika, koji bi ga zapazili čim bi bio tamo stavljen, zaplijenili ga te sažgali na inkvizicijskim lomačama; i knjige i ljude zajedno.

Postavljanje takvih instalacija i sakrivanje takvog posla izazvalo bi sumnju primitivnih pobožnih seljaka i ribara, koji bi u tome sigurno vidjeli neku »đavolsku rabotu«, pa bi — da na sebe ne navuku srdžbu Božju i sumnje

venecijanskih i inkvizitorskih žbira — to prijavili. Ne bi se mogao izbjeći ni šum, odnosno kloparanje, što ga je prouzrokovao taj drveni tijesak (presa) pri radu a o dopremi golemih količina papira za tako veliku knjigu od četiri stotine i pedesetak stranica velikog formata[3], i to debljeg, ručno prigotovljenog papira, za nakladu od recimo (prosječno) tri stotine komada, da i ne govorimo. Trebalo je najprije tu količinu papira, taj za to stanovništvo sasvim čudan teret, neprimjetno dovesti do odredišta a potom tri stotine golemih knjiga isto tako neprimjetno otpremiti iz tog malog naselja. Sve je to upravo nezamislivo, pa prema tome ta Vranina ideja o ilegalnoj tiskari u Izoli 1483. god. — ne samo što je fikcija nego je i nemoguća i smiješna.

VI. Jedina slamčica za koju Vrana može hvatati, misleći da je to neki krupni i spasonosni balvan, jest onaj poznati nam i toliko puta citirani i analizirani (i po meni) zapis Jurja Žakna u rukopisnom *Novakovu misalu* iz god. 1386, datiran 22. lipnja 1482, u kojem on konstatira da »naša štampa gori gre« i da je on to zapisao »u gradu Izule«. Međutim, da li iz činjenice što se u jednom određenom mjestu, u jednom povijesnom momentu, nalazila neka rukopisna knjiga, može stvarati zaključak da se tu nalazila i štamparija, ideja što ju je prvi lansirao još god. 1959. Valentin Putanec, a sad eto i Vrana, koji joj dodaje još fantastičniju nadogradnju, da je ona bila i l e g a l n a, to je ne otvoreno pitanje, nego zaista pronalazak za koji čovjek treba biti obdaren ne znanstveničkim akribijom, nego f a n t a z i j o m potrebnom za produkciju priča znanstvene fantastike: *science fiction*. Po mojem mišljenju koje sam iznio već prije dvadeset i pet godina, *Novakov misal* se našao u Izoli osam mjeseci prije izlaska našeg *Prvotiska*, na povratku iz Venecije, kamo je bio odnesen da se po njemu nacrtaju, izrežu, i, eventualno, izliju slova za kosinjsku tiskaru. On je tu bio, dakle, samo na *prolazu*. Danas mislim da tome treba tražiti i drugo objašnjenje, i ja sam ga već razradio, a ono nas svakako još više udaljava od Vranine fantastike. No na tome se ovdje ne bih mogao zadržavati, samo zbog ograničenog prostora. Reći ću samo toliko: ako se to moje zaključivanje pokaže kao točno, onda bi to bio dokaz više da Izola kao kombinacija za mjesto u kojem je započela s radom prva hrvatska tiskara još više otpada; bez obzira na blizinu Venecije — »bez čije se pomoći« — kako misli Vrana — »nije mogla urediti štamparija«. Do tog vremena, do god. 1482, u raznim mjestima Njemačke, Italije, Švicarske i ostale Europe zabilježeno je djelovanje već stotinu dvadeset i devet tiskarskih oficina, među kojima ih je bilo podosta koje su mogle doći u obzir za takvu pomoć. Čini mi se da će o svemu tome trebati dobro razmisliti. To će nam, ujedno, pomoći da se otrgnemo od Venecije u čijim smo okvirima zarobljeni već — eto — oko dvije stotine godina.

VII. Vrana, kako je to sam napisao na str. 337 — već god. 1960, čim se upoznao s mojom, kako on misli: tezom (a ja mislim: povijesnom građevinom o Kosinju kao našoj prvoj tiskari i izdavačkoj kući) — »odmah (ju je) zabacio«, ali o tome da nije pisao, jer je bio, navodno, okupiran nekim drugim poslovima. »Ali«, nastavlja on (na str. 537), »nisam stajao skrštenih ruku, već sam potakao suradnike *Staroslavenskog instituta* Mariju Pantelić i Josipa Tandarića, da se zainteresiraju za pitanja postanka Prvotiska misala. Prvu da prouči

3. Točni format te knjige, prije njenog obrezivanja i uvezivanja, nije nam poznat ali jedan list iz pergamentnog izdanja, koji se čuva u samostanu na otočiću Košljunu, veličine je 205x305 mm; a to je veličina naših enciklopedija (što ih izdaje Jugoslavenski leksikografski zavod u Zagrebu); debljina im je, što i danas možemo izmjeriti na sačuvanim primjercima, oko 45 mm — a sve su to dimenzije pojedinih knjiga recimo naše *Likovne enciklopedije*.

sadržaj i jezik Prvotiska, a drugoga da prouči slova Prvotiska i usporedi ih sa slovima najstarijih misala i brevijara. Ne želim time reći da se oni i sami nisu interesirali za ta pitanja i da nisu radili i iz vlastite inicijative. Oni su se prihvatili toga posla i došli do rezultata, koji su različiti od Kulundžićevih.«

Dakle Vrana je, kao ozbiljan znanstvenik koji, kako on to sam naglašava, nikada nije pisao o nečemu što nije »temeljito i svestrano prostudirao« (str. 537), čim je pročitao moju »brošuru«, a prima vista, tj. smjesta, bez provjeravanja, »odmah zaključio da Kulundžić za svoju tezu nema nikakvih direktnih dokaza, već su njegovi navodi samo indicije«. To njegovo uvjerenje svakako bi moralo biti rezultat ili njegove prethodne goleme erudicije ili rezultat provjeravanja mojih postavaka i zaključaka. Ipak, naime, ne bismo smjeli biti tako maliciozni pa zaključiti da je on do tog saznanja došao bez ikakva osnova, prosto onako: odbijajući prihvatiti dotada mu nepoznate povijesne činjenice. Dakle, umjesto da je to svoje uvjerenje izložio u nekom ma i sasvim kratkom sastavku, pa ga potpisao i objavio, on je našao da je oportunije gurnuti pred sebe dva mlada znanstvena radnika-početnika, svoje bivše studente, koje je tako naveo na tanak led i da se godinama i decenijima, čak četvrt stoljeća, bave — kako bi to rekao Ante Starčević — »trijebljenjem znanstvenih buha«; poslovima koji su totalno irelevantni za postavljenu problematiku; za problematiku provjeravanja Glavinićeva svjedočanstva o kosinjskoj tiskari i zaključaka do kojih sam došao nadograđujući na tom temelju.

To Vranino svjedočanstvo veoma je važno: on je, eto, sam priznao da je bio onaj koji je Mariju Pantelić naveo da pomoću lingvističke argumentacije pokuša riješiti zagonetku mjesta u kojem je tiskan naš *Misal* iz god. 1483. a Josipa Tandarića da to isto učini na osnovu uspoređivanja oblika i ligatura njegovih grafičkih znakova. To mu svakako kao njihovom bivšem profesoru nije bilo teško, i ti tada mladi ljudi, mladi znanstveni početnici, to su rado prihvatili i pod njegovim daljim mentorstvom — zagrizli u taj posao te u njega uložili godine i godine, pa im je sada teško priznati samima sebi da su hodili stranputicom.

To su, dakle, dva elementa stranputice našeg glagoljaštva o kojoj govorim već četvrt stoljeća i za koju sam do sada okrivljavao tako reći isključivo Vjekoslava Štefanića; sad — međutim — imam u rukama dokument da se bogovski dio te krivice mora svaliti i na leđa Josipa Vrane. Ali to — sasvim naravno — nimalo ne smanjuje Štefanićevu odgovornost pred poviješću.

Doći na ideju da će se pomoću nekih sitnih lingvističkih varijanata, po planu djelomične ekavizacije ikavskog izvornika, moći ustanoviti mjesto tiskare neke knjige, to je zaista visokomudrena nauka dostojna samo jednog Josipa Vrane. Moja je skromna malenkost — moram iskreno priznati — uopće ne može shvatiti. To što je Pantelićka kroz duge godine mukotrpnog rada ustanovila da se u Prvotisku nalazi *e* i *ě* tamo gdje se u Novakovom misalu (kao rukopisnom predlošku) nalazi *i* u 86 slučajeva; umjesto e — *ě* u 45 slučajeva a umjesto i — *ě* u 23 slučaja — pomoću toga bi se moglo zaključivati nešto o užoj domovini onoga koji je radio na tom Prvotisku, bilo kao redaktor, bilo kao slagar; da je on bio (recimo) konkretno baš i iz zapadne Istre i da je ekavizirao ikavski predložak s ličko-krbavskog područja. Ali, da bi se na taj način moglo ustanoviti gdje je bila štamparija koja je tiskala tu knjigu, ili čak gdje je sjedio redaktor koji je priređivao taj rukopis za tisak — da bi čovjek to mogao shvatiti, zaista bi morao imati u džepu diplomu potpisanu od Josipa

Vrane. To zaista više nije problematika staroslavenskog Vranina stručnjaštva nego (po uzoru na alkemičare u odnosu prema suvremenim kemičarima) problematika srednjovjekovnih lingvističkih čarobnjaka.

Ja mislim da se iz toga što je jezik našeg Prvotiska m j e s t i m i c e eksviziran nasuprot ikavskom predlošku *Novakovog misala* može zaključiti samo jedno: da je onaj koji je to načinio bio rodom (još preciznije: odgojem) iz nekog kraja gdje su prevladavali ekavizmi, recimo baš iz zapadne Istre — i savršeno ništa više. U svojoj knjizi (ili kako Vrana hoće brošuri) *500. obljetnica Kosinjskog misala* ja sam na osnovi citata i geografske karte *Područje čakavskog narječja prije turskih provala* (Predmigraciono razdoblje) svakako našeg prvog stručnjaka za tu problematiku Dalibora Brozovića, kao i Julija Derossija, dokazao da u onom vremenu nije bilo nikakvih relevantnijih jezičnih diferencijacija na širokom području od cjelokupne Istre preko Like i Dalmacije sve do blizu Zagreba na sjeveru a odatle do Splita na jugu (str. 58—62), pa se zaključci Marije Pantelić i Josipa Vrane u tom pogledu, za ona vremena bar, moraju smatrati i previše nategnutima.

Do sasvim drugačijih zaključaka od Pantelićke došao je Julije Derossi u svojoj raspravi *Korizmenjak Broza Kolunića i Misal 1483*, objavljenoj baš u ovom časopisu (*Marulić*, 1975, br. 1, str. 26—34). Postavljajući taj problem Derossi već na početku naglašava da se on, kao što je to učinila Pantelićka — pod vodstvom svog mentora Vrane — »nikako ne može rješavati tako da se zaobiđe lički govor s konca XV. stoljeća, tj. baš onaj govor čije se temeljne značajke mogu naći u Brozovu rukopisnom *Kvarezimalu* iz 1486. godine. Rekao bih da je autor spomenutog rada o *Misalu* 1483. godine učinio baš to, tj. on se nije osvrtao na lički govor iz doba tiskanja misala 1483. godine, već je značajke ličkog govora vidio isključivo u redakciji *Misala krbavskog kneza Novaka* iz g. 1368. Dakako da autor onda i nije mogao doći do zaključka drugačijeg od onog do kojeg je došao: *Misal* 1483. godine redigirali su, a vjerojatno i tiskali, Istrani u Istri.«

»Taj je postupak«, produžava dalje Derossi, »u sebi sadržavao neke slabosti. U prvom redu nije dostatno uočeno da je zadarski predložak *Novakova misala* mogao imati više redaktorskih ikavskih zahvata nego što je u to doba imao ikavskih refleksa govor zavičaja krbavskog kneza. To znači da se neki ikavski refleksi u redakciji *Novakova misala* sigurno mogu pripisati ugledanju na predložak, a ne ugledanju na govor Krbave XIV. stoljeća. U drugom redu, a što je svakako veća slabost spomenute jezične rasčlanbe *Misala* 1483, pošlo se od pretpostavke da prevlast ekavskih refleksa nad ikavskim u svakoj redakciji starocrkvenoslavenskih tekstova na području čakavskog narječja sama po sebi znači udaljavanje od Like prema sjeverozapadu. U jezičnoj rasčlanbi *Misala* 1483. godine snažno je nazočna svijest da prevladavanje ekavskog refleksa znači u prostornom smislu udaljavanje od Like, a ta se svijest temelji na spoznaji već ovdje spomenutoj: čakavski lički govori u predmigraciono doba pretežito su ikavski, s nešto ekavskih elemenata. A zapravo, ta je spoznaja o ličkim predmigracionim govorima pogrešna. Pogrešna je stoga što i površna analiza Brozova *Korizmenjaka* iz 1486. godine s obzirom na refleks *jata* i usporedba jezika *Korizmenjaka* s jezikom suvremenih glagoljskih isprava svjetovna značaja na području Like nedvojbeno pokazuje da je lički govor XV. stoljeća bio čakavski dijalekt ekavsko-ikavskog tipa (ne ikavsko-ekavskog!) i da je taj *čakavski dijalekt bio po svom tipu onaj isti dijalekt kojim se u to doba govorilo u Hrvatskom primorju i najvjerojatnije u dobrom dijelu Istre*« (spac. Z.K. — str. 28).

Nakon detaljne analize i navođenja mnoštva konkretnih primjera Derossi dolazi do rezultata koji »pokazuju brojčanu prevlast ekavskih oblika (330) nad ikavskim (199)« — i zaključuje: »Jasno je, dakle, da je čakavski jezik Brozova *Kvarezimala* iz 1486. po svom tipu ekavsko-ikavski, a ne ikavsko-ekavski. Izraženo u postotcima, ekavski su oblici u *Korizmenjaku* zastupljeni s oko 47%, a ikavski s 28% (ostatak do 100% su kombinacije e-i, ě-e-i). Budući da je taj rukopis nastao u Lici i s obzirom na to da ga je pisao Ličanin, može se reći da on predstavlja književni vid ličkog govora u drugoj polovici XV. stoljeća. (...) Sve nas to navodi na zaključak da jezična rasčlanba redakcije *Misala* iz 1483, a s osobitim obzirom na refleks jata, ne može biti pravovaljan temelj tvrdnji da je *Misal* 1483. redigiran baš u Istri, odnosno da su ga redigirali Istrani. Na temelju jezične rasčlanbe s istim bi se pravom moglo reći da su *Misal* 1483. redigirali Ličani, odnosno da je redigiran u Lici« (str. 30).

Međutim, zanemarimo li i sve to, ipak su 154 (stotinu pedeset i četiri) takve diferencije u tako golemoj knjizi kao što je Misal (od 426 stranica), što znači prosječno jedna takva promjena na tri stranice, svakako, što priznaje i sama Pantelićka — »... malo potvrda za 220 folia jedne inkunabule« (*Radovi Stsl. instituta*, knj. 6. str. 74) — i nije dovoljno da se na temelju toga stvaraju zaključci kako je negdje u Istri ili konkretno baš u Izoli bila prva hrvatska tiskara (a to se čini s jedinom namjerom da se dokaže kako nije bila u Kosinju). Istina, Marija Pantelić nikada nije otišla tako daleko da bi takvo što tvrdila ali se nikada nije ni distancirala od takvih zaključaka koje su iskonstruirali drugi, pozivajući se na nju.

Josip Vrana misli da je do tih promjena došlo zbog toga što je redaktor bio Istranin, a ja opet mislim: ako je i bio, on je isto tako mogao »istrizirati« (ekavizirati) taj tekst i u nekom drugom mjestu izvan Istre, pa čak konkretno i u Kosinju. No iz toga se — što sam već toliko puta objašnjavao — nikako ne bi mogli izvoditi zaključci da je tekst *Novakova misala* redigiran u Istri a još manje da je tu štampan. Ja osim toga mislim da tadašnji ljudi ne samo što nisu imali još čvrsto izgrađenih lingvističkih (ni gramatičkih, ni pravopisnih, ni bilo kojih drugih) normi nego da oni uopće nisu imali ni onaj osjećaj za jezik koji imamo mi danas — osobito profesionalni lingvisti, kojima je to kruh — te da njima nije bilo ni na kraj pameti da prije slaganja u tiskari tekst podvrgavaju nekom lingvističkom pročišćavanju, da ga lektoriraju.[4] Ako su ga lektorirali, lektorirali su ga s teološkog stajališta.

4. U svojoj *Knjizi o knjizi*, govoreći o latinici kod Hrvata, već desetak godina prije nego što sam se počeo baviti kosinjskom problematikom, o tome sam napisao: »Ali, dok su Hrvati došli do ove svoje današnje abecede, prošlo je dosta vremena i bilo je dosta lutanja. Štoviše, može se sasvim slobodno reći, da je kod Hrvata u tom pogledu vladao pravi kaos sve do godine 1830, kad je vođa ilirskog pokreta Ljudevit Gaj (1809—1872) izdao svoju malu knjižicu od tridesetak stranica: *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja*, u kojoj je predložio upotrebu čeških dijakritičkih znakova za neka slova, koja su se do tada pisala na razne načine pod utjecajima mađarskog, njemačkog i talijanskog pravopisa.« (U prvom izdanju, Zagreb 1951, str. 346 a u drugom, Zagreb 1957, str. 676.) — Nakon toga slijedi letimičan pregled te problematike do naših dana, s najizrazitijim primjerima. V. Jagić je već 1867. u svojoj *Historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga* (na str. 303) konstatirao da se u

Do tih konstatiranih promjena — do ekaviziranja ikavskog teksta — došlo je najvjerojatnije nenamjerno, i to ne prije slaganja, nego baš za vrijeme slaganja »krivnjom« slagara (a tada su se tim poslom bavili i visoko obrazovani ljudi, kao npr. kanonici Baromić i Bedričić u senjskoj tiskari). To oni nisu radili svjesno i hotimično; tako su postupali više po nekom instinktu, inerciji, nepažnjom nego po svjesnom uvjerenju da će tako biti bolje. Da je tekst u Misalu bio namjerno ekaviziran, da je bio l e k t o r i r a n u tom smjeru, onda bi lektor sigurno izvršio više zahvata nego što je izvršeno; na svakoj trećoj stranici jedan *i* pretvoren je u *e* ili *ě* Takve su im se promjene u radu omakle, kao što se danas daktilografkinji koja je recimo ekavka a prepisuje ijekavski tekst (ili obratno: ijekavka — ekavski) — događaju slična omaknuća; čak i usprkos svoj pažnji da joj se to što manje dogodi. Nisam siguran da li je to uopće potrebno dokazivati[5] i zbog toga ću spomenuti samo nekoliko drastičnih primjera koji će ono što želim reći učiniti još vidljivijim. Samo sedam dana prije smrtonosnog atentata na njega, Stjepan Radić je u beogradskom Parlamentu (13. lipnja 1928) tvrdio da se govori hrvatskih narodnih zastupnika moraju unositi u stenografske bilješke u onom obliku kako su izrečeni a ne na krajnje neprihvatljiv način, s masom ekavizma, pa čak i promijenjenih riječi (vidi *Stenografske beleške Narodne skupštine SHS*, knj. VII, str. 362—364); to da čine djelomično stenografi, djelomično daktilografkinje a djelomično slagari, pa je zahtijevao da govore Hrvata stenografiraju, prepisuju i slažu isključivo Hrvati. Kad je god. 1964. riječko nakladno poduzeće *Otokar Keršovani* objavilo *Odabrana djela* Petra Šegedina u četiri knjige, one su bile tako priređene da ih se njihov autor morao izjavom u novinama javno odreći. Jednom sam naveo razgovor na tu činjenicu i tada mi je Šegedin rekao da je do toga došlo zbog toga što je priređivač neke priloge preuzeo iz nekih srpskih časopisa, gdje su ih daktilografkinje pri prepisivanju kao i slagari u tiskari nehotice djelomično ekavizirali, i to u tolikoj mjeri da se on toga izdanja morao odreći. (Znam npr. dvije zagrebačke intelektualke koje kod čitanja ekavskih tekstova ne samo što ih hotimično ijekaviziraju nego čak i riječi iz istočne varijante odmah prevode u zapadnu; recimo: *uslov* u *uvjet*. I ja npr. kad god u nekom datumu naiđem na *februar*, odnosno *mart* ili na II, odnosno III — pročitam odmah *veljača*, odnosno *ožujak*.) Ja također u tom pogledu imam nemala iskustva. Najkarakterističniji slučaj zbio se kad se slagala moja *Knjiga o knjizi*. Slagar je primijetio da sam, redigirajući rukopis za tisak, konsekventno nastojao riječ *vijek* (za razdoblje od stotinu godina) zamijeniti riječju *stoljeće*. Misleći da mi je to na nekim mjestima promaklo on je samoinicijativno *stari vijek* promijenio u *staro stoljeće*, što sam, dakako, u korekturama popravio. Neka na koncu bude spomenut i jedan komičan slučaj. Nekoj daktilografkinji u jednoj redakciji (poslije god. 1945) rekli smo da je riječ *šegrt* pogrdna i da se ne smije više upotrebljavati; gdje god na nju naiđe, neka je promijeni u sintagmu *učenik u privredi*. I tako je jednom naslov poznate narodne pripovijetke *Đavo i njegov šegrt* promijenila u *Đavo i njegov učenik u privredi*. Ali, vratimo se mi direktno našoj temi.

onim davnim vremenima pisalo »narječjem pomiješanim, pola crkvenim pola narodnim, bez mjere i pravila«.

5. Već prije nego što sam se počeo baviti problemom Kosinja, prije nego sam naišao na već dobro nam poznato Glavinićevo povijesno svjedočanstvo, ja sam u svojoj knjizi *Put do knjige* (Zagreb 1959, na str. 309) naveo u bibliologiji dobro poznatu činjenicu ovim riječima: »Na taj su se način u prijepise stalno uvlačile mnoge i krupne griješke, koje su često rečenicama i riječima davale sasvim drugi smisao od onoga kojeg su imale u svom izvorniku.«

Dakle, kad bi ta Vranina metoda, što ju je on mentorski nasugerirao Mariji Pantelić, da se pomoću tih i takvih lingvističkih starčevićevskih buha ili bez ironije: finesa (kalkiranja, svjesnih intervencija i sl.) negira egzistencija kosinjske tiskare, kad bi to imalo ikakvog realnog smisla, kad bi to moglo biti relevantno za rješavanje postavljenog problema, to bi za moj način razmišljanja bilo izvan svakog racionalnog rasuđivanja: čak kad bi se i moglo konstatirati da je neki rođeni Istranin unosio te promjene u tekst *Misala (Prvotiska)*, to još uvijek ne bi mogao biti dokaz da je on to radio u Istri, a kamoli da je tu bila tiskara. Kad ne bi bilo tako, onda bismo po toj vraninsko-pantelićkinskoj logici i znanstvenoj metodologiji došli u apsurdnu situaciju da svatko ima pravo dokazivati da su Stjepan Radić (na osnovi službeno verificiranih govora što ih je održao u Narodnoj skupštini) ili Petar Šegedin (na osnovi spomenutih Odabranih djela) rođeni u Srbiji, a ne u Trebarjevu Desnom, odnosno u Žrnovu na Korčuli.

Međutim, sve ono što Marija Pantelić navodi kao neke specifikume sjeverozapadne Istre, u prvom redu refleks glasa jata (ě), preciznije ekaviziranje ikavske ličke čakavštine, sve bi se to s istom takvom snagom argumentacije moglo primijeniti i na tadašnje ličko-čakavske govore p r i j e t u r s k e i n v a z i j e. Ako bi se netko potrudio proučiti stare ličke listine prema kriterijima što ih je primijenila Pantelićka pod mentorstvom Štefanića i Vrane, uvjeren sam da bi i u njima našao mnoštvo, ako ne i veću količinu, primjera ekavizacije i svih onih osobina što ih ona navodi kao ekskluzivne istrizme, kao specifikume »sjeverno-čakavske ekavske jezične regije«.

Pri svemu tome treba imati u vidu još i to da tu imamo posla sa staroc rkvenoslavenskim tekstom, pred kojim je (zamišljeni) redaktor ili slagar morao biti limitiran samom činjenicom da se radi o crkvenoj knjizi, o specifičnom jezičnom fenomenu. Ali, kako je jezik fenomen koji živi i razvija se, mijenja i usavršava, pa prema tome i (recimo tako uvjetno) *degenerira*, kalkira, osobito u vremenima pojačanih migracija, koje su baš u to doba na tom terenu bile veoma žive, usprkos tome, usprkos svim respektima prema crkvenim tekstovima, sam život kao takav nametao je svoje, pa su i u crkvene knjige hotimično i n e h o t i m i č n o prodirali elementi živog pučkog govora. Kako su pak popovi glagoljaši bili najprisnije povezani s narodom, svakako su ga slijedili i u tom pogledu; svakako su stajali pod utjecajem narodnog govora.

Kao što se to događa i danas, tako se i onda pri svakom prepisivanju ili slaganju nekog starog teksta jezik i nehotično modernizirao. Između *Novakova misala* iz god. 1368. i *Kosinjskog misala* iz g. 1483. proteklo je stotinu i petnaest (115) godina — i sasvim je sigurno da je kroz tako dugo vrijeme došlo i do izvjesnih promjena kako u govoru (izričaju), tako i u pisanju; to više što ni u vrijeme nastanka *Novakova misala*, ni u vrijeme *Kosinjskog misala* nije bilo kodificiranih lingvističkih a najmanje pravopisnih normi, standarda, pravila. Tada nisu postojali još nikakvi jezični priručnici kojih bi se svi morali pridržavati »ako žele ispravno pisati«. Sve to nije bilo još ni u nekoj organiziranijoj izgradnji i svatko je pisao kako je htio i znao; kako je u tom momentu mislio da će biti dobro.

Zbog toga kod pojedinih pisaca, pa i onih vrhunskih (Marulića, Držića, Zoranića), postoje različiti oblici ne samo od djela do djela nego čak i unutar jednog djela. Zbog toga se iz takvih pojava jedva mogu izvoditi neki rele-

vantniji znanstveni zaključci, najmanje u pogledu lociranja štamparije neke stare knjige. Nadalje, proglašavati hipokoristik *milostivica (Maria)*, u tekstu iz god. 1483, za karakteristiku kajkavštine svakako je smiješno, jer se u prilog takvom postupku može navesti samo činjenica, da danas, i toliko decenija unazad, pretjerano galantni Zagrepčani svaku otmjeniju žensku kojoj se žele dodvoriti tituliraju s *milostivica*, kao što sve što im se sviđa ili čemu hoće pridati neku draž hipokoristiciraju (mamica, kavica, juhica, dedek, kruhek). Hipokoristici nisu nikakvi specifikum kajkavštine, čak ni hrvatskog jezika, nego nešto što je uobičajeno u svim jezicima svijeta.

VIII. Isto onako kao što je prije četvrt stoljeća znanstvenu početnicu Mariju Pantelić naveo da traži varijante pojedinih riječi u smislu ekaviziranja ikavskih izraza kako bi podupro svoje *a prima vista* »odmah« — odbacivanje Kulundžićevih teza o egzistenciji tiskare u Kosinju potkraj XV. stoljeća, odnosno Kulundžićevo prihvaćanje Glavinića kao ozbiljnog povijesnog svjedoka, tako je isto Vrana naveo također mladog znanstvenog početnika Josipa Tandarića da to isto dokaže brojenjem slova i njihovim opisivanjem: »... da prouči slova Prvotiska i usporedi ih sa slovima najstarijih misala i brevijara« (str.537).

Sam Tandarić je taj svoj zadatak, nastavljajući na ono što su drugi o tome rekli, izvršio ovako: »U ovom prilogu o našoj prvoj tiskanoj knjizi želio sam poći nešto dalje i odgovoriti na pitanje, koji su znakovi upotrebljeni kod tiskanja Misala i koliko ih je na broju.«[6]

Dok bi svaki prosječno obrazovani čovjek laik na to pitanje odgovorio: pa upotrijebio je svakako sva slova abecede — preciznije azbuke — i to u onim oblicima u kojima su se ta slova tada upotrebljavala, Tandarić je, četiri godine nakon što ga je na taj posao potakao Vrana, došao do sljedećih teško uočljivih i znanstveno veoma značajnih zaključaka: da je tekst »tiskan u dva stupca, u svakom po 36 redaka, širina stupca (da je) 6,7 cm a visina 21,5 cm. Početna slova visoka su prosječno 4,5 mm«[7]. Te svoje znanstvene rezultate Tandarić je publicirao, nakon četverogodišnjih istraživanja, i tu je pojedina slova opisao na ovaj način: » (A) srednjim potezom prelazi visinu retka, a poprečna linija nalazi se nešto iznad polovice visine retka«; » (G) prelazi posve malo ispod donje crte retka«; » (Z) prelazi preko gornje i dolnje crte, a kvadratić s desne strane sjedi na donjoj crti i dosiže nešto iznad polovice visine retka« — itd... — što sve skupa, prije tih znanstvenih Tandarićevih ekspertiza, nismo znali. Iz svega toga Tandarić je stvorio zaključak: »Ako zbrojimo početna slova, zatim manja i veća obična slova s njihovim ligaturama i konačno skraćenice i ostale znakove, dobivamo zbroj od 201 tiskarskog znaka.«

Na koncu te svoje rasprave Tandarić kaže: »Uzgred spominjem da misal iz 1483. i brevijar iz 1491. nisu tiskani u istoj tiskari, odnosno nisu tiskani istim slovima. Slova, naime, upotrebljena za tiskanje brevijara nisu manja slova *Misala*, kako je to pretpostavio Z. Kulundžić kao jednu od činjenica, na temelju kojih je stvorio, kako mu se čini, 'uvjerljivu teoriju' o našoj najstarijoj štampariji.«[8]

6. Josip Tandarić: *Grafički znaci prve hrvatske tiskane knjige* — »Slovo«, Časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu, knj. 14, Zagreb 1964, str. 110.
7. Ibid. 113
8. Ibid. 120

Što je Vrana »zabacivši Kulundžićevu tezu« već *a prima vista* mislio time postići, prilično je jasno, to više što eksplicitno izjavljuje: »Ali nisam stajao skrštenih ruku, već sam potakao ... Josipa Tandarića« na opisani posao. Ovaj je opet, svojim zaključkom u vezi s mojim radom o prvoj hrvatskoj tiskari na rodnom tlu, u Kosinju, koji nema nikakve relevantne veze s tom temom, nastojao zadovoljiti svog mentora Josipa Vranu. Tandarić je tu svoju raspravu zaključio ovako: »Međutim, slova Brevijara iz 1491. nisu predmet ove rasprave« — a čitavim svojim izlaganjem išao je za tim da najavi novu raspravu o toj problematici.

Ako je Vrana htio pod svaku cijenu dovesti u pitanje moju povijesnu građevinu o Kosinju, onda je trebao, ako se već tog jalovog posla nije htio sam prihvatiti, među svojim učenicima naći delije koji bi se uhvatili u koštac s biskupom Glavinićem i pokušali dokazati da je ono što je on napisao puka izmišljotina, nemogućnost, prijevara, zabluda, obmana, fata-morgana, priviđenje, halucinacija, omaška, neka smicalica, ujdurma, sračunata povijesna diverzija s takvim i takvim ciljevima i konotacijama, produkt njegove neupućenosti, minhauzenijada ili nešto slično — jer je to temelj na kojem sam ja izgradio svoju povijesnu zgradu o Kosinju. U vezi s tim pitanjem sasvim je sporedno da li je za *Misal* upotrijebljen 201 (dvjesta i jedan) tiskarski znak ili nekoliko njih više ili manje, kao i da li u opisu (recimo) glagoljskog slova (A) — »srednjim potezom prelazi visinu retka, a poprečna linija nalazi se nešto iznad polovine visine retka« — ima išta novo i karakteristično od do sada nam poznatih opisa elementarnih oblika tog slova. To svakako niti potvrđuje niti negira Glavinićevo svjedočanstvo.

Od publiciranja te Tandarićeve rasprave prošlo je nepunih dvadeset godina i ni njega ni njegova mentora Josipa Vranu ne napušta ideja da pod bilo koju cijenu obore Kosinj kao sjedište prve hrvatske tiskare, ili da bar što više zamute situaciju oko njega — makar i na ovako skrajnje komičan način. To jasno proizlazi iz završetka Vranina priloga o kome ovdje razgovaramo: »Ostaje još samo neriješeno pitanje o mjestu postanka brevijara iz god. 1491. Da li je to onaj brevijar koji spominje Glavinić, ili neki ilegalni brevijar koji je štampan negdje drugdje? Više ćemo o tome saznati kad se prouči sadržaj i jezik brevijara. Tim se pitanjem bavi sada Josip Tandarić. Želim mu da taj posao uspješno dovrši« (str. 542).

U kontekstu pitanja koja je ovdje pokrenuo Josip Vrana trebalo bi svakako odgovoriti i na Bakmazov prilog u »Slovu« 31, jer se na njega poziva Vrana, ali od toga ću se ovdje morati uzdržati, samo zbog ograničena prostora. Ja sam već prije dvadeset i pet godina veoma oprezno samo »nabacio ideju«, na temelju sasvim nepodesnog materijala za takve grafičke analize (kliširane slike, s rasterom), kako već »prvi utisak« omogućava da zaključimo da *conspectus generalis* manjih slova iz *Misala* (1483) u usporedbi sa slovima *Brevijara* (1491) omogućava da ih uspoređujemo i identificiramo. Ali sam uz to istakao niz ograda koje će onemogućavati da se taj posao solidno izvede. Bakmaz je sve to prešutio i izradio komparativnu tabelu velikih (a ne malih) slova Misala i slova Brevijara — i za svakog tko zna normalno gledati ono što ima pred očima — *sine ira et studio*, tj. bez mržnje i naklonosti — dokazao je upravo obratno od onoga što je htio, a to je da su ta slova zaista u svojoj biti po oblicima sasvim jednaka.

Nakon dugog i mukotrpnog posla Bakmaz je došao do zaključka koji iz osnova negira kako njegove polazne pozicije tako i politiku one šačice staro-

slavista koji vode opoziciju prema Kosinju: »Veliki raspon karakterističnih obilježja raznolikosti ne dopušta da *Prvotisak* i *Brevijar* iz 1491, pa senjska i riječka izdanja identificiramo kao tvorevine jedinstvene tiskare, a l i i s t o t a k o t e š k o i h j e o k a r a k t e r i z i r a t i k a o p o s v e i z o l i r a n e p o j a v e. Kad bismo promatrane inkunabule željeli okarakterizirati kao posve izolirane pojave, upali bismo u drugu krajnost. (...) Jedino tako možemo razumjeti i objasniti veliki raspon karakterističnih obilježja međusobne raznolikosti, a uočeni diskontinuitet u gotovo svim pojavama koje smo proučavali postaje posve logičan.« ... I tako dalje...

Jednom će netko — možda i kad nikoga od nas više ne bude — naići na te Tandarićeve, i Pantelićkine (da ostanemo samo pri njima), tekstove i (a u to sam siguran) začuđeno će se zapitati zar je zaista moguće da je u ovim našim vremenima moglo biti ljudi koji su kao sasvim mladi znanstveni radnici, početnici, započeli jedan posao na kome su proveli pola svog radnog vijeka, tražeći argumente za obaranje jedne od najsvjetlijih kulturnih tekovina svog naroda potkraj srednjeg vijeka; tekovine koja je već bila prihvaćena na najvišim svjetskim nivoima. A činili su to znanstvenim tričarijama, brojenjem ekaviziranih ikavizama i slovnih znakova, ignorirajući pri tome povijesno svjedočanstvo prvog reda, kao što je Glavinićeva biskupska vizitacija. Pitat će se zabrinuto koliko je tu bilo istinoljubivosti, koliko želje da se spozna znanstvena istina, a koliko...

Jer kako to reče pjesnik: »Pokoljenja djela sude...«; a narod od svojih pismoznanaca očekuje da po njegovoj povijesti ne haračе kao da barataju »krvavijem mačem, kijem rana zadaje se smrtna i teška«, već da budu

»... pero sveto i zlatno,
kojijem nebo za unučad poznu
djela otaca bilježi viteška«

bilo na bojnom ili na duhovnom planu.

Narod lijepo kaže da nema tako pogane ptice koja gadi u svoje vlastito gnijezdo.

IX. Kad se osvrnem na ono što sam do sada ovdje napisao i koliko sam prostora ovdje zauzeo, uviđam i sam da bi nesumnjivo bilo već vrijeme da ovaj osvrt, koji me je zaista izmorio, već jednom završim; već i zbog toga — o čemu sam također nekoliko puta pisao — što je najteže dokazivati ono što je očevidno i preočevidno, što je općeprihvaćeno i notorno. S druge, pak, strane, ostalo je tu još podosta neraščišćenih pitanja na koja bi trebalo odgovoriti ali i dilema da to možda i nije potrebno jer se pažljivijem i upućenijem čitaocu zaključci nameću sami od sebe; za one pak koji su manje upućeni trebalo bi potrošiti još mnogo vremena, živaca i prostora u ovom časopisu, na što urednik sigurno ne bi mogao pristati.

1. Zbog toga ću na preskok, i to samo s nekoliko rečenica, odgovoriti još na neke Vranine postavke kako bih još uvjerljivije prikazao njegovu istinoljubivost, njegovu golemu »erudiciju« i način na koji on traži »znanstvenu istinu «. Već na samom početku (na str. 535), u cilju obezvređivanja svakog mog gesta i svake moje riječi, za moje izdanje *O mjestu tiskanja prve hrvatske knjige, Kosinjskog misala,* što sam ga pustio u promet 22. veljače 1983, dakle točno na dan petstote obljetnice njegova izlaska (1483), Vrana podmeće da je »to

doslovni p r e t i s a k (spac. Z.K.) rasprave pod naslovom *O mjestu tiskanja ove knjige* u reprint-izdanju Prvotiska misala, koja je štampana prije dvanaest godina, i u njoj Kulundžić ne iznosi ništa novo«. Ne, to nije nikakvi »doslovni pretisak«, što bi trebalo značiti da je čitav tekst morao biti ponovno slagan, pa kad je već ponovno slagan, da sam ga trebao i doraditi, nego je to — kako je i označeno na koricama — s e p a r a t, koji sam dao odštampati još tada kad je postojao slog, ali ga iz razloga koje valjda ne bih trebao nikome objašnjavati nisam pustio u promet. Uoči tog dana, kad sam došao do zaključka da će taj datum proći sasvim nezapaženo — »da buduće generacije ne uzmognu reći, da smo taj datum sasvim zaboravili« — napisao sam još četiri stranice prigodnog predgovora, i pustio ga u promet, uz uzuelnu — čak i zakonsku — oznaku da je to s e p a r a t. Da li je Vrana ikada vidio neki separat u kojem se iznosi nešto »novo« u relaciji prema izvorniku, prema publikaciji u kojoj je to objavljeno? I da li je takvo što uopće tehnički moguće? Jedini smisao tog prigovora može biti — isforsirati pod svaku cijenu, *na pravdi Boga,* neki prividni problem, samo zato da se nešto prigovara.

2. Josip Vrana, osporavajući moju tvrdnju da Štefanićevi nasljednici »na pravdi Boga«, silom, bez ikakvih dokaza i argumenata, naš *Misal* iz 1483. g. trpaju u Veneciju (na str. 536), kaže da ono što ja tvrdim »nije istina, jer su oni svi napustili misao da je Prvotisak misala štampan u Veneciji« — ali je nasuprot tome činjenica, koju svatko može veoma lako provjeriti, da je Štefanićeva nasljednica na položaju direktora *Staroslavenskog instituta* novinaru *Vjesnika* na samom kraju prošle godine (1982) izjavila nešto sasvim suprotno od onoga što tvrdi Vrana: »Dr Anica Nazor i prije jedanaest godina i s a d a o p r e d j e l j u j e s e (spac. Z.K.) za davnu Jagićevu tezu po kojoj je naš prvotisak otisnut tamo gdje je tiskarska vještina bila na zavidnoj visini...« (u Veneciji).[9]

Kako sam ja u toj rečenici — koju njena autorica nikada nije demantirala — osjetio opasnost da će se ta stotinu i pedesetgodišnja besmislica sad, prigodom 500-obljetnice tog epohalnog događaja u našoj kulturnoj povijesti, ponovno, i to s o f i c i j e l n o g mjesta i kroz tisak, afirmirati — napravio sam jedino što sam u toj situaciji mogao: objavio sam svoj s e p a r a t. I kao što smo svi koji se zanimamo za te stvari svjedoci — uspio sam. Venecija se nije po tom oficijelnom programu ponovno afirmirala, nego je prema sadašnjem stanju poznatih mi činjenica definitivno odbačena.

3. Vrana kaže doslovno: »Kulundžić je vrstan publicist, ali nije stručnjak za staroslavenski jezik i književnost.« Zanemarivši činjenicu da je moje građansko zanimanje, sa svim potrebnim i j u r i d i č k i m konotacijama, ne publicist, nego *književnik* (a i za Matoša su u svoje vrijeme ljudi kapaciteta Josipa Vrane dokazivali — i nikako se nisu mogli osloboditi te predodžbe — da on nije književnik, nego da je publicist i novinar, pa da zbog toga i ne može biti član *Društva hrvatskih književnika;* što za mene, istina je, još nitko nije iznio) — ja mislim da se čitava stvar s tim Kosinjem tako grdno zapetljala zbog toga što ju je Štefanić proglasio za problematiku staroslavenskog jezika, a ona je zapravo bibliološki problem, problem povijesti knjige. Na tom području, pak, može se očekivati da bi autor *Knjige o knjizi* (pored ostalog i sveučilišnog udžbenika), *Zgodovine knjige* i nekoliko manjih knjiga, separata i članaka možda mogao reći nešto što bi moglo biti i od neke koristi. O tome

9. Mirko Urošević: »Naša štampa gori gre...« — Vjesnik od 31. XII. 1982.

se radi i meni je jako žao što Stefanić, Vrana i njihovi discipulusi to nisu znali, niti su se — do tada — za to uopće interesirali. I tako se tu dogodio po prilici slučaj koji se događa ne tako rijetko u medicini kad nekom pacijentu postave pogrešnu dijagnozu; kad ga godinama liječe recimo od srca, a kad umre, pri obdukciji se ustanovi da je bolovao od raka pluća; ili ga liječe od astme, a obdukcija iznese na vidjelo da je bolovao od nekih kroničnih upala pluća, s teškim eksudatom — kao što se to dogodilo nedavno dvama mojim prijateljima. Pomoću staroslavenskog jezika nikako se ne može ubicirati tiskara neke knjige; možda se može s više ili manje sigurnosti reći ponešto o porijeklu, o užoj domovini redaktora ili slagara, jer oni mogu djelovati na jezik teksta, ali oni to mogu i na svakom drugom (dijalekatskom, recimo) terenu, kao i na svom vlastitom, rodnom. Ja sam npr. otišao iz svoje rodne Slavonije već prije gotovo pola stoljeća, ali čim otvorim usta, lingvistički stručnjaci odmah kažu: vi ste sigurno Šokac.

4. Vrana (na str. 537) kaže da su venecijanski *Brevijar* (dakle Kosinjski brevijar) »godine 1955. u jednoj raspravi opisali Luigi Cini i Arturo Cronia« — što je iz osnova netočno. Taj *Brevijar* je šezdesetak godina prije njih o p i s a o O. Teza u svojoj raspravi *Di un breviario glagolitico del Quattrocento* u izdanju talijanske *Accademije dei Lincei* (Roma 1896) — a Cini i Cronia su bili oni koji su nas, spoznavši iz jednog Štefanićeva priloga da on (a ni itko drugi kod nas, uključujući i Vranu) za to nije znao, na elegantan i kulturan način ismijali.

5. Vrana (na str. 508/9) navodi da sam poznati slijepi tisak što sam ga otkrio na trećoj strani *Kalendariuma* pročitao: »G(ospodu) B(ogu) D(ika i) K(raljevstvo) BROZ Ž(akan)«, ali on to moje čitanje osporava, navodeći da je Valentin Putanec na onom mjestu (koje je zaista slabo čitljivo) gdje ja ustanovljujem dva slova: Ѣ i Ꙗ (R i O), ustanovio samo jedno slovo, i to Ѵ (V), jer da je to mjesto preusko za ta dva slova. Vrana bi morao znati, jer je to svakako proučio budući je eksplicitno izjavio: »nikada nisam pisao o nečemu što nisam temeljito i svestrano prostudirao« (str. 537), da sam ja u svojoj knjizi *500. obljetnica Kosinjskog misala* fotometrijskom ekspertizom po principima moderne kriminalističke grafologije ustanovio da na tom mjestu nikako ne može stajati Ѵ, jer je to slovo preširoko, a slova Ѣ i Ꙗ da se točno uklapaju. O tome na strani 77. dajem i komparativne fotosnimke, u sedmerostrukom povećanju. Vrana se i za takvu znanstvenu dokumentaciju pravi slijep — usprkos svojoj maločas citiranoj eksplicitnoj izjavi. Na čast mu! I to treba upisati u hatar njegova znanstveničkog »digniteta«.

6. Nasuprot mom čitanju tog slijepog tiska pomoću fotografija snimljenih najusavršenijim optičkim instrumentima kod nas u Zagrebu, u Vatikanu, Beču i Lenjingradu Vrana izjavljuje da je on pokušao prostim okom i povećalom pročitati taj slijepi tisak na oba primjerka *Nacionalne i sveučilišne biblioteke*, ali »sam samo na primjerku B mogao jasno pročitati posljednja dva slova: Ѕ и Ѵ (Z i Ž). Na primjerku A nisam mogao ništa pročitati«. Iz takve metode preferiranja svojih staračkih očiju najmodernijim i najusavršenijim optičkim instrumentima on je stvorio zaključak »da je čitanje ovih slova nesigurno, a Kulundžićevo tumačenje samovoljno«. I to mu treba knjižiti na konto njegova znanstveničkog »digniteta«.

7. Da bi što više obesnažio značenje tog slijepog tiska, Vrana (na str. 539) izjavljuje: »Za mene je najjednostavnija pretpostavka da su slagaru *Prvotiska*

spomenuta slova služila za blokiranje praznih mjesta u njegovom slagarskom okviru. Tako otpada i treći Kulundžićev dokaz o podrijetlu Prvotiska.« To je svakako veoma karakteristična metoda Vranine znanstvene akribije: on nešto pretpostavlja i to je dovoljno da bez daljih diskusija neka dana znanstvena činjenica o t p a d a. To što on p r e t p o s t a v l j a totalni je besmisao i dokaz totalnog nepoznavanja tipografske tehnike onoga doba. Nema tog tipografskog radnika koji bi na takav način upotrebljavao *slagarski slog* umjesto tzv. *slijepog materijala*, materijala za blokiranje praznih mjesta, jer bi taj dio teksta pri premazivanju sloga bojom, pomoću tampona, morao biti premazan i morao bi na otisku izaći kao redovan slog. Izbjegavanje pri premazivanju da se taj dio sloga ne prijeđe tamponom, kao i polaganje nekih maski, tehnički su apsurdi. Nisu tadašnji ljudi bili tako glupi da si na takav način kompliciraju posao na pedesetu ili stotu potenciju pa tako smanjuju produkciju i zagorčavaju si život. Postojale su već isprobane i uhodane tehnike kako se to radilo.

8. Vrana se upušta u tipografsko-tehnička razglabanja, ali o njegovu nepoznavanju najelementarnijih, abecednih pojmova te tehnike govori čitav niz njegovih rečenica. Uzmimo npr. ovaj citat sa str. 540: »Moje je mišljenje da se za slova s nadrednim znakovima i slovima nisu izrađivale posebne matrice, već su se nadredni znakovi i slova, pošto su se izlila slova bez njih, urezivali u već gotove matrice.« Matrice su kalupi, redovno od bakra, s udubljenjem nekog danog slova, u koje se pomoću posebne naprave ulijeva rastaljeno olovo i tako se dobiva tipografsko slovo. Kako to Vrana zamišlja da su se »nadredni znakovi i slova, pošto su se izlila slova bez njih, urezivali u već gotove matrice« — pa da su se ti znakovi (kao što su naši današnji dijakritički znaci u latinici za č, ć, š i ž) realizirali na već gotovom i izlivenom slovu — to su zaista besmislice, pravi tehnički apsurdi o kojima se uopće ne može razgovarati.

Da bismo stvar do kraja pojednostavili i objasnili onima koji ne znaju kako izgledaju tipografska slova i koji si ne mogu zamisliti tehnologiju njihove proizvodnje, reći ću im da si zamisle domaćicu koja iz ploške razvaljanog tijesta kalupom vadi zvjezdice, ribice, mjesece-uštape i sl. pa kad ih je tako p o v a d i l a, da naknadno n a k a l u p u doda ili oduzme neke detalje, s namjerom da bi se oni pojavili na već izvađenim kolačićima. To je takvi besmisao da je takvo što nemoguće ni zamisliti, niti teoretski izložiti. Matrice su se u starim štamparijama dobijale utiskivanjem (redovno) u bakar, i to vještim udarcem čekića, tzv. p a t r i c a, koje su bile izgravirane u čeliku. Kad su se slova jednom izlila, nikakvim naknadnim operacijama na matricama nije se moglo ništa ni oduzeti, ni dodati. To su tehnički apsurdi.

9. Kao što nema pojma o pojmu (svakako manje nego ja o staroslavenskom), niti najosnovnijih predodžbi, o tehničkom prosedeu tiskarske tehnike, tako isto Vrana ne posjeduje ni najelementarnije znanje s područja biblio-logije, o načinu kako su djelovale tadašnje tiskare i kako su se proizvodile knjige. Iz činjenice da u kolofonu našeg *Kosinjskog misala* nije označeno mjesto tiskare Vrana apodiktički zaključuje i tvrdi — kao da je o tome pročitao policijski ili inkvizicioni zapisnik iz onih vremena — da je to bila *ilegalna štamparija* (vidi str. 542) i da: »Samo tako možemo protumačiti, da u kolofonu nije označeno mjesto štampanja...« Činjenica je, međutim, da se u to vrijeme u daleko pretežnijem dijelu knjiga ti podaci uopće nisu stavljali, o čemu sam već govorio na str. 391. Iz vremena prije tog našeg *Misala* postoji vrlo mali broj knjiga u kojima se taj podatak pojavljuje.

10. Vrana pokazuje isto takvo neznanje bibliološke problematike kad (na str. 542) tvrdi da je »Prvotisak ostao bez inicijala, dakle nedovršen«. On nema pojma o tadašnjoj tehnologiji proizvodnje knjiga, o tome da su se tada pri slaganju teksta, kao i u rukopisnim knjigama, predviđala prazna mjesta gdje će doći iluminacije, inicijali i ostali ukrasi (minijature, ornamenti, vitice, bordure, zastavice). To su bila dva sasvim odvojena posla: pisanje ili slaganje slogova za tiskanje knjiga i njihovo iluminiranje; prvi je bio pisarski, odnosno grafički, a drugi likovno-umjetnički. Kupcima knjiga prepušteno je da ih sami ukrašuju, ili da za to nađu nekog umjetnika, ali se tako odštampana knjiga smatrala i te kako dovršenom.

11. Nadalje Vrana smatra »da naši popovi glagoljaši kao organizatori *Prvotiska* nisu mogli pronaći i platiti rezača za matrice inicijala — iako je među njima sigurno bilo vještih crtača — jer za to nisu imali materijalnih mogućnosti«. Ponajprije, za inicijale i ostale iluminacije nisu se trebale (a ni mogle) izrađivati matrice. Ako se pri iluminiranju nije išlo za nekim većim likovno-umjetničkim pretenzijama, tada su se izrađivale ne m a t r i c e (od bakra), nego d r v o r e z i, ono što mi danas nazivamo k l i š e j i. A za to zaista nije trebalo nikakvih materijalnih sredstava, nikakvih novaca. Uz dobru volju, znanje i izvjesni talenat, trebalo je samo komadić (i to najbolje) kruškova drveta, oštar nožić i ništa više. Kad se o tim stvarima govori, pa čak i iznose neke svoje teze, trebalo bi znati što su to štamparske *matrice*, što *patrice* a što *ksilografija* ili *drvorez* upotrijebljen kao element iluminacije knjige. To su abecedni bibliološki pojmovi, koji su ujedno i *conditio sine qua non* svakog pa i najelementarnijeg razgovora o tim pitanjima.

12. Na koncu — da ipak već jednom završim, da se prisilim da ne odgovaram na još mnogo i mnogo toga što Vrana ili jednostavno ne zna ili izvrće — navest ću ono što on tvrdi u svojem zaključku: »Kako vidimo iz navedenih činjenica, sve su Kulundžićeve tvrdnje o Kosinju kao prvoj glagoljskoj štampariji neosnovane. Bilo bi od njega časno da se odrekne svoje teze...«

Ja sam već nebrojeno puta izjavio da ću se svoje povijesne građevine o Kosinju kao prvoj tiskari na Slavenskom jugu, pa i čitavom Balkanu, odreći onog časa kad bilo tko jačim i neospornijim dokumentima, ili bar uvjerljivijom povijesnom dokumentacijom, ukaže na neku drugu tiskaru, u nekom drugom mjestu. To ponavljam i pri tome ostajem. Bez toga sa mnom nikakvog razgovora o tome — nema.

S Vranine strane bilo bi časno da ostane pri svom staroslavenskom i svojim evanđelistarima i na tom planu ja ni njemu, ni bilo kome drugome neću podmetati klipove u kotače. Tu zaista nemam nikakvih ambicija, niti imam što reći.

Što se pak tiče moje malenkosti, uvjeren sam da sam onim što sam do sada načinio na polju bibliologije, usprkos svim neizbježnim nedostacima i lapsusima koji su mi se tu i tamo potkrali, pokazao da to u našem općem siromaštvu na tom planu — ipak nešto znači. Možda ne baš mnogo ali svakako više od onoga što je učinio Vrana i svi njemu slični.

Zvonimir Kulundžić

Umjesto zahvale — prigovori...

(Odgovor A. Mijatoviću na prigovore mom osvrtu)

Kad je uredništvo »Marulića« u br. 6/1983. objavilo dva osvrta na knjigu Anđelka Mijatovića »Senjski uskoci u narodnoj pjesmi i povijesti«, opravdano je bilo očekivati da će autor knjige biti zadovoljan i zahvalan — ta mnoge knjige ne dobiju ni jedan osvrt a o njegovoj knjizi izađoše čak dva, i to u istom broju.

No Anđelko Mijatović se očito našao povrijeđenim zbog nekih mojih dobronamjernih primjedbi i vrlo je oštro reagirao na moj osvrt (ti njegovi prigovori štampani su u »Marulić« br. 2/1984, str. 231—233). Ali da je malo smirenije i pažljivije čitao moj osvrt, morao bi priznati da je u njemu izražen *vrhunski kompliment njegovoj knjizi:* iz mog osvrta je očito da sam vrlo pažljivo pročitao svu knjigu od korica do korica, čak i sitna slova bilješki i rječnik tuđica, te se nisam u svom osvrtu zadržao (kako je često običaj) na nekoliko rečenica prepisanih iz predgovora i zaključio sve stereotipnim izrazima pohvale, nego sam iz knjige citirao neke vrlo zanimljive detalje koji su zainteresirali i mene a mislim da su mogli potaknuti i čitaoce »Marulića« da posegnu za knjigom. Baš zbog mojih upozorenja na te zanimljive detalje (koji dopunjuju osvrt D. Horvatića) uredništvo »Marulića« uvrstilo je i taj drugi, moj osvrt na spomenutu knjigu.

Ali ne samo da A. Mijatović nije smireno i pažljivo pročitao moj osvrt već mi se čini da nije pažljivo pročitao ni ono što je sam napisao, nego je svoj odgovor na brzinu otipkao i brže-bolje poslao uredništvu »Marulića«. Da se samo mene osobno tiču, ne bih odgovarao na njegove prigovore; no on je pokrenuo i neka načelna pitanja na koja treba svakako odgovoriti.

1. Radi se ponajprije o pitanju slobode kritike. Čudno je i neobično u književnom i uopće kulturnom radu kad netko sebe smatra nepogrešivim i nedodirljivim. Mijatović upravo to čini a tu nedodirljivost htio bi proširiti na sve koji se bave proučavanjem narodnih pjesama: *»napominjem da su se i prije mene neki proučavatelji povijesti i narodnog pjesništva bavili utvrđivanjem likova u narodnim pjesmama o senjskim uskocima a rezultate njhovih radova još nitko nije osporavao«.* Ne mogu i ne želim ispitivati da li se itko ikad kritički osvrnuo na njihove radove, samo mislim da bi to bio vrlo loš znak za njih jer bi značilo da ih nitko nije ozbiljno shvatio niti si dao truda da ih konstruktivno upozori na eventualne propuste i pogreške.

Osobito mi Mijatović prigovara što sam napisao da on *»često samo nagađa o kojoj se povijesnoj ličnosti radi u pjesmi jer narodna pjesma navodi najčešće samo krsno ime: Ivan Senjanin, Juriša Senjanin itd. Ti povijesni podaci doista su zanimljivi i daju nam donekle uvid u buran život tih junaka«.*

Mislim da je iz ovog citata (a pogotovo iz čitavog mog osvrta) očito da ja nisam osporavao Mijatovićeva povijesna istraživanja — premda i tu može biti kritičkih primjedbi, kako ću kasnije spomenuti — nego sam samo htio istaknuti poznato i općeprihvaćeno stanovište svih današnjih priređivača zbirki

narodnih pjesama da u narodnim pjesmama, pa tako i uskočkim, ime nekog inače poznatog junaka može biti ubačeno bez ikakve veze s pravim povijesnim događajem. Najočitiji je primjer Kraljevića Marka. A da je slična situacija i u pjesmama o senjskim uskocima, pokazuju baš primjeri koje Mijatović navodi u svojoj knjizi.

Već iz prve pjesme u knjizi očito je da je narodnom pjesniku važna jeziva priča o ranjeniku i njegovoj sestri koje izjedaju vukovi, a nije mu važno što je Grgur Senjanin poginuo na Mohaču, a ne na Kosovu, i što je Kosovo predaleko od Senja da bi ga sestra mogla tražiti.

Sam Mijatović kaže na str. 30: *»Likovi Ivana Lenkovića (Ivan kapetan) i Ivana Vlatkovića (Ivan Senjanin) u mnogim su pjesmama prikazani u jednom liku.«* A na str. 135: *»Danas je teško odgovoriti na upit koga je narodni pjesnik prozvao Matom Senjaninom...«*

Na str. 147. Mijatović u povijesnom dijelu prema dokumentima navodi kako je 1606. pod zapovjedništvom Ivana Vlatkovića šest stotina uskoka na 12 lađa svratilo na Bol na Braču i odvelo jednu djevojku koja je bila, čini se, u dogovoru s jednim od uskoka kojem se ime ne spominje. No prva pjesma koja taj događaj prikazuje (»Ženidba Andre Kapetana«) opisuje ga kao otmicu i pripisuje (uz samo 12 mornara) »Andri Kapetanu«, koga A. Mijatović identificira kao Andriju Frletića, o kojem na str. 148 piše da se u dokumentima spominje od 1610. Sljedeća pjesma, za koju sam Mijatović veli da je najbliža dokumentima, kaže točnije da je zapovjednik bio Ivan Vlatković s više lađa ali sa 100 mornara a da je mladoženja bio »Grujica knjigonoša«.

Ponovno sam prelistao Mijatovićevu knjigu i neka ne zamjeri ako sam nešto previdio, ali od svih pjesama navedenih u knjizi samo ove dvije gore spomenute i pjesma br. 4, na str. 37, »Luka Desančić u zarobljeništvu« opisuju konkretne događaje koje je Mijatović u svojem povijesnom dijelu prikazao. Sve drugo su opći motivi.

2. Stoga me je vrlo iznenadila i zainteresirala tvrdnja A. Mijatovića iznesena u njegovu prigovoru na moj osvrt gdje kaže da je *»hrvatska junačka narodna pjesma... opjevala sve ratove u kojima su Hrvati kao podanici habsburške krune sudjelovali po njemačkim zemljama, Francuskoj, Italiji i Madžarskoj, po Sredozemlju i drugdje«.* (Moja op.: A gdje je još to »drugdje«?).

Ja se posebno ne bavim proučavanjem junačkih narodnih pjesama, ali otkad sam naučio čitati prije više od 60 godina, pročitao sam ih priličan broj. Ne sjećam se da sam naišao na ijednu pjesmu s takvim sadržajem. Bilo bi vrlo zanimljivo i meni i sigurno mnogim drugima kad bi nam Mijatović priredio posebnu zbirku baš takvih pjesama.

3. Radi toga sam i postavio pitanje: ima li koja narodna pjesma koja opisuje sukobe uskoka s austrijskim vlastima. Sukob s Rabattom i smaknuće nekoliko vojvoda tada i poslije, zatvaranje i bježanje, odnosno oslobađanje iz zatvora, mogli su vrlo lako postati teme pjesama, pogotovo na područjima gdje se nije trebalo bojati da će se pjevač zamjeriti austrijskim vlastima, a iz takvih je krajeva bilo dosta pjesama.

Mijatović kaže sada u svom prigovoru da takvih pjesama nema. Bilo bi mnogo bolje da je to istaknuo u knjizi, zanimalo bi to i druge, jer i negativan

rezultat istraživanja valja priopćiti. On može biti vrlo važan. Ja sam prije izvjesnog vremena pregledao u Sveučilišnoj biblioteci 72 velika sveska Acta Sanctorum Bollandista (nema komplet) samo radi jedne bilješke: AASS Boll vol. 1-72 nema o tom ništa.

Bilo bi možda zanimljivo barem natuknuti psihološki motiv toga propusta: možda stoga što su uskočke pjesme idealizirale otpor protiv Turaka i narodni se pjesnik stidio — umjesto Habsburgovaca — za takav postupak prema njegovim junacima sa strane kršćanskih vladara. Pa i one pjesme o sukobima s Mlečanima i mletačkim podanicima koje Mijatović navodi nemaju grubosti ni okrutnih postupaka — kojih je u stvarnosti i prema dokumentima dosta bilo — nego se djevojke otimlju i preotimlju lukavštinom. Možda Mijatović namjerno nije naveo nijednu pjesmu o grubim sukobima uskoka i Mlečana. Ali ako ih nije našao, mogao je i to spomenuti.

4. Ovdje ću napomenuti još nešto što sam mislio staviti u svoj osvrt a nisam: dok sam čitao Mijatovićevu knjigu, dosta mi je smetalo što su povijesni podaci o pojedinim uskočkim junacima po knjizi rascjepkani uz pjesme koje njihovo ime spominju. To je dovelo negdje do suvišnog ponavljanja istih podataka a negdje do praznina koje se mogu tumačiti ovako i onako. Mislim da bi i drugim čitateljima bilo preglednije i jasnije da su povijesni podaci obrađeni u povezanoj cjelini jer su neki uskoci živjeli u istom razdoblju i sudjelovali u istim ili povezanim akcijama.

5. Što se tiče oca Andrije Frletića istakao sam izričito da je opljačkan da bi se *navodno* i on priključio uskocima. Izostavio sam namjerno navode u knjizi *»da je bio Turčin i da su htjeli da se pokrsti«.* Smatrao sam da su ti navodi nepouzdani i vjerojatnije netočni. Naime, nije mi jasno zašto bi Andrija Frletić pošao u uskoke ako mu je otac bio »Turčin«, pa makar samo naš čovjek koji je prešao na islam. Andrija je bio istaknuti uskočki vojvoda što svjedoče i dokumenti a o njemu pjevaju i narodne pjesme, pa bi vjerojatno neki mletački kroničar zlobno zabilježio da je taj njihov neprijatelj u mladosti bio musliman i da se pokrstio, ali »krsti vuka, a vuk u goru« — naime da je ostao barbar. Stoga sam smatrao opravdanim posumnjati u taj dio navoda izvora jer je očito da je to »rekla-kazala«: ta se četa uskoka možda time opravdavala pred Andrijom a nikako nije *»vjerojatno da su to učinili sa znanjem njegova sina Andrije«,* kako sad dodaje Mijatović u svom prigovoru. Čudi me da Mijatović kao Hercegovac zaboravlja da su ti krajevi i danas patrijarhalni a u ono vrijeme rod se štitio i krvnom osvetom, a kamoli da bi Andrija izričito dozvolio da mu oca netko pljačka. Ako se Mlečanima krvavo osvetio za prijatelja Nikolu Hreljanovića, kako navodi Mijatović na str. 149, naprosto nije vjerojatno da bi se tako odnosio prema vlastitom ocu. Ta »krv nije voda«.

Mislim da Mijatoviću ne trebam isticati općepoznato pravilo o *kritičnom pristupu izvorima:* treba među ostalim ocijeniti obaviještenost i nepristranost izvora. Za mletačke i njemačke izvore mogao je svaki podanik turskog carstva biti »Turčin«. Uostalom, Mijatović u svom prigovoru također ponavlja isto što i ja: *»Uskoci su... pljačkali sve svoje protivnike bez obzira na državnu, vjersku i narodnu pripadnost.«*

6. Najviše me čudi što se Mijatović uzrujava zbog mojih prijateljskih napomena uz riječnik tuđica pa pedantno insistira da ih nije *»nekoliko«,* nego tri. Zapravo su četiri jer ni riječ »goma« nije bila dobro objašnjena,

ali ove su posljednje bile pomorske riječi i smatrao sam, kad se radilo o uskocima — istaknutim pomorcima, da je trebao za te riječi konzultirati nekog pomorca ili čak samo primorca. Jer svatko od Istre do Kotora koji je ikad sjeo u jedrilicu zna što je »orca«, »barbita« a pogotovo »lantina«. Uostalom, Mijatović je uz te tuđice označio da potječu iz talijanskog pa ih je vrlo lako mogao naći u talijanskom riječniku, npr. Deanović—Jernejevu. Doduše riječ »lantina« bi teže našao jer se u rječniku ne piše član *l'antenna*. Ali riječ »lantina« s ispravnim značenjem nalazi se i u starom i u novom izdanju Klaićeva rječnika. Ako i Olinko Delorko takvu pogrešku ima u svojoj knjizi, to je vjerojatno posljedica iste pogrešne metode u pisanju takvih rječnika: napravi se na jednom papiru popis riječi pa se poslije traži značenje, i često, zbog zaboravljenog konteksta, dade se posve krivo ili nejasno. Zato bih prijateljski savjetovao Mijatoviću da u budućim radovima koje od njega očekujemo primijeni metodu Akademijinih rječnika: da na posebnu malu karticu upiše ne samo pojedinu riječ nego i kontekst, jedan ili dva stiha (ako se radi o pjesmi) a i broj i naziv pjesme tako da ne može doći do ovakvih nesporazuma. Ja sam se potrudio da u Mijatovićevoj knjizi pronađem odgovarajuće stihove da i sebe i čitaoce uvjerim kako narodni pjesnik tu riječ uzima u pravom značenju. No piscu je mnogo lakše takve bilješke vršiti u toku rada.

Vrlo je naivna i zapravo nemoguća isprika Mijatovićeva *»da je natuknici 'barbita' dodana definicija natuknice koja je slijedila, a sama ta natuknica nenamjerno je ispuštena«*. Jer *barbiton (grč.) glazbalo* stoji u Klaićevu rječniku ali bih se mogao kladiti u ne znam šta da ta riječ u tom značenju ne stoji ni u jednoj narodnoj pjesmi, ne samo u ovoj Mijatovićevoj zbirci nego ni u jednoj narodnoj pjesmi zabilježenoj od Jesenica do Đevđelije.

Da nisam cijenio zaslužan rad Anđelka Mijatovića, ne bih se bio prihvatio i potrudio da napišem detaljan osvrt pa i ovaj odgovor. Ali i on treba da cijeni iskrene i dobronamjerne kritike i ne shvaća ih kao osobnu uvredu, nego kao savjet i poticaj u budućem radu za stvar koju svi volimo.

Ante Miličić

TRI ZAGREBAČKE PREDSTAVE

1. USPIO REPERTOARNI POTEZ

Predstava *Gogoljevih* KARTAŠA u *Satiričkom kazalištu »Jazavac«* znači za taj teatar nesumnjivo repertoarno osvježenje, za njegove glumce priliku da izađu iz svoga »rezervata« i okušaju se na novim zadacima (na što svakako imaju puno pravo) a za zagrebački kazališni život dobitak koji će se pamtiti.

Režija te izvrsne, kod nas dosad potpuno nepoznate »muške« komedije slavnog Nikolaja Vasiljeviča Gogolja povjerena je redateljskom našem prvaku *Božidaru Violiću*, tvorcu nezaboravnih predstava-prekretnica (»Zagrljaj«, »Hamlet u Mrduši Donjoj«, »Mirisi, zlato i tamjan«, »Sokol ga nije volio«). On je u novinskom pretpremijernom intervjuu iznio nekoliko točnih konstatacija u vezi s ovom predstavom: »Vrijednost teksta je neosporna... Smatram da je dobro i da je potrebno da kazalište proširuje repertoarni dijapazon, pa to važi i za 'Jazavac'. Po karakteru 'Kartaši' spadaju u satiričko kazalište, a činilo mi se... da u ansamblu 'Jazavca' postoji zadovoljavajuća glumačka podjela... O 'Kartašima' treba reći... da će dobro 'sjesti' na 'Jazavčevu' scenu i kao promjena za ansambl, pa i za publiku.« Izvedba ne samo da je sve ovo doslovce potvrdila nego je pod Violićevim majstorskim vodstvom rezultirala radošću i oduševljenjem gledalaca i stala uz bok istaknutim zagrebačkim kazališnim događajima posljednjih godina. Za taj uspjeh zaslužni su na određen način i umjetnički rukovodilac »Jazavca« *Fadil Hadžić*, i direktor *Duško Ljuština*.

Među izvođačima ističem trolist Lovriček-Pejković-Gruborović. *Ivan Lovriček* kao profesionalni kartaški varalica Iharjev neprisiljenom je, šarmantnom igrom u skupnim scenama i briljantnim monolozima bio dostojan tumač specifičnog gogoljevskog humora, *Frane Pejković* u ulozi varalice Glova, tobože ishlapljelog starca i sentimentalnog oca, ponovno se i u punom sjaju potvrdio kao karakterni komičar od formata a *Dušan Gruborović* »sporednu« je ulogu svratišnog sluge Alekseja obogatio nizom izuzetno slikovitih, dosljedno provedenih detalja, podarivši nam nepatvorenu, dojmljivu kreaciju. Zaslugom redatelja i ostalih glumaca ova tri lika nisu »stršala«: čineći čvrstu, solidnu »pozadinu« ravnopravno su im sekundirali vrckavi, lukavi Utješiteljni u živoj interpretaciji *Mladena Crnobrnje*, njegovi pomagači »Njemac« Krugelj dostojanstveno suzdržanog *Rade Spicmilera* i Švohnjev nonšalantno prijetvornog *Sabrije Bisera*, Glov mlađi razigranog *Željka Königsknechta*, »činovnik« Zamuhrišk in markantnog *Zdravka Maršanića* i sluga Gavrjuška u autentično narodskom tonu *Antuna Tudića*.

Svratišnu sobu negdašnje »duboke« ruske provincije vrlo je uspjelo kreirala *Dinka Jeričević*, živopisne kostime *Maje Galasso* gledali smo s užitkom dok za izražajne, vanredno dobro pogođene maske ne znamo kome zahvaliti jer maskerova imena nema na programu. Nije naveden ni prevodilac. Za autentičnost kartaške igre zaslužan je *Joško J. Jupa*. Tekstove u sklopu programske knjižice valjalo bi ubuduće lektorirati (da se npr. ne pojavljuju pogreške tipa »valjati ćemo se« ili »dati ću« i da se »Kartaši« ne spominju kao »Igrači«).

2. NOVI SU PRISTUPI POTREBNI I KORISNI

U veljači ove godine zagrebačko je *Dramsko kazalište »Gavella«* uprizorilo *Krležinu* GOSPODU GLEMBAJEVE. I dok su se sve dosadašnje zagrebačke predstave tog središnjeg djela glasovitog ciklusa o Glembajevima kretale više ili manje ustaljenim tokovima inauguriranim praizvedbom u HNK, ova najnovija zaslugom je redatelja *Petra Večeka* pošla dobrim dijelom neutrtim stazama, noseći u sebi dah svježine i čar drukčijeg pristupa. Pri stvaranju vlastite kazališne vizije ove drame »o nitkovima, o zločincima, o bludnicima« Večeku je dobro došlo što (zbog svojih godina) realizaciju nekih dosadašnjih zamisli nije poznavao. Svoju je viziju ostvario dosljedno, usudio se ponegdje u tekstu križati što mu se činilo manje važnim ili suvišnim, nije robovao često spominjanoj »tipičnoj agramerštini« klana Glembay (iako je zadržao izvjesni zagrebački »štih«) te uspio — i ne složili se sasvim sa svim njegovim postupcima — u većini prizora naći čvrsta uporišta za prikaz neljudskosti, bezdušnosti, licemjerja, mraka u čovjeku, sudbinske tragičnosti i čežnje za boljim i ljepšim. I ovom je izvedbom, dakako, tekst stavljen na kušnju. Izdržao ju je i dokazao da može živjeti i u drukčijim prilikama od onih u kojima je i zbog kojih nastao te da premašuje isključivo naše, zagrebačke okvire.

Predstava zaslužuje pažnju i zbog nekoliko glumačkih kreacija. Na prvom mjestu valja svakako spomenuti *Radu Šerbedžiju*, koji je, neopterećen uzorima, dubokom proživljenošću, fascinantnom prirodnošću, životno vjerno i potresno oslikao komplekse, razapetost između mržnje i ljubavi i bolnu žudnju za nježnošću i dobrotom nemirnog lutalice, buntovnika i cinika Leona a odmah zatim *Peru Kvrgića* (kao umirovljenog velikog župana Titusa Andronicusa Fabriczy-Glembaya) i *Josipa Marottija* (kao dr. med. Paula Altmana), koji su svojim »solo-točkama« i »duetima« majstorski dočarali atmosferu i stvorili dva izrazito markantna, nezaboravna lika. *Krešimir Zidarić* odmjerenom je dozom dostojanstva i bahatosti prikazao Ignjata, šefa firme Glembay Ltd., dok je *Vlasta Knezović* sestru Angeliku Glembay r. barunicu Beatrix Zygmuntowicz zadahnula profinjenom otmjenošću s povremenim umjesnim proplamsajima energičnosti. *Zlatko Vitez* bio je vrlo suzdržan velečasni Silberbrandt, *Božidar Alić* bučan i ponešto prenametljiv dr. Puba Fabriczy-Glembay, *Milan Plećaš* uvjerljiv ulanski oberleutnant Ballocsansky, *Marko Torjanac* očevom smrću iskreno potresen Oliver a *Ankica Dobrić, Ivo Fici, Slavica Knežević, Mirjana Majurec, Ljubica Mikuličić, Zdenka Poje, Zorko Rajčić, Zvonimir Rogoz* i *Vesma Smiljanić* slikoviti gosti. Nastupivši u ulozi barunice Castelli-Glembay nakon Bele Krleže, čija se interpretacija toga lika smatra u Zagrebu »pojmom«, *Dubravka Miletić* dokazala je da nije bez pouzdanja u sebe i da je dorasla odgovornim i delikatnim zadacima. Ne može joj se, međutim, odati veće priznanje od konstatacije da je bila s v o j a. Iznerviranost, raskalašenost, vulgarnost ali i tragičnost bivše kurtizane, kasnije magnatske supruge i napokon opljačkane udovice prikazala je s istinskim uživljavanjem i u pojedinim prizorima čak v r l o zanimljivo.

Scenografija *Mete Hočevar* također je značila novost u realizaciji »Gospode Glembajevih«. Svojim crnilom dobro je korespondirala s mračnim tonovima radnje no svojom stepenastom postavom redatelju je u ponekim scenama više odmagala nego pomagala, služeći ipak gdjekad i izvjesnim domišljatim režijskim rješenjima. Kostimi *Ike Škomrlj* i *Danice Dedijer* bili su veoma uspjela komponenta predstave. *Mira Muhoberac* navedena je kao umjetnički suradnik redatelja i dramaturg, *Jelka Kušelj* kao glazbena suradnica, *Saša Friedrich* bio je zadužen za radiofoniju, *Đurđa Škavić* za jezik; kao asistent redatelja fungirala je *Nina Kleflin*. Suradnici za njemački jezik *Nikica Petrak* i *Vlado Rupčić* nisu jamačno jedini krivci što »švapčarenje« kod većine glumaca nije »štimalo«.

3. SRCE NA NOŽU

»... jer mozgovi grozničavo rade, a srca su obrasla dračem.«
Ante DUKIĆ

Prije izvjesnog vremena naša je televizija »mnogoepizodnom« serijom (engleske proizvodnje) o Borgijama servirala svojoj publici obilje bluda i krvi a nedavno su se i zagrebački kazališni »oci« pobrinuli da ni oni Zagrepčani koji od televizije više vole kazalište ne bi u tom ostali prikraćeni: *Hrvatsko narodno kazalište* prikazalo je potkraj ožujka o. g. dramu engleskog pisca XVII. stoljeća *Johna Forda* ŠTETA ŠTO JE KURVA. Radnja se zbiva u Italiji. Čestit, razborit i dobroćudan Florio otac je sina Giovannija i kćeri Annabelle, voli svoju djecu, brine se za njih i vjeruje im. No brat i sestra — unatoč opomenama patra Bonaventure — stupaju u intimne odnose. On se zbog tog rodoskvrnuća nimalo ne kaje i nastoji ga »filozofski« opravdati. Ona se koleba, na časove uviđa svoju zabludu, muči se i propinje da bi napokon — iz obzira prema ocu i na nagovor patra Bonaventure (a protiv bratove volje), odbivši prethodno infantilnog prosca Bergetta — pristala na udaju za plemića Soranza. Taj je bludnik prije toga zaveo i onda napustio gospođu Hippolitu, koja mu se za to nastoji osvetiti. U tu svrhu podmiti njegova slugu Vasquesa, ali on umjesto svoga gospodara otruje nju. Hippolitin muž Richardetto, koji se nakon njezine nevjere dao proglasiti mrtvim, vraća se u svoj grad prerušen u liječnika i likuje nad kaznom što je stigla nečasnu njegovu suprugu. On želi kazniti Soranza pa njegovu protivniku Grimaldiju daje otrov kojim će namazati vrh svoga bodeža namijenjenog Soranzu. Mjesto Soranza Grimaldi, međutim, zabunom usmrti Bergetta. Saznavši ubrzo nakon vjenčanja da je Annabella već poduže trudna Soranzo je brutalnim pritiskom sili da mu oda oca svog djeteta. Ona ustraje u šutnji no sluga Vasques uspije lukavštinom od Annabelline dadilje Putane saznati da je Annabella trudna sa svojim bratom. Soranzo tada namami Giovannija na gozbu u svoj dom i šalje ga u sobu k Annabelli s namjerom da ga tamo uhvati »in flagranti«. Giovanni ubije Annabellu (uz njezin pristanak), izvadi joj srce i nataknuto na nožu unese ga među goste, javno očituje svoj incest (čuvši to otac mu Florio presvisne) i zakolje Soranza. Giovannija tada plaćenici obaviju mrežom i bude »na licu mjesta« likvidiran, Putani iskopaju oči i odvedu je na spaljivanje a prisutni kardinal odredi da se mrtvacima prije pogreba pokupe u korist Crkve sve dragocjenosti... Kad još dodamo da iz leša Annabellina krv kaplje po glavi njezina muža i da su Giovanni i Putana formalno obliveni krvlju, bit će i čitateljima ovog osvrta jasno koliko se užasa, tmine, grijeha, zla, cinične okrutnosti i beznađa skoncentriralo u ovoj šokantnoj predstavi. Sadašnja uprava Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu povremeno pokušava nadoknaditi dugogodišnje repertoarne propuste prijašnjih »vlada«. Zar je uz tolika vrijedna, kod nas već dugo ili uopće neprikazana, djela domaće i svjetske dramske književnosti bilo potrebno upuštati se baš u ovakav (vjerojatno i skup) eksperiment? A odgojna uloga kazališta (ne, dakako, po receptu ikakve zasukanosti), koje bi — i po shvaćanju naših brojnih

pregalaca na tom polju — imalo biti školom ukusa i promicateljem kulture srca?

Ovu inače vješto sročenu monstrum-dramu režirao je *Georgij Paro*. Dala mu je dovoljno prilike da iživi svoju poznatu sklonost prema senzacionalnom i uzbudljivom. Dokraja je iskoristio sve njene »topogledne« mogućnosti, predstavu je vodio sigurno i domišljato, ali je uz neka zaista ingeniozna rješenja bilo i promašaja: pri svakom ulasku na scenu glumac bi (po redateljevoj zamisli) najprije srušio po nekoliko dasaka pa se publika neprestano prepadala i strahovala hoće li tko na pozornici »dobiti po glavi« ili se preko srušenih dasaka »popiknuti« (ovo se posljednje na jednoj predstavi u dva navrata i dogodilo); isto se tako sa zebnjom očekivalo neće li biti pada s »trampolina« (istini za volju: prizori na njemu djelovali su inače efektno).

Od glumaca spomenuo bih ponajprije *Krunu Šarića* i *Miru Furlan:* on je znalački, razigrano no s mjerom i ukusom prikazao pustopašnost, lukavost, bezdušnost i sebeljublje sluge Vasquesa a ona se zbiljski uživjela u strasti i patnje nesretnice koja uzljubi vlastitog brata; uza svu grozu Annabelline situacije znala je na mahove biti ljupka i izazvati sažaljenje za njezinu tragičnu sudbinu. *Dragan Despot* iskreno se trudio da sebi i publici protumači mehanizam protuprirodnih Giovannijevih poriva a njegovo je završno mahnitanje uspio prožeti uvjerljivošću. *Miodragu Krivokapiću,* čini se, »leže« uloge nasilnika i okrutnika i stoga redatelj nije pogriješio, izabravši ga za interpreta beskrupuloznog Soranza. Šteta je, međutim, što je dozvolio da Krivokapić mjestimice suviše viče; zbog ponekad prebrzog njegova govora publici je izmaknuo dio teksta. *Zlatko Crnković* »donio« je lik nesretnog oca nenamještenom neposrednošću i toplinom, *Zvonko Torjanac* diskretnom je komikom obilježio dobričinu bogataša koji se iskreno trudi kako bi svog mladog nesklapnog rođaka oženio, *Danko Ljuština* simpatičnom je naivnošću dočarao tog mladića djetinjeg srca, *Špiro Guberina* učinio je njegova prostodušnog slugu veoma slikovitim, *Branka Cvitković* dobro je pogođenim napuklim glasom i ostalim karakteristikama vjerno prikazala vulgarnost ordinarne ženetine, *Vanja Drach* kao pater Bonaventura s uvjerenjem je nastojao Giovannija i Annabellu odvratiti od grijeha, *Marija Paro* u ulozi dvostruko prevarene Hippolite gorjela je paklenom mržnjom, *Ana-Maria Fabris* bez mnogo je riječi uspjelo oblikovala zaplašeno, poslušno djevojče a *Dragan Milivojević* kao Richardetto, *Zvonimir Zoričić* kao Grimaldi i *Ivo Kadić* kao kardinal disciplinirano su se podvrgli redateljevim zahtjevima i solidno popunili Fordovu galeriju zločinaca, poluzločinaca, bezdušnika i licemjera. *Damir Šaban* korektno je odigrao policajca, *članovi Karate-kluba »Dinamo«* dobro su se snašli u ulogama razbojnika-plaćenika (kojima je redatelj dao određeni prizvuk balkanštine) a *članovi baleta* okretno su izveli svoj »umetak«.

Scenograf *Jozef Ciller* smjestio je radnju u okvir derutne pozornice Shakespeareove epohe (s neprirodno »nakalamljenom« daskom, na koju se veru Giovanni i Annabella) dok je *Doris Kristić* kreirala zanimljive, originalne i uglavnom vrlo uspjele kostime; ipak je od izvjesnih režisera (s kojima najčešće surađuje) poprimila težnju k ekstravagantnosti (Giovannija je npr. zaodjela tako reći suvremenim ruhom a kardinala dugačkim grimiznim »balonerom«). Maske *Branka Borovčaka* bile su (kao i uvijek) izvrsne, *Zlatko Bourek* kreirao je odgovarajuće lutke, *Neven Frangeš* pobrinuo se za popratnu glazbu u duhu »onog« vremena, kao asistent režije i dramaturg fungirali

su *Branko Sviben* i *Sanja Ivić,* stručnost i savjesnost cjelokupnog *tehničkog osoblja* nisu ni ovaj put zakazale a o vjernosti prijevoda *Branka Kamenskog* i *Zdenka Novačkog* neka sude eksperti za engleski jezik i književnost.

Mirko Petravić

SA ZAGREBAČKE OPERNE SCENE

1. UKLETOST JEDNE OPERE

U povodu 100. obljetnice smrti libretista i skladatelja Richarda Wagnera imali smo potkraj prošle godine priliku u Zagrebačkoj operi čuti i vidjeti šest izvedaba jedne od najpopularnijih opera velikog bajrojtskog majstora. Iako je odlični poznavalac Wagnerove glazbe *Jovan Šajnović* nastojao srediti neprecizni i neusklađeni orkestar, to mu je samo djelomično uspijevalo. Krivo i loše impostiranim tonovima naročito su se isticali duhači. Obnovljena predstava »UKLETOG HOLANDEZA« očit je primjer nesnalaženja glazbenika u kompliciranim ritmovima i slojevitim namazima palete velikog skladatelja. U općem konglomeratu nesuvislo artikuliranih tonova i nekontroliranih gesta tijekom cijelog izvođenja bilo je upravo neugodno slušati nesklad orkestra i decimiranog muškog zbora (zborovođa *Zoran Juranić*). Redateljska invencija *Stanka Gašparovića* sastojala se samo u tome da koliko-toliko vjerno reproducira posljednju režiju iste opere jednog njemačkog redatelja prilikom pretposljednje obnove »Ukletog Holandeza« na sceni Zagrebačke opere. Kako je divna scena s muškim zborom u III. činu — ali u izvođenju Münchenske državne opere. U toj sceni cijeli zbor u savršenom suglasju s orkestrom, marširajući u redovima, pjeva čuveni zborni dio, ostvarujući pravu pravcatu kreaciju, dok naši zagrebački »dečki« djeluju poput đilkoša s nekog seoskog vašara. Valja međutim reći da je *Ljubica Wagner* kreirala zanimljive kostime koji su odgovarali atmosferi Wagnerove glazbe, da je *Aleksandar Augustinčić* ostvario uspjelu scenografiju i da je *Darko Mondekar* znalački preveo njemački tekst. Bile su to i jedine iskre nadahnuća u ovoj predstavi.

Poslije mnogo godina kreirao je naslovnu ulogu naš proslavljeni bas-bariton *Tomislav Neralić,* koji je upravo tom ulogom postao čuven u svijetu. Neralić, naravno, zna kako ta odgovorna uloga izgleda iako vrlo često nije bio u stanju kontrolirati vrlo teške intonativne dijelove (na primjer: nastupna arija u prvom činu), pa smo na prvim izvedbama stekli dojam da mu je potrebno dulje vremena kako bi se »ugrijao« i došao u normalnu kolotečinu. Osim toga ličio je više na Mefista (masker *Branko Borovčak*), što se moglo ispraviti već prije prve predstave. Basist *Franjo Petrušanec* kao Daland pjevao je smireno, s oscilativnim ritmičkim nesigurnostima i dosta daleko od vagnerijanskog poimanja pjevanja, tenor *Stojan Stojanov* (Erik) i glasom i pojavom kao da je došao iz nekakve druge opere dok su *Franjo Paulik* i *Jasna Podolšak* solidno ostvarili svoje manje uloge. S obzirom da naše slavne vagnerijanke (što zbog indispozicije, što zbog nesvladanih vokalnih dionica) nisu imale hrabrosti pojaviti se kao Senta, uprava Opere u posljednji je trenutak pozvala divnu rumunjsku sopranisticu *Magdalenu Cononovici,* koja je na prve dvije predstave demonstrirala svoju očitu sklonost prema Wagnerovoj glazbi, prezentirajući upravo eterične piano-tonove u glavnoj ariji i potrebnu napetost u velikom duetu s Holandezom u drugom činu. Bila je to prava lekcija našima kako se Wagner pjeva, pa smo se s nostalgijom sjetili davnih dana kad

je tu istu ulogu izvrsno kreirala naša prerano preminula Marija Podvinec na istim ovim daskama. Na posljednje četiri predstave pojavila se u ulozi Sente sopranistica lijepa glasa *Blaženka Milić*, intenzivno gradeći Wagnerovu frazu i muzikalno oblikujući zahtjevne duge fraze uza sasvim suvislu glumačku kreaciju. Prava je šteta da ova izvrsna umjetnica ne nastupa češće i da jednostavno nema repertoara koji bi odgovarao njezinim velikim glasovnim mogućnostima. Na nekoliko predstava nastupio je zaslužni umirovljenik *Piero Filippi* (kao Erik).

Dvjema posljednjim izvedbama dirigirao je *Zoran Juranić*, očito nadaren, ali kao dirigent sasvim zapostavljen umjetnik. Mišljenja sam da je imao premalo realnih mogućnosti i vremena da utječe na pozitivni tok jedne uistinu nesuvisle i neodgovorne predstave.

I na kraju jedno pitanje: da li naša Opera, koja se zapravo nalazi u stanju tihog odumiranja, ima uistinu toliko novaca da si može dopustiti postavljanje novog opernog djela što se izvodi samo šest puta (a nisu ga čak ni svi abonenti vidjeli)? A zna se, osim toga, da u sadašnjem trenutku Wagner predstavlja nerješivu zagonetku za zagrebački operni ansambl.

2. UNIŠTENA »CARMEN«

Da bi se uništila genijalna Bizetova glazba, treba posjedovati strahovit uništavalački potencijal. Sudeći po novoj postavi popularne »CARMEN« na sceni Zagrebačke opere (početkom ožujka) takvim potencijalom raspolažu redatelj-gost Ladislav Štros (ujedno i neuspjeli kostimograf) i velika većina ostalih »stvaralaca« ove predstave. Postavlja se krucijalno pitanje: zar u Zagrebačkoj operi uistinu nema niti jedne autoritativne ličnosti koja bi tijekom stvaranja nove premijere mogla obustaviti ono za što svi znaju da će dati upravo katastrofalne rezultate? Da je novaca za novu scenografiju i goste (redatelja, scenografa i dirigenta) uistinu bilo, dokazuje ova (promašena) predstava, pa barem s te strane ne bi trebalo biti kuknjave na koju smo već pomalo i oguglali kada dolazi iz HNK-a. Sada se već može postaviti nepogrešiva dijagnoza: radi se o potpunom pomanjkanju kriterija i o umjetničkoj nemoći, odnosno o pomanjkanju bilo kakvog umjetničkog nadahnuća. Očito je da stvaraoci ove nove »Carmen« nisu (kao ni uprava) imali na umu kako je predstava ove opere u ne tako davnoj prošlosti obilovala visokim dometima (sjetimo se samo genijalne Habunekove režije!!!) i da se u nekakvom eksperimentiranju radi eksperimentiranja nije smjelo otići tako daleko. Jer tko će sada moći zaustaviti tijek događaja pa da nam se Carmen u prvom činu ne pojavi u bikiniju s papigom na glavi a don José ne izvede strip-tease?

No, pustimo crne prognoze i pođimo redom. Najveću krivicu za zbrkanu i »avangardnu« predstavu snosi sigurno redatelj-gost *Ladislav Štros* koji zapravo nije znao što bi učinio s ovom operom. Uglavnom, u mizansceni se nije znalo tko pije a tko plaća. Nesretne stepenice (scenograf još jedan gost: *Vladimir Nyvlt*), koje se pojavljuju u sva četiri čina, suzile su prostor za igranje tako da se zbor motao po pozornici bez ikakva smisla i logike. Uniformirane radnice tvornice duhana u prvom činu u svečanim odorama više su ličile na dame iz kakva vodvilja nego na radnice koje teškim radom zarađuju svoj kruh. U prvom činu solisti su bili prepušteni sami sebi i svatko je glumio kako je htio. Svađa tvorničkih radnica bila je sve samo ne furiozna, bez brija i s otegnutim tempima.

Uopće usporena tempa u ovoj predstavi produžavala su radnju u beskraj pa je predstava trajala tri i pol sata sa svega jednom pauzom između drugog i trećeg čina. Kratka uvertira drugom činu bila je tako polagana da su mnogi posjetioci pomalo drijemali. Na to se sve nadovezao čudno postavljeni kvintet krijumčara *(Prelčec, Novosel, Pavlović, Hilje* i *Pospiš)* u kojem je u prvom dijelu bilo dosta neobjašnjive glume (zašto je tenor Novosel u nekoliko navrata bez ikakva razloga skakutao — ostala je tajna). Veliki je minus drugoga čina što plesovi Carmen nisu bili koreografirani tako da je glavna protagonistica bila prepuštena sama sebi. U drugom činu bilo je i drugih redateljskih »bisera«. Jedan je od njih postavljanje toreadora na visoke stepenice na koje se bariton Radovan Ferdinand jedva popeo dok su u podnožju stepenica baletani imitirali pokrete toreadora (ta se imitacija nesuvislo nastavila i u četvrtom činu). Redatelj Štros i scenograf Nyvlt priređuju nam jednu egzibiciju i u trećem činu. Radnja se zbiva u gorama a pojavljuju se ponovno nesretne stepenice itd., itd. U četvrtom će se činu nakon ubojstva pojaviti i ubijeni toreador Escamilo što s logikom nema nikakve veze. U takvoj zbrkanoj i nesuvisloj režiji jedino osvježenje predstavljala je inventivna koreografija *Sonje Kastl* koja je odgovarala efektnosti i šarmu Bizetove glazbe (iako su plesovi iz 4. čina bili izostavljeni). *Ruža Pospiš-Baldani* kao Carmen prezentirala je još jednom svoje zamjerne glasovne mogućnosti premda bi se u ovoj ulozi tražilo daleko više rafinmana, žara i poleta. Čini se da je bila sputana upravo nemogućom režijom i partnerima koji nisu znali što im je činiti. Tenor *Piero Filippi* (don José), skoncentriran na vokalnu dionicu, nije izlazio iz standardnih okvira tumačenja ovog lika. U sadašnjem trenutku don José predstavlja u glasovnom pogledu za njega dosta teškoća. Treba reći da je u ulogu upao pet minuta poslije dvanaest i na taj način spasio nekoliko prvih predstava. *Ferdinand Radovan* (Escamilo) i pojavom i glasom odudarao je od jedinstvene predodžbe ovog lika a namučio se s visinama i kantilenom (da li se taj pjevač preforsirao ili sve to već predstavlja prerani kraj jedne uspješne karijere?). Micaela *Branke Beretovac* solidna i bez većih oscilacija. Od dvije ciganke *Višnja Pavlović* angažiranija i glasovno i glumački (radi se o pravom opernom tipu). Za *Dijanu Hilje* (Mercedes) vjerujemo da će se dalje razvijati uspješno. U manjim ulogama pojavili su se *Franjo Petrušanec* i *Boris Vajda*. Dirigent predstave *Štefan Turčak* iz Kijeva uložio je velik trud u ovu predstavu, ali taj trud zbog već navedenih nedostataka režije, scenografije, kostimografije i nekreativnog ansambla nije mogao dati adekvatne rezultate.

Siniša Hrestak

RADOVAN GRGEC: NADANJA I IŠČEKIVANJA

Izdalo HKD sv. Ćirila i Metoda, Novi vidici br. 11, Zagreb 1984.

Ova prigodna razmišljanja poznatoga katoličkog laika o kršćanskim vidicima i suvremenim zbivanjima u Crkvi izašla su kao 11. svezak serije »Novi vidici«, koju je R. Grgec, glavni urednik i upravitelj HKD-a, pokrenuo prije 14 godina. Kao i ostale knjige te serije, i ova obiluje originalnim zapažanjima o našoj postkoncilskoj situaciji. Za razliku od rubrike »Uz rub« što je Grgec redovito vodi kao gl. urednik »Marulića«, ova knjižica nije pisana prvenstveno za intelektualce, nego za sve slojeve vjerničkog puka u Hrvatskoj. U ostalim izdanjima Novih vidika javljali su se svojim osvrtima na postkoncilsku situaciju poznati teolozi (Daniélou, Bonnet, Klostermann) i poznati kat. laici (Guitton, Huber). Njihove je knjige na hrvatski preveo uglavnom sam Grgec, koji je tu objavio i svoju knjigu »Novo i staro«.

Njegova nova knjiga svojevrsna je rekapitulacija vlastitih iskustava i zapažanja u čijem se središtu nalazi spoznaja da je poruka Blaženstava iz Govora na gori danas aktualnija nego ikada i za kršćanstvo i za civilizaciju u krizi. Maleni, ponizni, krotki, siromašni i »siromašni duhom« bili su u svim vremenima srcem bliži tom evanđeoskom paradoksu i raspoloživiji da u alternativi »biti« ili »imati« izaberu pravo rješenje, nego su to bili razni uglednici, »zvijezde« i »manekeni«. U Govoru na gori nalazi se mogućnost spasenja za pojedince, narode i čitavo čovječanstvo, mogućnost ispunjenja naših nada i iščekivanja.

Navedimo naslove nekih poglavlja Grkčeve knjige da bismo ilustrirali zanimljivost i aktualnost tematike: Lijepo mi to zamotajte, Ljudi, pa car je gol, Dok je srca..., Kako je zelena bila moja dolina, Idete li na praznike?, Nije svaki dan Božić, Koliko vrijedi dobar izgovor?, Ni majevi više nisu..., Tragom nade, Jesmo li laici?, Zar baš meni?, Predstavnik, Idoli i ideali, Srce siromaha, Bolje oženjeni nego nikakvi?, Život u dvoje, Znate li što je solidarnost?, Obiteljski korijeni, Vjerujući u Uskrsnuće, Čemu isprike?, Svetac — što je to?, Srce i um, Mladost-ludost?, Putovi Duha, Kruh s naših njiva, Neki novi »klinci«, Krv nije voda, Zemlja smiješka, Sve ili ništa...

Na kraju jedna primjedba. U knjizi smo naišli na mnogo tiskarskih grešaka. Šteta! Usprkos tome, toplo je preporučujemo svakom kršćanskom vjerniku.

G. M.

SUVREMENOST SREDNJOVJEKOVLJA — SREDNJOVJEKOVNOST SUVREMENOSTI

Tomislav Ladan: PARVA MEDIAEVALIA, NZMH, Zagreb 1983.

U vremenu dok još divlja pomahnitalo premetanje vrednota i u sredini koja je sklona osporavati i neosporno (slikovito se taj samorušilački poriv može predočiti lepezom na čijem bi jednom kraju stajao nogometaški učitelj urešen bijelim šalom i neponovljivim uspjesima a na drugom sjedokosi, neumorni zaljubljenik i sabiratelj vrhunskih umjetnina), u takvom, dakle, duhovnom ozračju već više od dva desetljeća djeluje književnik, leksikograf i prevoditelj koji je i pored svoga značajnog doprinosa kulturi ostao *»sustavno prešućivan«*, dok su drugi — manje radišni i kvalitetom inferiorniji — i dalje *»ustavno zaštićivani«*.

Riječ je o Tomislavu Ladanu, koji nam je — između ostalog — ostavio u amanet vjerojatno najuspjelije i najslojevitije kazivanje o Bosni.[1] U dosadašnjim njegovim radovima zamjećivane su i isticane brojne značajke i odlike. Govorilo se tako o erudiciji, prpošno-polemičnom tonu, kristalno jasnoj rečenici, sklonosti kovanju jezičnih novotvorina, itd. Sve je to — u manjoj ili većoj mjeri — točno pa kao što vrijedi za prethodne, vrijedi tako i za ovu Ladanovu knjigu. Ipak, ova se potonja po mnogo čemu i razlikuje od dosadašnjih. Izdvajam tek neke značajke. Ponajprije: potpunoma je protkana srednjovjekovljem, bilo na tematsko-sadržajnoj razini, bilo po unutrašnjem ozračju pojedinih sastavaka; jednako tako i po pristupu pojedinom predmetu.

Parva mediaevalia zakučast je naslov koji jedva možemo iskazati na hrvatskom a da pri tome ne izgubi ništa od sadržaja ili opsega. Bilo bi to nešto kao »srednjovjekovne sitnice« ili »svaštice«. No, o samom naslovu govori podosta i sam autor (v. str. 367. i dalje).

Za ovu prigodu, a poradi bolje preglednosti, knjigu ćemo podijeliti u tri tematski i sadržajno odjelite cjeline. Prvu, ponajbrojniju, skupinu čine studije koje se bave *prevodilaštvom*, bilo da pisac govori o *vlastitim* prijevodima (Ovidije, Saga o Nibelunzima, Aristotel), bilo o *tuđim* (izbor iz djela Tome Akvinskoga u redakciji Tome Vereša) ili pak *ni o čijim* i pomalo *svačijim*, kao u napisu *Prevodilački podbačaji*.[2]

Brojem nešto manja, druga skupina okuplja četiri tematski šarolika ali zato ništa manje temeljita i zanimljiva sastavka. To su: *Mediteran i mediteranizam* na samom početku knjige, *Zaglavak mjesto proslova* na kraju i druga dva negdje u sredini; od njih jedan govori o fenomenu televizije (Ladan će reći: *dalekovidnica!*) a drugi o našem misliocu Franji Petriću.

Treću skupinu čine tek dva, no zato najopsežnija, sastavka. Jedan je svojevrsna monografija o Marku Maruliću, drugi pak minuciozno traganje za latinizmima i grecizmima u sveukupnom djelu Antuna Gustava Matoša.

Vraćajući se prvoj skupini izdvajam (nipošto na uštrb drugim napisima koji govore o prevodilaštvu) naslove: *Kako prevoditi Aristotela* i *Prevodilački podbačaji*. Ovaj potonji duhovito i nadahnuto govori o nužnim i gotovo neizbježnim omaškama, kojima se — kazat će Ladan — »zgodno pozabaviti, osobito kad ih sretnemo u drugih« (str. 190). Nadalje zorno predočuje kako npr. sićušni prevodilački kanarinac nije drugo do pogolemi prašumski patak (str. 185—6). U nastavku sažeto veli kako »(...) prijevod može biti *doslovan* (s više

1. Do sada je Tomislav Ladan objavio ova djela: *Zoon graphicon*, Veselin Masleša, Sarajevo 1962; *Premišljanja*, Matica hrvatska, Zagreb 1964; *U škarama*, Znanje, Zagreb 1965; *Ta kritika*, Matica hrvatska, Zagreb 1970; *Bosanski grb*, Zora, Zagreb 1975; *Pjesništvo, pjesme, pjesnici*, August Cesarec, Zagreb 1976. i *Parva mediaevalia*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1983.

2. Prevodeći sa živih (engleski, norveški, njemački, švedski) i klasičnih (grčki, latinski) jezika Ladan je do sada objavio prijevode knjiga tritesetak autora. Navodim samo neka imena: M. Horkheimer, H. Marcuse, Ovidije, I. Bergman, E. Pound, Descartes, Dante, Shakespeare, F. Petrić, V. Woolf, H. Ibsen, A. Augustin, Aristotel.

znanja, a manje hrabrosti), može biti *idiomatičan* (s isto toliko hrabrosti koliko i znanja) i *preradben* (zbog premalo znanja ili zbog previše hrabrosti)« (str. 187). Svoje vrcavo kazivanje o prevodilačkim promašajima Ladan okončava sasvim uozbiljenim promišljanjem o nužnosti i neizbježnoj potrebi prevođenja, koje se nuđa i kao svojevrstan vid spoznaje i doživljavanja.

Kako prevoditi Aristotela zapravo je pogovor vlastitome prijevodu *Nikomahove etike*, za što je Društvo hrvatskih književnih prevodilaca dodijelilo Ladanu godišnju nagradu za 1982. godinu. I površno iščitavanje tog pogovora ukazuje na to kako bi se, zapravo, moralo raditi o sintezi Ladanovih prevodilačkih načela vezanih i za prijevode drugih Aristotelovih djela (Fizike, Metafizike i Politike). Zacijelo će se naći pokoji mudričast jezikoslovac ili jezičav mudroslovac da Ladanove prevodilačke bravure proglasi nametljivima, neutemeljinima, pa čak možda bizarnima i suvišnima. Takve i slične, nadam se, ponajbolje pobija ulomak koji ću citirati i koji *en passant* rječito govori i o svemu onome što je ustrajnog prevoditelja čekalo na trnovitu i zamkama napučenu putu do konačna uspjeha: »Na primjer, glasoviti Aristotelov izričaj *tò tí ên eînai* može se prevesti i kao *bit* i kao *bivstvo* (lat. *essentia* i *substantia*), pa se tako često i čini. Međutim, budući je *essentia* točan prijevod grčke riječi *ousia* (kojoj i korijenski odgovara hrvat. *sućnost*), dok je *substantia* doslovak prema grč. *hüpokeimenon* (za što u hrv. postoji nešto rjeđa zamjena — *podstavnik*), i kako u skolastika susrećemo i *'quid quod erat esse'* (doslovce prema grčkom: 'ono što bijaše biti') i *quidditas* (engl. *quiddity*, njem. *Washeit*), onda je ipak i doslovan i točan prijevod *štostvo*, 'prema onome što je stvar', kako predlaže već J. Stadler (*Opća metafisika*, Sarajevo 1907, str. 35). Takvi primjeri pokazuju kako često što *bliži* prijevod omogućuje što točniji prijenos izvornog smisla; dakle: što veću *približenost* ne samo u sadržaju nego i u obliku. Naravno, toga se načela treba držati samo ukoliko ne dovodi u pitanje temeljnu jasnoću i dostupnost teksta« (str. 198).

Za drugu skupinu studija tek nekoliko usputnih pripomena jer se radi o prilično heterogenim napisima od kojih jedan — zahvaćajući u dubinu i širinu nazivaka — pojašnjava pojmovlje: *mediteran* i *mediteranizam;* drugi znalački zaviruje u jednu inozemnu knjigu koja pak iscrpno proučava život i djelo našeg renesansnog mislioca Frane Petrića, treći će o televiziji a četvrti i posljednji — najšarolikiji je jer govori i o duhovnom odgoju jednog naraštaja (onog Ladanova, dakako), i o samom naslovu knjige, i o srednjovjekovlju koje još uvijek traje, itd.

Kako bismo proširili i pojasnili natuknicu vezanu za treću skupinu studija, držim da valja reći još i ovo: monografija o Maruliću zaustavlja se na svakom pojedinom autoru iz osobne Marulićeve biblioteke, donoseći sažetke za svakog poimence. Tako nam je Ladan priskrbio do sada najcjelovitiju sliku duhovnog ozračaja, mogućih utjecaja a jednako tako i portret samog Marulića. U slučaju »prvostolnika hrvatskih modernista« — kako Ladan od milja naziva A. G. Matoša — pristup je drugačiji: do u tančine se ispituju tragovi *helenstva* i *latinstva*; sve je to potkrijepljeno imenicima i rječnicima, koji su organski dio opširne studije. Potonje studije istinska su novina i pravo osvježenje u odnosu na dosadašnje Ladanove knjige. To su izraci iz Ladanove, rekli bismo, »kruhoboračke« radionice. Do sada smo, naime, bili navikli na radove koji — barem na prvi pogled — nisu bili u uskoj vezi s njegovim stalnim namještеničkim radom. Svaka nova studija — s takvim ili sličnim pristupom nekom od književnih uglednika — bila bi poželjna i dobrodošla jer bi omogućila lakši prohod kroz složeno i slojevito djelo dotičnog autora (Tina Ujevića, recimo!).

Naslovom ovog svog prigodimičnog prikaza htio sam iskazati prisutnost srednjega vijeka u ovom našem vremenu (i obratno). Za potkrepu rečenog svraćam pozornost, ostavljajući po strani iscrpnije navođenje sve brojnijeg štiva iz medijevalistike, na jedan roman koji se prije nekoliko godina (1980) pojavio u susjednoj Italiji a brzo potom stekao bjelosvjetsku slavu. *»Ime ruže«* prvijenac je glasovitog i u svijetu poznatog i priznatog semiologa Umberta Eca, koji je radnju svoga romana smjestio u 14. stoljeće. Možda Tomislav Ladan znade za djelo svog inozemnog sudobnika i duhovnog srodnika ali je mala, zapravo nikakva, vjerojatnost da i Eco znade za Ladana. Pa ipak, razmišljanja i zaključci na koje nas navode ova dva raznorodna i međusobno neovisna djela u mnogome su začudno podudarni (vidi u Ladanovoj knjizi podnaslov: *»Srednji vijek još uvijek traje«*, str. 344 i dalje) pa tako i u onome što sam htio izreći svojim naslovom. U to će se, nadam se, moći uvjeriti i čitatelji najavljenog hrvatskog prijevoda Ecova romana.

Tvrtko Klarić

PLAVI SVIRAČ U ZEMLJI OTAJSTAVA

I

Zbirku pjesama *»Plavi svirač«* (RKUD »Abrašević«, Mostar 1979, str. 66) napisao je mladi hrvatski pjesnik Pero Pavlović iz Graca kod Neuma. Zbirka se sastoji od četiri dijela: 1. Plavi svirač, 2. Brojčano stanje, 3. Privid zvjezdanih osmijeha i 4. U snu cvijeća. Riječ o lirici P. Pavlovića napisao je Krešimir Šego.

Pero Pavlović rođen je 1952. godine. U Zagrebu je završio studij biokemije. Jedno vrijeme poslije studija živio je i radio u Čapljini a sada živi i obavlja svoj posao u Neumu. Pjesme piše od srednjoškolskih dana. Mnoge od njih objavio je u različitim listovima. Pjesme su mu raznolike i pokazuju misaonog čovjeka. Pretežno su napisane u duhu modernog pjesničkog izričaja.

Pavlovićev je zavičaj kraj sunca i maslina, razigranih brda i brežuljaka, predio kamenih oblika, ožarenih polja i vinograda, kraj svježine mora — sveta slika nad kojim bezbroj zvijezda sniva. Ti koloriti prisutni su u gotovo svim pjesmama Pere Pavlovića. Može se s pravom reći da je *zaogrnut u ruho zavičajnosti.*

Osim toga pjesnik *osluškuje bilo povijesti* ne samo svog zavičaja nego i cijele Herceg-zemlje slavne. Razmišlja nad siluetama starih tvrđava i ostalih povijesnih tragova što su ih ostavile ljudske ruke. On se sav predaje snu stećaka koji su najjači simboli hercegovačke povijesti. Na njima su urezana kola, kotači i križevi. Jednom riječju oni su čuvari povijesti s kojima pjesnik u trenucima samoće i tišine razgovora.

Duša pjesnika Pere Pavlovića nježna je kao zvuk lire. Sve je može pokrenuti na stih. On sam kaže da mu se duša rascvjetava u mirisnim krošnjama, laste mu duši navijeste proljeće i otpočne proljetna pjesma, zrake sunca potiču ga na razmišljanje o sunčanim putnicima itd. On prirodu pretače u stih kao slikar u sliku. Stoga je svaka pjesma slika prirode s pjesnikovim iskustvom i meditacijom.

Krešimir Šego za pjesme Pere Pavlovića kaže da su jasne i sažete, jezik mu je intenzivan a pjesme su opet kao igra, kao kovitlac. Očito: radi se o darovitom pjesniku koji će, nadajmo se, obogatiti hrvatsku liriku.

II

»*Zemlja otajstava*« (Biblioteka Otok, Split 1983, str. 55) druga je knjiga pjesnika Pere Pavlovića. Sastoji se od 39 pjesama raspoređenih u tri ciklusa s uvodnom pjesmom na početku. Prvi ciklus nosi naslov Zapisi, drugi Pršti biser i treći Ogrlice. Sve su pjesme kratke i jednostavnog oblika. Podsjećaju na pjesme A. B. Šimića (no više po formi nego po sadržaju, odnosno umjetničkoj impresiji). U ovoj zbirci nema ni jedne strogo rimovane pjesme (za razliku od »Plavog svirača«, gdje ih je vrlo mnogo).

I ovom zbirkom pjesnik Pero Pavlović potvrđuje svoju ljubav prema rodnom kraju i cijeloj zemlji Hercegovini. To je »zemlja u kojoj majka devet sinova kao devet gradova bijelih rodi, a breme njeno nitko ne ponese«. Sudbina je to teška i istinita. Hercegovina je zemlja krvavih iskustava; upisana su ne samo na kamen nego i u srca ljudi: »Nikad nećeš stići do zvijezda — Sam si — Tašto srce razbor čeka — Kamen se na kamen oslanja — A čovjek na čovjeka.« To je ujedno osnovna i sažeta, gnomska poruka Pere Pavlovića.

U ovoj su zbirci i pjesme koje prelaze okvire Hercegovine i užeg Pavlovićeva zavičaja. To su: Igalo, Stradun, Daksa, Proljeće — U Bršljanu dvorac, itd. Sve su one obilježene rječnikom Mediterana. Pjesnik je, vidi se, sklon plavom našem moru nad kojim se razliježe zvonjava s kampanela i lebdi rajsko blaženstvo što ga jutra i sutoni donose... Međutim, Pavlovića asocijacije uvijek dovode u rodni Gradac gdje je sadio čemprese i provodio ugodno djetinjstvo. Posve se slažem s kritičarom (N. Martić) koji veli: »...Pavlović (je) ostvario *lirski spomen na zavičaj*. Ta brdovita zemlja, uronjena u more i bogata kontrastima, postaje uočljiv i sretan znak njegove pjesme.« Drugi kritičar (S. Tontić) kaže: »Ukratko, jedna velika i ljudska topla *slikovnica zavičaja, te zemlje otajstava, ljepote i sna.*«

III

Obje ove zbirke Pere Pavlovića iz Graca svjedoče o snazi njegova pjesničkog izraza i dopuštaju izvjesnu usporedbu s poezijom A. B. Šimića, Maka Dizdara i Janka Bubala. Znače bez sumnje obogaćenje našeg lirskog izričaja a poneka bi pjesma zaslužila i mjesto u antologija suvremenog hrvatskog pjesništva.

I dalje pjevaj, plavi sviraču, u zemlji otajstava!

Ilija Drmić

VLADO OREŠKI-MILAN NIKOLIĆ: SIBIRSKI PEČAT

SNL, Zagreb 1983.

Uz Predgovor i Uvodnu napomenu knjiga se sastoji od četiri dijela. Tiskana je latinicom i ekavicom.

U Predgovoru Slavko Goldstein govori o Jugoslavenima koji su se nakon oktobarske revolucije sa svih strana sakupili u Sovjetskom Savezu. Bilo ih je oko 900. Među njima i Agata Oreški sa svojim sinčićem Vladom. Za vrijeme Staljinovih čistki nestalo je oko 800 naših zemljaka. Vratilo ih se u Jugoslaviju oko 40.

Vladimir Oreški, sin Agate i Mije Oreškog, jednog od sedam sekretara SKOJ-a, pripovijeda o svom ocu i o njegovu ilegalnom radu za vrijeme stare Jugoslavije a s druge strane o svojoj majci, koja je sa svojim mužem Mijom dijelila sve teškoće komunističke ilegale, »zaradila« u čistkama Staljinova vremena »sibirski let«, prijetnju smrti i napokon nepriznavanje bilo kakvih zasluga za svoj rad u ilegali.

U prvom dijelu knjige govori se o »formiranju« Agate Sambolek, štićenice časnih sestara, koja se odlučila za bolničku službu. Radila je u zagrebačkoj Bolnici sestara milosrdnica u Vinogradskoj ulici. Tu se susrela s mladim radnikom, zidarom Mijom Oreškim. Zavoljeli su se. Pod njegovim utjecajem postaje uvjerena komunistkinja. S njim će raditi ali i biti hapšena, tučena i mučena. Unatoč svemu vjerno je ustrajala uz Miju.

Mijo je postao 1923. član SKOJ-a a kasnije sekretar zagrebačkih skojevaca. Tražio je od Jagice da iz Zagreba ode raditi u Dugu Resu (dakako s određenim zadatkom). Jagica se počela susretati i upoznavati s aktivistima SKOJ-a. Iza stanovitog vremena došla je u Zagreb a kasnije u Beograd. Bila je pred porođajem. Tražila je od Miška da se crkveno vjenčaju. Miško je odugovlačio, no kasnije, dozvolom Partije da se vjenča, pristao je teškom mukom na to, kao i na krštenje sinčića Vlade. Međutim, odmah poslije Vladinog rođenja Miško je morao u vojsku, i to u Zaječar. Jagica je radila sve što je Miško tražio. Sudjelovala je u tajnoj partijskoj djelatnosti. Miško je iz vojske zahtijevao da se Jagica vrati u Zagreb. »Mama će čuvati Vladu a ti ćeš raditi u tvornici.« Brzo iza toga Mijo je došao na dopust i na povratku poveo Jagicu sa sobom u Zaječar. Vlado je ostao kod bake Ane u Zagrebu. Jagici je bilo osobito žao što je sin nakon stanovitog vremena nije ni poznao, ni volio.

Miško u to vrijeme ide u Dresden na IV. kongres KPJ a zatim u Moskvu; tu je posjećivao predavanja na sveučilištu »Sverdlov«. Nakon Miškova povratka Jagici je bilo lakše ali je predosjećala teškoće koje su bile na pomolu. Preselili su se u Samobor no bili su pod stalnom paskom policije. Onda je Jagica našla stan kod svoje prijateljice u Zagrebu. Miško je uskoro morao ponovno u Samobor; trebalo je prenijeti arhiv iz Samobora na neko drugo mjesto. Miško, Slavko, njegov prijatelj Vlado i Jagica bili su u kući arhiva kad su naišli žandari. Miško je Jagicu gurnuo kroz vrata u ruke žandara a s Jankom se pištoljima borio protiv njih. Ubijeni su Slavko, Janko i Miško. Jagica je na policiji bila ispitivana no o političkom radu svoga muža nije ništa priznala. Čekala je s drugima na suđenje ali su je radi porođaja pustili u bolnicu. Mala Ankica, Jagičino drugo dijete, umrla je kratko vrijeme nakon rođenja. Jagica je ostala s Vladom. Pred njima je bio bijeg u Rusiju...

U drugom dijelu opisani su počeci Jagičina života u Rusiji. Odmah je primijetila posvudašnju prisutnost NKVD-a i očitu zaplašenost ljudi. Staljin je čistio... Moralo se šutjeti i ne politizirati. Sredinom 1936. g. Jagica se s Vladom našla u gradu Ordžonikidze. Uskoro su ih odvojili. Vlado će u Ivanovo u dječji dom a Jagica na različite zadatke po direktivama Kominterne. Rastanak sa sinom bio je nešto najbolnije u Jagičinu životu. Ona je tek mnogo godina kasnije saznala od Vlade kako mu je bilo u domu. Djecu su potpuno odvojili od stvarnosti a kojoj su djeci roditelji dospjeli u zatvor bila bi obično izbačena iz doma. Ljeti 1939. Vlado je upitao što je s njegovom majkom, zašto ne dolazi k njemu. Zabranili su mu da to pita

i on nije znao za krutu zbilju: Jagica se već nalazila u rukama NKVD-a.

Treći dio knjige obrađuje Jagičino robijanje. 8. ožujka 1938. Jagica je zatražila produženje dozvole boravka. Poslije uobičajenog psihičkog maltretiranja šef NKVD-a u Ordžonikidzeu rekao joj je: »Građanko Oreški, vi ste uhapšeni.« U ispitivanjima nije mogla priznati ono što nije istina. Prošla je samice, mučenja, baciše je među kriminalke. One su s užitkom pakostile političkoj zatvorenici i maltretirale je. Nakon dvadeset mjeseci mučenja u istražnom zatvoru (u usporedbi sa »stručnjacima« NKVD-a, kaže ona, zagrebački policajac Janko Bedeković bio je tek »šegrt«) dospjela je na sud. Poslije osude ona će poći s mnogima drugima na zborno mjesto države »Gulag«, u grad Arhangelsk. Poslana je u logor »Papinka«. Od Arhangelska do »Papinke« trebalo je 300 km pješačiti po smrznutom snijegu uz hladnoću od 30 do 50 stupnjeva ispod ništice. Život u tom logoru bio je izuzetno težak. Hrana nikakva, nastambe bijedne i prljave, posao naporan. Za lakši posao dobivao bi se »lakši komad kruha« a to je značilo skoriju smrt. Političkim zatvorenicima bila je zabranjena svaka veza s vanjskim svijetom a neprestane noćne uzbune i prebrojavanja još su više iscrpljivale njihov ionako iscrpljeni organizam. Jagicu je najviše boljelo što je osuđena kao »špijunka« a to nije bila. U logoru su je prezirali i maltretirali. Liječnica u bolnici »Papinke« spasila je Jagicu. Savjetovala joj je da napravi molbu Dimitrovu i isposlovala joj je lakši posao u bolnici. Dimitrov je intervenirao i »špijunka« je prekvalificirana u »kontrarevolucionarku« i premještena je u logor Talaga. Jagici je sad život postao vedriji, ali uvijek ju je mučilo pitanje: Što je s mojim Vladom? Potkraj 1944. Jagica se oslobodila logora. Postala je slobodnjakinja ali pod paskom. U Arhangelsku je saznala radosnu vijest: sin joj je živ. U Moskvi je čekala isprave za povratak u Jugoslaviju.

Četvrti dio prikazuje Jagičin povratak u domovinu. Susret sa sinom istinski ju je usrećio. Njemu je bilo teško: kao ruski vojnik i borac na srijemskoj fronti odgajan je u mržnji na špijune a službeno se tvrdi da mu je majka bila špijunka. Ipak je na kraju povjerovao istini svoje majke a odbacio policijske izmišljotine. U Beogradu Jagica je ponovno doživjela razočaranje: bila je bez posla i stana. Grga Jankez, koji ju je poznavao iz vremena prije rata, nabavio joj je najpotrebnije stvari i našao joj je mjesto radnice u apoteci. Vlado je bio sve češće s majkom. Kasnije je dobila potvrdu o rehabilitaciji ali ne i potvrdu bivših drugova da je nevina. Jednom novinaru čak je »pošlo za rukom da je sahrani«. »Zato nije čudo«, veli pisac knjige, »što se jedno vreme ponovno okrenula religiji. Verom je htela da nadoknadi beznađe što joj je ceo život protekao u izneveravanju nada koje je očekivala. Željela je srećan porodičan život, a izgubila je dete i muža. Željela je da odgaja sina, a poslali su je u logor. Željela je oproštaj od drugova, a dobila ga nije« (254).

* * *

Sada je starica Jagica Oreški u Zagrebu (stanuje u Vlaškoj ulici) i svojim životom pokazuje da je još uvijek, kao i za dugih i mučnih životnih oluja, jača i nadahnjuje — vjera. Istina je da je uvijek mislila na svog sina Vladu ali nosila je stalno u sebi i još nešto što joj je davalo snage. »To je bio«, reče mi ona u jednom osobnom susretu, »Bog komu sam se stalno molila. Bog je bio moja jakost i u Sibiru, i na pustim ulicama Beograda kad sam se vratila iz Rusije.« Vjerom se ona

i sada hrani. »A kako bi i moglo drukčije biti kad sam«, veli, »kao dijete bila u ‚Antunovcu' (dječje obdanište koje je osnovao nadbiskup dr. Antun Bauer), gdje su me časne sestre naučile pouzdavati se u Boga.«

Josip Kribl

Izložbe

DIO BOLSKE GALERIJE UMJETNINA U ZAGREBU

Zagrebački ljubitelji likovnih umjetnosti bili su zatečeni jednim nesvakidašnjim događajem. Galerija umjetnina »Branko Dešković« iz Bola na Braču pozvala ih je na izložbu što ju je od 28. veljače do 25. ožujka ove godine prezentirala u Umjetničkom paviljonu na Trgu kralja Tomislava.

Ne treba kriti da je među posjetiteljima bilo i onih koji su sumnjičavo uzlazili stepeništem Paviljona. Međutim, dovoljan je bio pogled na izloženo umjetničko blago što ga posjeduje jedno malo mjesto na najvećem dalmatinskom otoku da se sve predrasude razbiju.

Bol je poslao u Zagreb 158 izložaka, kiparskih i slikarskih radova, iz fundusa svoje Galerije, onoliko koliko mu je gostoprimstva mogao pružiti izabrani izložbeni prostor (u tijeku izložbe doneseno je još nekoliko slika). Ali to je tek polovica bogatstva što ga bračkí gradić posjeduje. Veliki je katalog bolske Galerije svakome pružao uvid u cjelokupni zbir vrednota jedne »provincijske« zbirke umjetnina, kojoj je ovo prvi put da izlazi iz svoje matice, pa je do sada širem građanstvu bila nepoznata.

Iako je Bol na otoku pa do njega treba doploviti, mnogostrukom svojom potvrdom prevladao je oznaku provincijalnosti, u kojoj je redovito pritajen prizvuk zapostavljenosti. Dobronamjerni će poznavatelji prilika to svakako priznati.

Bez obzira na zemljopisni smještaj Bola značenje mu je poznato i priznato. Ne radi se samo o njegovoj turističkoj razvikanosti, na što će mnogi pomisliti. U suvremenom potrošačkom mentalitetu to mu je doista pronijelo glas. Ali on nije otkriven time što su zapažene njegove razvedene obale i zlatne plaže s obiljem sunčane blagodati u vrijeme ljetnog komešanja. To je samo dio bolske suvremene stvarnosti.

Postojanje Bola kao naselja mjeri se tisućljećima: kolonizirali su ga Grci; ime su mu dali Rimljani (ime Bol izvodi se od latinske riječi *vallum* = bedem utvrđen zemljom): prije deset stoljeća u vodama pred njim gusarili su Saraceni i od njih se branio; njegovi su mještani stajali na čelu buna otočana u vrijeme kada su i drugdje seljaci dizali ustanke; u njemu je god. 1184, upravo prije osamsto godina, nastao čuveni kartular, s kojega je god. 1250. prepisana tzv. Povaljska listina, najstariji spomenik hrvatske ćirilice; prije pet stotina godina utemeljen je na jednome od njegovih poluotočića dominikanski

samostan a gimnazija koja je četrdesetak godina u njemu postojala odgojila je nekoliko generacija intelektualaca. Ovih nekoliko usput nabačenih naznaka utkano je u povijest Bola koji je, samujući na južnim padinama otoka, imao drukčiji razvoj od ostalih bračkih naselja.

Veliki broj tragova koji prikazuju razvitak tog otočkog mjesta izložen je u muzeju sagrađenom uza zgradu samostanskog kompleksa. Tu se mogu vidjeti ostaci iz svih razdoblja bolske prošlosti, od pretpovijesnih do onih iz novijeg doba. U dvoranama muzeja poslagani su predmeti iz svakidašnje upotrebe i visoke duhovne nadgradnje, iz kojih je moguće uspostaviti sliku života Bola u njegovu dugom postojanju.

Na tom istom prostoru susrećemo se s bolskom kulturnom potvrdom u naše vrijeme. Od nekoliko godina unatrag u Bolu postoji »Druga bračka tiskara«, koja se nadovezuje na onu što je u prošlom stoljeću djelovala u blatačkoj eremitaži dok su njom upravljali članovi roda Milićević. Također i bolska Galerija umjetnina, najmlađa mjesna kulturna ustanova, nastavak je tendencija koje su se tu i prije javljale a sada, eto, dobivaju suvremene oblike.

Galerija je utemeljena prije dvadesetak godina, točnije god. 1963, odlukom bračke Općinske skupštine. No, takve ustanove, razumije se, ne nastaju izdavanjem službenoga akta. Administrativni potez pretpostavlja da nešto već postoji. I postojalo je. Bez stvarnih preduvjeta zamisao se nije mogla konkretizirati. O tom, međutim, nećemo duljiti. Nas zanima ono čime je Galerija nastupila u glavnom gradu Hrvatske.

Izložbena je postava pokazala da je Galerija samu sebe smjestila u određene okvire. Ona, naime, sabire djela domaćih novijih majstora, u prvom redu lokalnih (a to znači bračkih) umjetnika, rođenih na otoku ili poteklih od bračkih roditelja. Taj se odabir proširuje i na one umjetnike koji su na bilo koji način dolazili u vezu s Bračem, na njemu duže ili kraće boravili, radili, inspirirali se njegovim pejzažima, vinogradima, maslinama, njegovim morem, burom i maestralom ili su drugovali s otočanima, voljeli njihova mjesta, ribare, težake i prikazivali njihov život i njihove brige. I najtanja povezanost nekog umjetnika s otokom bolskim je galeristima dovoljan razlog da njegova djela požele, da ih dobavljaju, udomljuju i kod sebe čuvaju.

Suzdržljiva koncepcija Galerije ima svoje opravdanje. Brač je privukao mnoge umjetnike koji su ga doživljavali i reproducirali. Toliko ih je da je od dijela njihovih radova mogla biti sastavljena obilna i vrlo zanimljiva kolekcija. A ima i draži u zamisli da se na jednom mjestu saberu djela s tematikom užeg domaćeg prostora i nadahnućem određenog kraja. To postaje posebno privlačno kad se takav regionalizam ili lokalizam umješno provodi.

Zagrebačka je izložba pokazala da su s Bračem povezana mnoga nezaobilazna imena hrvatskog slikarstva i kiparstva. Neki od tih umjetnika među izrazitim su predstavnicima našeg novijeg likovnog stvaralaštva i ulaze u antologijski izbor kiparske i slikarske umjetnosti.

Bolska je Galerija uzela ime Branislava Deškovića. Taj umjetnik, rodom iz Pučišća, u svojem je nemirnom životu imao na raspolaganju malo vremena za osnovni životni poziv. Ako izuzmemo mlade godine kada se školovao i vrijeme u kojemu se pripremao na stvaralački zamah (pa i ono koje mu je oduzela društvena zaokupljenost), za intenzivni umjetnički rad ostalo mu je malo više od jednog desetljeća. U tom je razdoblju ipak uspio postići zavidan kiparski domet. Jednako vrstan u profiliranju oblića kao i modeliranju životinja zavrijedio je naziv izvrsnog portretiste i prvaka među animalistima. Kao dominantna ličnost među bračkim umjetnicima na izložbi je bio predstavljen sa četrnaest odljeva u bronci.

Drugi Pučišćanin, Vale Michieli, kipar koga su često nadahnjivale sudbine ljudi rodnoga kraja, bio je zastupljen s jedanaest eksponata. Michielijeva djela ostavljaju dojam da je autorova nemoć pred tvrdoćom materijala više prividna nego stvarna. On se mnogo puta služio jezikom simbolike pa mu govor treba razriješiti. Kao profesor zagrebačke Likovne akademije utjecao je na učenike iz svoje klase i odjek je njegova oblikovanja zamjetljiv u manjoj plastici nekih mlađih umjetnika.

Ivanu Rendiću, u svoje doba vrlo traženom kiparu, bilo je izloženo samo jedno djelo. Propust je što začetnik hrvatskog novijeg kiparstva nije dostojnije prikazan iako je za to postojala mogućnost. Za takvu odluku priređivača izložbe može se ipak naći neko opravdanje. Rendić je, naime, u Zagrebu inače poznat. Njegovi spomenici Kačiću i Preradoviću trajno su izloženi a zrinjevačka su poprsja neprekidno pred očima prolaznika. Onome tko još više želi upoznati Rendića ni mirogojsko groblje nije daleko.

Ova su tri umjetnika zbog njihova izrazitog značenja posebno istaknuta.

Ako se još spomenu imena Raula Goldonija, Antuna Augustinčića, Mirka i Tomislava Ostoje i Velibora Mačukatina, pobrojeni su svi kipari na izložbi ali ne i u matičnoj Galeriji. Njihova dostignuća u izložbenoj postavi dala su se tek naslutiti. No, išlo se prvenstveno za tim da se dobije uvid u približnu vrijednost zbirke a ne pojedinaca.

Slikarski dio, obilniji i raznovrsniji, pokazao je u presjeku karakteristike kojima je umjetnost naših dana obilježena i opterećena. Iako je ovdje bio izložen samo djelić našega slikarstva u dijelu vremena njegova postojanja, mogli su se nazreti obrisi u kojima se naše postimpresionističko i kasnije slikarstvo kretalo.

Poneseni tendencijama traženja novoga pod svaku cijenu i naši su umjetnici padali u opasna spazmatička stanja koja su često završavala nijekanjem onoga što je u umjetnosti najbitnije. Nesnalaženja, a i očite zablude, pokazala su kako nasilan rascjep s tradicijom ne prolazi bez posljedica. Lutanja koja su se počela uvlačiti u likovni izraz prije Marinettijeva Manifesta i prije *dade* nisu se smirila ni do danas. Za umjetnost je sudbinski opasno kad pojedinci nejasnoćom i nedorečenošću žele skriti nemoć. Prenaglašena individualnost daleko je od originalnosti. Bliža je čak mogućnosti upropaštenja vlastitosti.

Sve je to u nekoj mjeri bilo zapažljivo i na ovoj izložbi koja je željela da se u njoj nađe i ono što nije uvijek nalažljivo. Kako se u ovom slučaju radilo o domaćim umjetnicima i vremenom nama bliskim, očito je bilo da i neosporna imena, o kojima se s ozbiljnošću govori, plaćaju danak svome, a to znači i našem, vremenu. Bolska je Galerija nastojala provesti načelo selekcioniranja na osnovi kvalitete. To joj je u najvećem dijelu uspjelo. Sva je sreća da iznimaka nema mnogo.

Slikarski opus što ga bolska zbirka umjetnina posjeduje vremenski počinje stvaralaštvom Emanuela Vidovića, Ignjata Joba, Karla Mijića i Jurja Plančića, sve umjetnika sigurnih poteza na izrađenim površina-

ma. Opseg joj nije zatvoren pa se samo uvjetno može reći da seže do stilski ujednačenih likovnih radnika Ive Dulčića, Šime Perića, Frane Šimunovića i Ljube Ivančića. Naime, u tim se odrednicima nalaze i drugi predstavnici suvremene palete koje sud stručnjaka respektira. Zacijelo, najšire zanimanje pobuđuju imena Bruna Bulića, Vasilija Jordana, Otona Postružnika, Miljenka Stančića, Marina Tartaglie, Omera Mujadžića, Nevenke Đorđević i ostalih ovdje sabranih. Neki su već mrtvi, drugi u naponu stvaralaštva, treći se probijaju do afirmacije. Tragalačka nastojanja u svih su izrazita. Buduća će prosudba moći određenije nešto reći o dostignućima svih tih majstora crte i kolorita.

Da je Galerija »Branko Dešković« u dvadesetak godina uspjela sabrati toliki broj vrijednih djela, treba pripisati ustrajnom nastojanju onih koji o njoj vode brigu. Ostvarenje takve zamisli u jednom malom mjestu bilo bi ne samo teško nego i nemoguće bez nesebične upornosti pojedinaca. Zaista je velik trud uložen u obilaženje i traženje i, što je učinkovitije, u stvaranje izravnih veza s umjetnicima, koji su pothvat uvelike omogućili ustupanjem djela.

Bolska je Galerija nastala i velikim dijelom popunjena entuzijastičkim i svestranim zalaganjem jednoga domaćeg čovjeka, na Braču dobro poznatoga Ive Marinkovića. Njegov je osobni udio u realiziranju ove reprezentativne zbirke posebno važan. Kao predsjednik bračke Općine, kao zastupnik u Saboru SR Hrvatske, kao dugogodišnji iskusan suradnik mnogih društvenih organizacija, dolazeći u dodir s umjetnicima i s predstavnicima kulture, koristio se svakom prigodom da bi ostvario zamišljeni plan o kolekciji umjetnina u rodnome mjestu.

Njegovo je zalaganje urodilo zamjernim plodom. Na zagrebačkoj je izložbi to bilo tek djelomično vidljivo jer je ipak puna vrijednost zbirke u Bolu.

Međutim, ona ni tamo nije sva izložena. Činjenica da je lakše doći do umjetnina nego naći prostor za njih simptom je vremena. Nakon što se nekoliko puta selila, zbirka je napokon god. 1978. dobila vlastite prostorije u maloj, skladnoj, renesansnoj zgradi. No ni to joj nije dovoljno. Kad bi sve dvorane u zgradi bile upotrijebljene za smještaj umjetnina, zadovoljilo bi se, za sada, osnovnoj galerijskoj potrebi. Druga bi pitanja još ostala otvorena: kako i u kojim uvjetima razviti onaj rad koji treba da prati galeriju zasnovanu na suvremenim načelima.

I prije osnutka Galerije u Bolu se nalazilo nekoliko znamenitih slikarskih djela koja su svratila na sebe pažnju. Među tima su Tintorettova pala, koja je mnogo puta bila predmetom ispitivanja, slike Tripuna Kokolje i nekih neidentificiranih majstora, oltarna slika bračkog barokiste Feliksa Tironija kao i ikone i platna u samostanskom muzeju i u privatnoj svojini.

Zadatak bi Galerije bio, između ostaloga, da posjetitelje Bola upozorava i na druge vidike osim onih što ih otvara pučina. Svojim je postojanjem na neki način objedinila drevne bračke umjetničke tradicije pa će joj uloga biti potpunija ako bude na njih svestrano ukazivala.

Bolskoj Galeriji treba izraziti priznanje i zato što je do u tančine razradila organizaciju izložbe u Zagrebu. Pokazala je time, bez sumnje, visok stupanj vitalnosti.

Josip Mihojević

Vijesti

Prema »Večernjem listu« od 11/12. II. 1984. od stranih filmova prikazanih u Zagrebu 1983. g. najviše je gledalaca (oko 135.000) privuklo *»Deset Božjih zapovijedi«*.

* * *

12. II. 1984. u zagrebačkoj *crkvi sv. Križa* (Siget) održan je koncert violončelista *Michaela Flackmana* (SAD). Svirao je djela Bacha, Hindemitha i Kodalyja.

* * *

22. II. 1984. *o. Josip Antolović*, rektor Dječačkog sjemeništa u Zagrebu, održao je na Tribini Filozofsko-teološkog instituta Družbe Isusove (dvorana u Palmotićevoj ulici) predavanje *»Papa Aleksandar VI (1492—1503) — stvarnost i fabula«*. 4. i 26. III. predavanje je ponovljeno u Župi sv. Blaža.

* * *

U Remetama podno Medvednice počela je *obnova starodrevne* (nekada pavlinske a sada karmelićanske) *crkve Uznesenja Marijina*. U nizu dosadašnjih obnova posljednju je (nakon potresa 1880. g.) izvršio H. Bollé. Tada je crkva dobila drveni strop (koji i danas stoji) i prežbukane su slikarije I. Rangera iz prve polovice XVIII. stoljeća. Sadašnjom obnovom i te bi freske trebale biti vraćene u prijašnje stanje. Završetak obnove predviđen je za 1988. g. kad će se proslaviti 700-godišnjica osnutka remetskog samostana.

* * *

Potkraj veljače i na početku ožujka o. g. održane su u dvorani uz Baziliku Srca Isusova u Zagrebu *konferencije o euharistiji* u godini otkupljenja i nacionalnog euharistijskog kongresa. Organizator konferencije bila je uprava Apostolata molitve za Zagrebačku nadbiskupiju a govorili su svećenici J. Antolović, R. Brajčić, V. Halambek, I. Jedvaj, M. Pavlaković, A. Schneider, S. Sirovec, J. Šojat, C. Tomić i R. Tomić i sestra A. Trobentar.

* * *

11. III. 1984. orguljaš *Željko Marasović* izveo je u zagrebačkoj Koncertnoj dvorani »V. Lisinski« 12 svojih *improvizacija inspiriranih skulpturama Ivana Meštrovića*. Neke od tih improvizacija odnosile su se i na Meštrovićeva djela vjerskog sadržaja.

* * *

14. III. 1984. zagrebačka *Muzička akademija* priredila je u Hrvatskom glazbenom zavodu koncert na kojem je nastupio njezin orkestar, vokalni solisti L. Malić, I. Heinl, V. Marof, I. Trubeć i pijanistica S. Britvić. Na programu bila je i *duhovna skladba »Audivi vocem«* V. Jelića.

* * *

18. III. 1984. proslavljena je u crkvi sv. Franje na zagrebačkom Kaptolu *100-godišnjica svećeničkog ređenja fra Vendelina Vošnjaka*, osnivača Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda sa sjedištem u Zagrebu.

* * *

Stalnu izložbu crkvene umjetnosti (SICU) uz zadarski samostan sestara benediktinki razgledalo je u 1983. godini oko 35.000 posjetilaca (što u prosjeku iznosi oko 90 posjetilaca na dan).

V. D.

24. III. 1984. umro je u bajskoj bolnici *Stipan Velin*, jedan od najistaknutijih šokačkih Hrvata u Madžarskoj. Rodio se 1920. g. u Santovu. Nakon završene učiteljske škole i visoke nastavničke škole diplomirao je i na budimpeštanskom Filozofskom fakultetu. Kao profesor hrvatskog i madžarskog jezika s književnostima vraća se u rodno Santovo, koje neumornim njegovim nastojanjem postaje »rasadištem hrvatske kulturne tradicije« u Madžarskoj. Za potrebe hrvatskog školstva u Madžarskoj Velin je prevodio na hrvatski različite udžbenike, temama iz folklorne i kulturne prošlosti našeg življa bio je prisutan u hrvatskoj izdavačkoj djelatnosti u toj zemlji, redovito je sudjelovao u emisijama Radio-Pečuha, koji svakodnevno emitira program za naše ljude, bavio se skupljanjem i proučavanjem folklornog nasljeđa Hrvata u Madžarskoj kao i hrvatsko-madžarskim kulturnim vezama u prošlosti (s kojeg je područja pripremio i doktorsku disertaciju). Osnovao je i Hrvatski klub u Santovu te bio prvim njegovim predsjednikom i najrevnijim predavačem.

J. L.

* * *

16. III. 1984. umro je u Zagrebu *Franjo Franjković*, suradnik »Marulića« i prijatelj HKD sv. Ćirila i Metoda.

* * *

U »Vjesniku« od 12. IV. o. g. objavljen je članak *Mirka Tomasovića* o sudbini znamenitog latinskog djela *Marka Marulića »De institutione bene beateque vivendi«* u Italiji, Francuskoj i Portugalu.

* * *

21. III. 1984. promovirana je u Rimu knjiga *»Jacques Maritain danas«* koja sadrži referate s kongresa održanoga u Milanu od 20. do 23. X. 1984.

24. i 25. III. 1984. proslavljena desetogodišnjica osnivanja *Instituta »Jacques Maritain«*. Na proslavi su između ostalih sudjelovali *Giuseppe Lazzati* i *Valerio Volpini*.

* * *

30. III. 1984. umro je u Innsbrucku veliki katolički teolog *Karl Rahner*.

* * *

U Rodinovu muzeju u Parizu otvorena je izložba kipova sestre Paula Claudela *Camille Claudel*, koja je umrla u bolnici Montdevergues 1943. g.

* * *

13. III. 1984. umro je u Pagu u 96. godini života najstariji član HKD sv. Ćirila i Metoda — Društva sv. Jeronima don *Joso Felicinović*, vjerski pisac i voditelj katoličkih organizacija. Bio je i prijatelj naše revije a posljednji put se javio prije dvije godine u »Danici«.

* * *

24. II. 1984. umro je u Olomoucu naš suradnik *Otto František Babler*, pisac i prevodilac. Između ostaloga prevodio je i s hrvatskog stihove naših suradnika R. Kuparea i M. Validžića.

* * *

Prigodom primanja senegalskog pjesnika *Leopolda Sedara Senghora* u Francusku akademiju kod Seuila je objavljena zbirka svih njegovih pjesama. Istim povodom objavljen je u kršćanskom tjedniku *La Vie* (od 28. III. 1984) intervju s pjesnikom.

* * *

Régine Pernoud objavila je s Geneviènom Bailac i Guyom Gauchetom knjigu »Jeanne et Therese« o Ivani Arškoj i Tereziji iz Lisieuxa.

* * *

U prijevodu i redakciji *Branimira Glavičića* izašlo je u »Liberu« djelo *Marulić — Starozavjetne ličnosti* (SNL, Zagreb 1984).

* * *

Kod Seuila je objavljena knjiga *Jean-Marie Domenacha »Pisma mojim klasnim neprijateljima«* i knjiga *Pirrea Emmanuela »Godina milosti«* (kao nastavak knjizi »Stablo i vjetar«, objavljenoj 1981).

* * *

2. IV. 1984. organiziran je u Rimu okrugli stol u Akademskom institutu (via Bocca di Leone) s temom *»Katolički pisci u laičkom društvu«*.

* * *

3. IV. 1984. prikazana je u Rimu u Oratoriju Presv. sakramenta drama *»Krv na oltaru« Enza Gattija*, inspirirana ubojstvom nadbiskupa Romera, kojega glumi Aldo Reggiani.

* * *

U obrazovnom programu TV-Zagreb počelo je emitiranje serije *Marko Marulić Splićanin* u redakciji Dubravke Milazzi i prema scenariju *Zvane Črnje*.

* * *

Francuski časopis »Les Nouvelles« objavio je izbor najznačajnijih knjiga u posljednjih deset godina, među kojima se nalaze knjige *Milana Kundere, Itala Calvina, Nathalie Sarraute, Garcije Marqueza, Marguerite Duras, Petera Handkea, Samuela Becketta, Woodeya Allena* i *Danila Kiša* (Peščanik).

* * *

U praškom tjedniku *»Český zápas«* (br. 13/1983) izišao je prijevod jedne pjesme iz *»Radovanova čuda« Mirka Slade-Šilovića* (inače »zaslužnog muzejskog radnika«; taj mu je naziv dodijelio svojom poveljom Savez muzejskih društava Jugoslavije), koje je objavljeno u »Maruliću« 6/1982, a u mjesečniku *»Kostnické jiskry«* (br. 18/1983) prijevod pjesme *»Netko« Cvjetka Florijana Sobočana*, objavljene u »Maruliću« 2/1983.

ISPRAVAK

Prof. A. Mijatović upozorio nas je da se u njegovu članku »Odgovor na osvrt Ante Miličića 'Viteštvo i tragika uskoka'« (»Marulić« 2/84) potkrala pri dnu 232. str. tiskarska pogreška koja mijenja smisao rečenoga. Sporna rečenica mora glasiti ovako: Taj habsburški komesar po zahtjevu Mlečana progonio je, zatvarao i ubijao uskoke, pa je zatvorio i optužio i Ivana 'Vlatkovića, ali u mome radu (a mislim da i nigdje drugdje) nema podataka, kako navodi Miličić, da je iz tog zatvora »silom oslobođen« po svojim sudrugovima (kao što bijaše oslobođen njegov suborac Juriša Margitić, Juriša Senjanin u narodnim pjesmama).

NOVE PUBLIKACIJE

1. PROLOŽAC. List Župe sv. Mihovila u Prološcu. God. 3. br. 1 (5) (Uskrs 1984).
2. Mladen Šutej: IZAZOV ATLANTIKA. Vlastita naklada, Zagreb 1984.
3. Karlo Jurišić: FRA GABRO CVITANOVIĆ I NJEGOV »RATNI DNEVNIK (1914—1918)«. Zbornik »Kačić«, Split 1984. Cijena 900 d. Adresa izdavača: 58230 Sinj, A. Jonića 1.

KNJIŽEVNE VEČERI HKD SV. ĆIRILA I METODA (DRUŠTVA SV. JERONIMA)

17. V. 1984. — Prof. Mirko Petravić: *Suvremeni trenutak kulture u Zagrebu*

24. V. 1984. — *Augustin Blazović — pjesnik gradišćanskih Hrvata*

BIBLIOTEKA »NOVI VIDICI«

FERDINAND KLOSTERMANN: **Teze o laicima.** Rasprava o laičkom apostolatu u svijetu poslije II. vatikanskog sabora. — Cijena 50 dinara.

JEAN DANIELOU: **Osporavanja i svjedočenja.** Suvremeno kršćanstvo prolazi kroz krizu, rješenje se nalazi u akciji i kontemplaciji. — Rasprodano.

JEAN DANIELOU: **Vjera kroz vjekove i čovjek današnjice.** Suvremena apologetika: uzajamno prožimanje novog i starog. Novo izdanje s predgovorom »o slučaju Danielou«. — Rasprodano.

JEAN GUITTON: **Što vjerujem.** Ispovijest vjere velikog francuskog filozofa i književnika. — Rasprodano.

RADOVAN GRGEC: **Novo i staro.** Prikaz nekih gorućih koncilskih i postkoncilskih pitanja s osvrtom na našu specifičnu situaciju. — Cijena 100 dinara.

JEAN GUITTON: **Katolicizam.** Sažeti prikaz katoličkog vjerovanja i nazora na svijet. — Cijena 100 dinara.

GEORGES HUBER: **Moj će anđeo ići pred tobom.** Kratka angelologija iz pera katoličkog laika. — Rasprodano.

BONNET — GRGEC — VEREŠ: **Neoklerikalizam i pučki katolicizam.** — Cijena 120 dinara.

GEORGES HUBER: **Ivan Pavao I. ili Zvanje Ivana Krstitelja.** — Cijena 120 dinara.

RADOVAN GRGEC: **Nadanja i iščekivanja.** Prigodna razmišljanja katoličkog laika o zbivanjima u Crkvi. — Cijena 200 dinara.

Narudžbe prima izdavač: HRVATSKO KNJIŽEVNO DRUŠTVO SV. ĆIRILA I METODA, Trg kralja Tomislava 21, 41000 Zagreb.

BIBLIOTEKA »NEKAD I SAD«

1. DAMIR MUDRINJAK: **Maksimir nekad i sad.** Monografija-vodič. — Cijena 80 dinara.
2. MIROSLAV ĆORKOVIĆ: **Hrvoje Vukčić Hrvatinić.** Povijesni prikaz. — Cijena 80 dinara.
3. DAMJAN DAMJANOVIĆ: **Sveti Franjo u Zagrebu — na Kaptolu.** Štovanje sv. Franje u Zagrebu kroz 750 godina. — Cijena 50 dinara.
4. DAMJAN DAMJANOVIĆ: **Majka Božja Kamenita.** Povijesni i opći prikaz Gospina svetišta u zagrebačkim Kamenitim vratima. — Cijena 50 dinara.

Narudžbe prima izdavač: HRVATSKO KNJIŽEVNO DRUŠTVO SV. ĆIRILA I METODA, 41000 Zagreb, Trg kralja Tomislava 21.

BIBLIOTEKA »MALA SCENA«

1. GRGEC—MARINOV: **Legende o kraljici Jeleni.** — Rasprodano.
2. J. MARINOV: **Povijest na pozornici.** Tri drame. — Cijena 130 dinara.
3. DEŽELIĆ—BROCHET—MARINOV: **Šest božićnih gluma.** Cijena 130 dinara.
4. **Uskrsni i drugi duhovni igrokazi.** — Cijena 130 dinara.
5. **Scenske proslave vjerske.** U povodu 250-god. Marije Bistrice i 450-god. rođenja sv. Vinka Paulskog. — Cijena 130 dinara.

Narudžbe prima izdavač: HRVATSKO KNJIŽEVNO DRUŠTVO SV. ĆIRILA I METODA, 41000 Zagreb, Trg kralja Tomislava 21.

SADRŽAJ

Radovan Grgec: Uz rub (34) 273
***T. J. H. Mar:** Višeslavov križ 277
***Miroslav Majnarić:** Ljeto 277
Živan Bezić: Nazivi za svećenika kod nekih naroda 278
***Tomislav Heres:** Povelja krštenja 284
***Danica Bartulović:** Put je jedan 285
Rajmund Kupareo: Abigail 286
***Ante Jakšić:** Prijatelju o posve običnim stvarima 289
Tomo Vereš: Katolicizam i proletarijat 290
Wilhelm Emmanuel Ketteler: Radnički pokret i njegove težnje u odnosu prema religiji i ćudoređu 293
***Tomislav Antunović:** Jedino za njom tugujem 306
Nevenka Nekić: Torena 307
Josip Mihojević: Dva boravka Vladimira Nazora u luci djetinjstva . . . 311
***Vladimir Nazor:** Crkvica 320
Joja Ricov: K(l)an 321
***Joja Ricov:** Poput zraka u šumu 323
***Vlatko Majić:** Res publica 323
***Šimun Matija:** Bez rasplakobrana 324
***Anita Pavić:** Jauk 324
Stanislav Šodan: Lutka 325
***Tomislav Maretić:** Hvar 326
Juraj Lončarević: Srijemska Mitrovica 327
***Mitar Dragutinac:** Sv. Dimitrije 330
Jakov Ivaštinović: Mitrovački korijeni 331
***Tomislav Dorotić:** Zeleni otoci Slavonije 333
Stanislav Šodan: Pazi, oštar čovjek! 334
Mirko Slade-Šilović: Trogirska zagora u narodnom preporodu 335
***Ivan Lendić:** Dok na čvrstom stajah kamenu 341
***Dubravka Uzelac:** Arijadna 342
***Jadranka Buljan:** Dva akvarela 343
***Pavao Despot:** Ranjeno predvečerje 344
***Marija Bukovac:** Kozmička tišina 345
Mladen Jurčić: Sutra 346
Ivan Pederin: Esejistika Milutina Cihlara Nehajeva 351
***Tomo Polegubić:** Čut ćeš svoje rođenje 368
Stanislav Šodan: Dezodorans 369

Mišljenja i reagiranja

Grgo Gamulin: Sistem apsolutizacijâ 371
Zvonimir Kulundžić: Prepotencija ili arogancija 389
Ante Miličić: Umjesto zahvale — prigovori 407

Mozaik

Mirko Petravić: Tri zagrebačke predstave 411
Siniša Hrestak: Sa zagrebačke operne scene 415

Knjige

G. M.: Radovan Grgec: Nadanja i iščekivanja 418
Tvrtko Klarić: Suvremenost srednjovjekovlja — srednjovjekovnost suvremenosti 418
Ilija Drmić: Plavi svirač u zemlji otajstava 421
Josip Kribl: Vlado Oreški — Milan Nikolić: Sibirski pečat 422

Izložbe

Josip Mihojević: Dio bolske Galerije umjetnina u Zagrebu 425

Vijesti

Iz domovine i svijeta 429

MARULIĆ — hrvatska književna revija. Izdaje Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, Trg kralja Tomislava 21. Uređuje: Uredničkí odbor. Glavni i odgovorni urednik: Radovan Grgec